"जीवन, मर्यादा, समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार: दिगो शान्ति र समृद्धिको आधार"

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

वार्षिक गतिविधि पुस्तिका

आ.व. २०८२/०८३

चन्दननाथ नगरपालिका - ६, जुम्ला

०८७-५२०२२२

nhrcjum@nhrcnepal.org

https://karnali.nhrcnepal.org/branch-office/

"जीवन मर्यादा समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार: दिगो शान्ति र समृद्धिको आधार"

बार्षिक गतिविधि पुस्तिका

आ.व. २०८२/०८३

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

लेखन तथा सम्पादन :

कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्य

नायब सुब्बा श्री राज कुमार बि.क.

लेआउट डिजाइन:

नायब सुब्बा श्री राज कुमार बि.क.

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला
फोन नं.: ०८७-५२०२२२

इमेल : nhrcjum@nhrcnepal.org
वेवसाइट : https://karnali.nhrcnepal.org/branch-office/
फेसबुक : https://www.facebook.com/profile.php?id=61581831977650

फेसबुक

प्रकाशन मिति : २०८३ श्रावण
प्रकाशन प्रति :

सर्वाधिकार:

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालयको पूर्वस्वीकृति विना यस प्रतिवेदनलाई पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी संग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाइ आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ।

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय श्री तपबहादुर मगर

सदस्यहरू

माननीय श्री मिहिर ठाकुर

माननीय श्री मनोज दुवाडी

माननीय श्री डा. लीली थापा

सचिव

श्री मुरारीप्रसाद खरेल

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय
जुम्लामा कार्यरत कर्मचारीहरु
कल्पना नेपाल (आचार्य)
कार्यालय प्रमुख
राज कुमार बि.क.
नायब सुब्बा
कल्पना महतारा
सुरक्षा गार्ड

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल (Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्तव्य

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाले आ.व. २०८२/०८३ का गतिविधिहरु समेटेर वार्षिक गतिविधि पुस्तिका प्रकाशन गर्न लागेको थाहा पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ ।

मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने आफ्नो संवैधानिक जिम्मेवारीमा आयोग क्रियाशील रहदै आएको छ । यही मूल जिम्मेवारीलाई केन्द्रमा राखेर आयोगका पदाधिकारी र राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरुले निरन्तर योगदान गरिरहेका छन् ।

आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका जिल्लाहरुको मानव अधिकारको स्थिति चित्रण गरी नागरिकहरुको मानव अधिकारको अवस्थामा गुणात्मक सुधार ल्याउँन कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालयको यो गतिविधि पुस्तिकाले भूमिका खेल्ने मेरो विश्वास छ ।

अन्त्यमा, यो वार्षिक गतिविधि पुस्तिकाको तयारी एवम् प्रकाशनको कार्यमा संलग्न कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाका प्रमुख कल्पना नेपाल आचार्यसहित सम्पूर्ण कर्मचारीहरुको म हार्दिक सराहना गर्दछु ।

....

(तप बहादुर मगर)

अध्यक्ष

असार २०८३

फोन नं. ००९७७-१-५०१००१५, फ्याक्स नं. ००९७७-१-५४४७९७३, पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)
पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल (Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्तव्य

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व हो। राज्यका हरेक निकायहरु आम जनताप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही हुन्छन। हरेक निकायहरुले हरेक बर्ष सम्पन्न गरेका कामकारवाहीहरुलाई प्रतिवेदन मार्फत जनता सामु जानकारी गराउँनु उनीहरुको कर्तव्य हो। यसले आमजनतालाई त्यस संस्थाको उपस्थिति कति महत्वपूर्ण छ भन्नेबारे बोध हुन्छ । राज्यले आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा सरकारले निर्वाह गरेको भूमिकाको अनुगमन एवं अनुसन्धान गर्नुका साथै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण सम्बर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हो। मानव अधिकारको परिपूर्तिका लागि आवश्यक सिफारिस गर्नु आयोगको काम हो । कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला भौगोलिकरुपमा दुर्गममा रहेको कार्यालय हो। आ. व.२०८२-२०८३ मा आयोगको जुम्ला कार्यालयबाट सम्पन्न भएका गतिविधि र मानव अधिकार अवस्थालाई समेटी बार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन तयार पारेकोमा खुशी लागेको छ ।

आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संम्बर्द्धनका निम्ति वर्षभरी सम्पन्न गरेका उजूरीको अनुसन्धान, आकस्मिक अनुगमन तथा विषयगत अनुगमन एवं राज्यका सरकारी तथा गैरसरकारी निकायसँगको समन्वय, सहकार्यमा सम्पन्न भएका विविध गतिविधिले जुम्ला र मुगु जिल्लाको मानव अधिकार अवस्था चित्रण गरेको छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

आयोगको गतिविधिहरु समावेश गरी प्रकाशित गरेको यस पुस्तकले कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लाको मानव अधिकारको अवस्था चित्रण गर्नुको साथै कार्यको प्रभावकारिता मापन गर्ने प्रमुख सूचकको काम समेत गरेको छ। साथै राज्य संयन्त्र संचालन गर्ने निकायहरुलाई आफना काम कारवाही थप मानव अधिकारमैत्री बनाउँदै लैजान समेत मद्दत पुग्नेछ भन्ने आशा राखेको छु । प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको यस बार्षिक गतिविधि प्रतिवेदनले सम्पादित गतिविधि मात्र नभएर त्यस क्षेत्रको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी सूचना समेत समेटेको छ। प्रतिवेदन तयार पारी दस्तावेजिकरण गर्ने, गराउँने जुम्ला कार्यालयका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्य सहित लेखन कार्यमा संलग्न हुने कर्मचारीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु।

श्रावण २०८३

मुरारिप्रसाद खरेल
सचिव

फोन नं. ००९७७-१-५०१००१५, फ्याक्स नं. ००९७७-१-५४४७९७३, पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
Phone: +977-1-5010015, Fax: +977-1-5447973, G.P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Email: nhrc@nhrcnepal.org, Website: www.nhrcnepal.org
https://www.youtube.com/@nationalhumanrightscommiss4301, https://www.facebook.com/NepalNHRC, https://twitter.com/NepalNHRC

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission, Nepal

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला Karnali Province Branch Office Jumla

मन्तव्य

मानव अधिकार सबै मानवको जन्मसिद्ध नैसर्गिक अधिकार हो। यसको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु राज्यको दायित्व हो। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण विनाको विकासले पूर्णता पाउँदैन। जहाँ मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण हुन्छ, तहाँ नागिरकहरुले सरकारको अनुभुति गर्दछन। राज्यले आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्ने क्रममा सरकारले निर्वाह गरेको भूमिकाको अनुगमन एवं अनुसन्धान गर्नुका साथै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्द्धन र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हो। मानव अधिकार सुनिश्चितताका लागि आवश्यक सिफारिस गर्नु आयोगको काम हो। आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य निर्वाह गर्ने क्रममा केन्द्रीय कार्यालय, प्रदेश कार्यालय र प्रदेश शाखा कार्यालय स्थापना गरी कार्य गर्दै आइरहेको छ। आयोगका कूल एघार वटा कार्यालयहरु मध्ये कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला भौगोलिक विकटताका कारण अति दुर्गममा रहेको कार्यालय हो। यस कार्यालयको स्थापना वि.स. २०६२ साल फागुन १९ गते सम्पर्क कार्यालयबाट उपक्षेत्रिय कार्यालयका रुपमा स्थापना भएको थियो। वि.स.२०६६ साल कार्तिक २७ उपक्षेत्रिय कार्यालय हुँदै मुलुक संघीयतामा गए पश्चात उक्त कार्यालय वि.स. २०७७ बाट कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालयको रुपमा रही कार्य गर्दै आइरहेको छ। यस कार्यालयको कार्यक्षेत्र जुम्ला र मुगु जिल्ला भौगोलिक हिसावले विकट हुनुका साथै राजमार्ग र मौसमी हिसाव, पर्याप्त जनशक्ति र श्रोत साधनको कमिको कारण कार्य सम्पादन गर्नका लागि जटिलताका साथै समस्या र चुनौती थपेको छ। आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालय सुर्खेत स्थापना भए पछि २०७९ देखि धेरै समस्या र चुनौती झेलेको आयोगको प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले जुम्ला जिल्लाका प्रशासनिक निकायका प्रमुख, नागरिक समाजका अगुवा, मानव अधिकार रक्षक र जनप्रतिनिधिहरुको सहयोग साथै व्यक्तिगत रुपमा पनि अथक प्रयासका बावजूत वि.स.२०८२ साल श्रावण १५ देखि पुनस्थापना भई कार्तिक १८ गते देखि जुम्ला स्थित चन्दननाथ मन्दिर परिसरमा एकीकृत सरकारी कार्यालय भवनको दोश्रो तलामा स्थायित्व प्राप्त गरेको छ। आयोगको कार्यालयलाई स्थायित्व प्रदान गर्न सहयोग पुर्याउँनु हुने जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुख श्री गौरी नन्द आचार्य, श्रीमान् प्रमुख जिल्ला अधिकारी केदारनाथ शर्मा, मानव अधिकार रक्षकज्यूहरु, पत्रकार, शुभेच्छुक लगायत सम्पूर्णलाई विशेष आभार प्रकट गर्न चाहान्छु।

आयोग जुम्ला कार्यालयको कार्यक्षेत्रानुसार स्थानीय तहको संरचना अनुसार जुम्ला जिल्लामा चन्दननाथ न.पा., पातारासी गा.पा., गुठीचौर गा.पा., तातोपानी गा.पा., तिला गा.पा., हिमा गा.पा., सिँजा गा.पा., कनकासुन्दरी गा.पा.सहित ८ वटा स्थानीय तह रहेका छन। मुगु जिल्लामा खत्याड गाउँपालिका, सोरु गाउँपालिका, छायाँनाथ रारा न.पा र कार्मारोंग गाउँपालिकासहित ४ वटा स्थानीय तहहरु रहेका छन।

कर्णाली प्रदेश प्राकृतिक सुन्दरताले भरिपूर्ण भएता पनि भौगोलिक विकटता प्रमुख चुनौतीको रुपमा रहेको छ। यो प्रदेश तुलनात्मक रुपमा विकासका हरेक आयाममा पछाडि रहेको छ। यस आयोगको कार्यक्षेत्र भित्र गरिवी, अशिक्षा, स्वास्थ्य समस्या, समाजका हानीकारक प्रथा परम्परा, अभ्यास, महिला हिसां, यौन हिंसा, लागू औषध दुर्व्यसनी, देह व्यापार, बाल बिवाह, बहुविवाह लगायतका समस्याहरुका कारण अपेक्षित रुपमा आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरण हुन सकेको छैन। नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार, विकास सहयोगी निकायहरु र गैरसरकारी निकायहरुले विकासका कार्य गरिरहेता पनि सोचे जस्तो प्रगति हासिल हुन सकेको छैन। वर्षातको समयमा राजमार्ग हिलाम्य हुने, कच्ची सडक, भरपर्दो, सुलभ र सहज रुपमा यातायातको व्यवस्था नुहुनु, हवाई यातायात पनि पर्याप्त मात्रामा सहज र सुलभ नहुनु, जाडो मौसममा अत्याधिक चिसोका कारण हिउ पर्ने हुँदा जनजीवन प्रभावित हुनुका साथै दैनिक कामकाजमा समेत कठिनाई भोग्नु पर्ने अवस्था रहेको छ। कार्यालयमा सीमित मानवीय तथा भौतिक श्रोत साधनका कमि साथै यातायातका साधनको सुविधा नभएका कारण हरेक स्थानमा भाडाका गाडी र पैदल हिडि समयमै जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने कार्यका लागि चुनौती रहेको छ।

उक्त विकटता र जटिलताका बावजुत पनि उच्च मनोबलका साथ आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा आयोगको जुम्ला कार्यालयबाट सम्पन्न भएका गतिविधि र मानव अधिकार अवस्थालाई समेटी बार्षिक गतिबिधि प्रतिबेदन तयार पार्नु पनि एक उपलब्धि हो। कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालयको कार्यक्षेत्रमा मानव अधिकारको अनुगमन र अनुसन्धानका कार्यहरु गरी सरोकारवाला निकायको ध्यानाकर्षण गर्ने काम गरेको छ। पर्याप्त जनशक्तिको अभाव, सीमित श्रोत साधन, यातायातको कुनै सुविधा कार्यालयमा नहुँदा पनि कूल उजूरीको ९० प्रतिशत उजूरी उपर अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नुका साथै आयोगको जुम्ला कार्यालयको बजेटको कूल खर्चको ८३.८९ प्रतिशत प्रगति र कार्यक्रम खर्चको ७७.५९ प्रतिशत उपलब्धि हासिल गर्नु निकै उत्साहजनक रहेको छ। कार्यालयबाट विनियोजन गरिएको बजेटमा केन्द्रित रही स्वीकृत बार्षिक योजना र कार्यक्रम साथै

मासिक कार्य योजनामा आधारित रही कतै पैदलयात्रा, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायसँगको समन्वय, सहकार्यमा प्राप्त गरेका उपलब्धीले आयोगको प्रभावकारितालाई जोड दिएको छ। यस प्रतिवेदनले आयोगको जुम्ला कार्यालयको प्रभावकारिता मापन गर्ने प्रमुख सूचकको काम गर्दछ। कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको यस बार्षिक गतिविधि प्रतिवेदन गतिविधि मात्र नभएर यस क्षेत्रको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी सूचना समेत समेटेको छ। यसमा जुम्ला र मुगु जिल्लाको मानव अधिकार अवस्थाबारे के कस्तो रहेको छ भन्ने थाहाँ पाउँन समेत सकिन्छ। प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्यमा सहयोग पुर्याउँने कार्यालयका नायब सुब्बा राजकुमार वि.कलाई धन्यवाद दिन चाहान्छु। त्यस्तै गरी सेवा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशन, राय, सल्लाह र सुझाव दिनु हुने आयोगका अध्यक्षज्यू, सदस्यज्यूहरु, सचिवज्यू र सहसचिवज्यूहरुप्रति आभार प्रकट गर्न चाहान्छु।

२५ श्रवाण २०८३

कल्पना नेपाल आचार्य
कार्यालय प्रमुख
कार्यालय प्रमुख

संक्षिप्त रूप

CAT	Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment
CRC	Convention on the Rights of the Child
CEDAW	Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women
CRPD	Convention on the Rights of Persons with Disabilities
CPED	International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance
ICERD	International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICESCR	International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
ICRMW (CMW)	International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families
INGO	International Non-government Organization
NGO	Non-government Organization
SDG	Sustainable Development Goals
आ.व.	आर्थिक वर्ष
वि.स.	विक्रम सम्वत्
गै.स.स.	गैरसरकारी संस्था
के.का.	केन्द्रीय कार्यालय

विषयसूची

परिच्छेद-१ पृष्ठभूमी १

१.१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार १

१.२ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाको काम, कर्तव्य र अधिकार ५

१.३ सांगठनिक संरचना, कायदिश र कार्यक्षेत्र ५

१.३.१ कार्यालयको कार्यहरू ६

१.४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी ७

परिच्छेद-२ कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरू ८

२. संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरू ८

२.१ उजुरी तथा सूचना ग्रहण ८

२.२ उजुरी अनुसन्धान ८

२.३ मानव अधिकार अवस्था अनुगमन ८

२.४ संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू ८

२.५ प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू (सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघ संस्थाको कार्यक्रममा सहभागी) ९

२.६ बजेटसम्बन्धी कार्य खर्च विवरण ९

परिच्छेद-३ मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण १०

३.१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार १०

३.२ आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार १८

३.३ महिलाको अधिकार २८

३.४ बालबालिकाको अधिकार ३६

३.५ जातिय भेद्भाव विरूद्धको अधिकार ४३

३.६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार ४७

३.९ ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार ५३

३.१० विकास, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तनको अधिकार ५६

३.११ मानव अधिकार रक्षकको अधिकार ५९

परिच्छेद-४ः सरोकारवाला निकायहरू बिच समन्वय र सहकार्य ६२

४.१ कर्णाली प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूसँगको सहकार्य ६२

४.२ सुरक्षा तथा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायसँगको सहकार्य ६३
४.३ राजनीतिक दल तथा जनप्रतिनिधिसँगको संवाद ६४
४.४ नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक तथा समुदायसँगको सहकार्य ६५
४.५ सञ्चारमाध्यमसँगको सहकार्य ६५
४.६ शैक्षिक संस्थासँगको सहकार्य ६६
४.७ विषयगत सरकारी कार्यालय तथा सेवा प्रदायक निकायसँग सहकार्य ६६
परिच्छेद-५ : कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका उपलब्धि, चुनौती तथा समाधानका सम्भावित उपायहरू ६७
५.१ कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको उपलब्धि ६७
५.१.१ उजुरी अनुसन्धान ६८
५.१.२ मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन ६९
५.१.३ मानव अधिकार शिक्षा तथा सचेतना ७४
५.२ प्रदेश शाखा कार्यालयका प्रमुख चुनौतीहरू ७४
५.३ चुनौती समाधानका सम्भावित उपायहरू ७६
५.४ प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सुझाव ७७
५.४.१ कर्णाली प्रदेश सरकारलाई सुझाव ७७
५.४.२ स्थानीय सरकारलाई सुझाव ७९
५.४.३ मानव अधिकारकर्मी तथा नागरिक समाजलाई सुझाव ८१
अनुसूची १ दर्ता भएका उजुरी ८३
अनुसूची २ अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीहरू ८५
अनुसूची ३ मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन ८६
अनुसूची ४ अन्य संघसंस्थासँग भएको सहकार्य ९७
अनुसूची ५ अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रम तथा तालिमहरूमा श्रोतव्यक्तिको रूपमा सहभागी भएको विवरण १००
अनुसूची ६ अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रममा सहभागिता १०२
अनुसूची ७ जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्लाबाट प्राप्त विवरण १०७
अनुसूची ८ कारागार कार्यालय जुम्लाबाट प्राप्त विवरण १०९
अनुसूची ९ कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान जुम्लाबाट प्राप्त विवरण ११०
अनुसूची १० कार्यालयको भौतिक श्रोत साधन १११

अनुसूची ११ आर्थिक विवरण..११४
अनुसूची १२ कार्यरत कर्मचारीको विवरण ११६
सन्दर्भ सामाग्री ११७
गतिविधिका झलक

परिच्छेद-१ पृष्ठभूमि

१.१ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ द्वारा वि. सं. २०५७ सालमा स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग हाल बृहत्तर अधिकारक्षेत्र सहित एक स्वतन्त्र र स्वायत्त संवैधानिक निकायका रूपमा रहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ ले आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्तरोन्तति गरेको थियो। नेपालको संविधान २०७२ को भाग २५ धारा २४८ ले आयोगको संवैधानिक हैसियतलाई निरन्तरता दिँदै अध्यक्ष/सदस्यहरूको नियुक्ति र धारा २४९ ले आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा उल्लेख गरेको छ । धारा २९२ ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसहित संवैधानिक निकायहरूका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ, जसअनुसार संवैधानिक निकायका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा नियुक्त गरिन्छ। नियुक्ति गर्नुअघि संसदीय सुनुवाइ गरिनुपर्ने प्रावधान छ। यसैगरी धारा २९३ मा संवैधानिक निकायको कामकारबाहीको अनुगमन अन्तर्गत संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारी सङ्घीय संसदप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही रहनु पर्ने उल्लेख छ। सोही धारामा प्रतिनिधि सभाको समितिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बाहेकका अन्य संवैधानिक निकायको प्रतिवेदन लगायतका कामकारबाहीको अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन सक्ने प्रावधान रहेको छ। धारा २९४ मा आयोगले आफ्नो कार्यसम्पादनसम्बन्धी बार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष र राष्ट्रपतिले सो प्रतिवेदन प्रधानमन्त्रीमार्फत सङ्घीय संसद समक्ष पेस गर्न लगाउने प्रावधान रहेको छ।

मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरूको विकासक्रमलाई हेर्दा सन् १९४६ देखि नै संयुक्त राष्ट्रसङ्घको आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्मा मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि राष्ट्रिय संस्थाहरूको आवश्यकताबारे विभिन्न तह र चरणमा व्यापक छलफल हुँदै आएको पाइन्छ। लामो अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास र वहस पश्चात् संयुक्त राष्ट्रसङ्घको पहलमा सन् १९९१ मा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा राष्ट्रिय सस्थाहरूको योग्यता, दक्षता, क्षमता र कार्यकुशलतासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न भयो। उक्त सम्मेलनले सदस्य राष्ट्रहरूलाई राष्ट्रिय स्तरमा स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरू स्थापना गर्न विशेष आग्रह गरेको थियो। सम्मेलनबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको हैसियत र कार्यसम्बन्धी विस्तृत सिद्धान्तहरू तयार गरिए, जसलाई पेरिस सिद्धान्त (Paris Principles) भनिन्छ। यी सिद्धान्तहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोग (३ मार्च १९९२ को प्रस्ताव नं. १९९२/५४) र संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभा (२० डिसेम्बर १९९३ को प्रस्ताव नं. ४८/१३४) बाट अनुमोदन गरिएको थियो। यसमा संस्थागत स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, सरकारको हस्तक्षेपबाट पूर्णतः मुक्त, गठन प्रक्रियामा पारदर्शीता, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धनार्थ पर्याप्त कानुनी अधिकार,

आवश्यक प्रर्याप्त आर्थिक स्रोतसाधन सुनिश्चितता र मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको स्वतन्त्र रूपमा छानबिन र सिफारिस गर्ने अधिकार रहेका छन्। यी सिद्धान्तहरू आयोग स्थापना तथा सञ्चालनका लागि आधार र मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा रहेका छन्, जसलाई आयोगले पालना गर्दै आएको छ। फलतः हालसम्म पनि आयोगलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको विश्वव्यापी सञ्जाल (Global Alliance of National Human Rights Institutions, GANHRI) बाट "क" श्रेणीको मान्यता प्राप्त भएको छ।

पेरिस सिद्धान्तले राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाको संरचना तथा त्यसका सदस्यहरूको नियुक्ति चाहे निर्वाचन मार्फत होस् वा अन्य कुनै प्रक्रियाद्वारा मानव अधिकारको संवर्धन र संरक्षणमा संलग्न नागरिक समाजका विभिन्न वर्ग, समुदाय, पेसा तथा समूहहरूको समावेशी र सन्तुलित प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा २४८ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसम्बन्धी निम्न व्यवस्था गरिएको छः

१.राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा एक जना अध्यक्ष र चार जना पूर्णकालीन पारिश्रमिक प्राप्त सदस्य रहनेछन्।

२. राष्टपतिले संवैधानिक परिषदको सिफारिसमा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछ।

३.आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पदावधि नियुक्ति भएको मितिबाट छ वर्षको हुनेछ।

४. नियुक्त अध्यक्ष र सदस्यको पुनः नियुक्ति हुन सक्ने छैन।

छनौट र नियुक्ति प्रक्रियाः

- संवैधानिक परिषद्ले नेपालको संविधानको धारा २४८ को उपधारा (६) को खण्ड (क) देखि (च) सम्म उल्लेख गरिएका न्यूनतम योग्यता र अनुभवको आधारमा उम्मेदवार प्रस्ताव गर्ने व्यवस्था गरेको छ। धारा २४८ (६) ले निम्न योग्यता भएको व्यक्ति राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्यको रूपमा नियुक्त हुन योग्य हुने व्यवस्था गरेको छः

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा सदस्य हुनका लागिः

(क) अध्यक्षको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संबर्धनको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुन्याएका प्रधान न्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीशको पदबाट सेवानिवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुन्याई ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ख) सदस्यको हकमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, बालबालिकाको हकहितको क्षेत्रमा कार्यरत वा राष्ट्रिय जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा कम्तीमा बीस वर्ष क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याई ख्यातिप्राप्त गरेको,

(ग) मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातक उपाधि हासिल गरेको,

(घ) पैंतालिस वर्ष उमेर पूरा गरेको,

(ङ) नियुक्ति हुँदाका बखत राजनीतिक दलको सदस्य नरहेको,

(च) उच्च नैतिक चरित्र भएको।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारः

(१) मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ।

(२) उपधारा (१) मा उल्लिखित कर्तव्य पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले देहाय बमोजिमका काम गर्नेछः

(क) कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लंघन वा त्यसको दुरूत्साहन भएकोमा पीडित आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजूरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको वा आयोगको जानकारीमा आएको विषयमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषी उपर कारबाही गर्न सिफारिस गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको उल्लंघन हुनबाट रोक्ने जिम्मेवारी वा कर्तव्य भएको पदाधिकारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेमा वा कर्तव्य पालना नगरेमा वा जिम्मेवारी पूरा गर्न वा कर्तव्य पालना गर्न उदासीनता देखाएमा त्यस्तो पदाधिकारी उपर विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अधिकारी समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ग) मानव अधिकार उल्लंघन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाका विरूद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानून बमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने,

(ङ) मानव अधिकारको उल्लंघनकर्तालाई विभागीय कारबाही तथा सजाय गर्न कारण र आधार खुलाई सम्बन्धित निकाय समक्ष सिफारिस गर्ने,

(च) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानूनको आवाधिक रूपमा पुनरावलोकन गर्ने तथा त्यसमा गर्नु पर्ने सुधार तथा संशोधनका सम्बन्धमा नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

(छ) मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नु पर्ने भएमा त्यसको कारणसहित नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने र नेपाल पक्ष बनिसकेका सन्धि वा सम्झौताको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गरी कार्यान्वयन नभएको पाइएमा त्यसको कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने,

(ज) मानव अधिकारको उल्लंघनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस वा निर्देशन पालन वा कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी, व्यक्ति वा निकायको नाम कानूनबमोजिम सार्वजनिक गरी मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा अभिलेख राख्ने।

(३) **मानव अधिकार आयोगले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा वा कर्तव्य पालन गर्दा देहाय बमोजिमको अधिकार** प्रयोग गर्न सक्नेछः-

(क) कुनै व्यक्तिलाई आयोग समक्ष उपस्थित गराई जानकारी वा बयान लिने वा बकपत्र गराउने, प्रमाण बुझ्ने, दशी प्रमाण दाखिला गर्न लगाउने सम्बन्धमा अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्ने,

(ख) मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन लागेको वा भइसकेको सूचना आयोगले कुनै किसिमबाट प्राप्त गरेमा कुनै व्यक्ति वा निजको आवास वा कार्यालयमा विना सूचना प्रवेश गर्ने, खानतलासी लिने तथा त्यसरी खानतलासी लिंदा मानव अधिकारको उल्लंघनसँग सम्बन्धित लिखत, प्रमाण वा सबुत कब्जामा लिने,

(ग) कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लंघन भइरहेको कुरा जानकारी भई तत्काल कारबाही गर्नु पर्ने आवश्यक देखिएमा विना सूचना सरकारी कार्यालय वा अन्य ठाउँमा प्रवेश गर्ने र उद्धार गर्ने,

(घ) मानव अधिकारको उल्लंघनबाट पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने।

(४) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार सो आयोगको अध्यक्ष, कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ।

(५) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि संघीय कानून बमोजिम हुनेछ।

१.२ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाको काम, कर्तव्य र अधिकार

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ अनुसार मानव अधिकार भन्नाले जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित संवैधानिक र कानुनी अधिकार बुझिन्छ। यसै ऐनको दफा २६ बमोजिम आयोगले अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा आयोगका कार्यालय खोल्न सक्नेछ भन्ने कानुनी व्यवस्था अनुरूप राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लालाई संविधानले निर्दिष्ट गरे बमोजिमका कर्तव्य पालना गर्ने कार्यमा क्रियाशील रहेको छ।

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला, कार्यालयले मानव अधिकार उल्लघंनका उजुरी ग्रहण, अनुसन्धान र पीडितलाई राहत तथा क्षतिपूर्ति एवं दोषीलाई कारवाहिको लागि सिफारिस गर्ने गरेको छ। संविधानले सुनिश्चितता गरेका मौलिक हक अधिकार तथा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिद्वारा सृजित हक अधिकार आम नागरिकले उपभोग गर्ने अवस्थाको नियमित रूपमा अनुगमन गरी मानव अधिकारको प्रचलनको अवस्था सुधारको लागि आवश्यकता अनुरूप सम्बन्धित सरकारलाई सिफारिस समेत गर्दै आएको छ। जुम्ला प्रदेश शाखा कार्यालयको आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बार्षिक गतिविधि प्रतिवेदनमा प्रदेशको समग्र मानव अधिकार अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ।

१.३ सांगठनिक संरचना, कार्यादिश र कार्यक्षेत्र

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नेपालको सङ्घीय संरचना अनुरूपको प्रादेशिक शाखा कार्यालयको सांगठनिक संरचना प्रस्ताव गरी स्विकृतिका लागि नेपाल सरकारलाई पठाइएको छ।

आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लामा रहेको छ भने यस कार्यालयको कार्यक्षेत्रका जिल्लाहरू जुम्ला र मुगु रहेका छन्।

१.३.१ कार्यालयको कार्यहरू

१. संरक्षणात्मक कार्यहरू

- मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी उजुरी तथा गुनासो ग्रहण, अनुसन्धान र आवश्यक सिफारिस गर्ने।
- पीडितलाई आवश्यक राय, परामर्श तथा न्यायमा पहुँचका लागि सहजीकरण गर्ने।
- कारागार, हिरासत, स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय तथा अन्य सार्वजनिक निकायको मानव अधिकार अवस्था अनुगमन गर्ने।
- प्राप्त सूचना तथा गम्भीर घटनाका आधारमा आकस्मिक अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउने।

२. संवर्द्धनात्मक कार्यहरू

- मानव अधिकारसम्बन्धी शिक्षा, अभिमुखीकरण, अन्तरक्रिया तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने।
- मानव अधिकार रक्षक, नागरिक समाज, पत्रकार, जनप्रतिनिधि तथा सरोकारवालासँग समन्वय र सहकार्य गर्ने।
- महिला, बालबालिका, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा सीमान्तकृत समुदायका अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने।
- मानव अधिकारसम्बन्धी अवस्था, समस्या तथा असल अभ्यासको अभिलेखीकरण र प्रचार प्रसार गर्ने।

३. प्रशासनिक तथा व्यवस्थापकीय कार्यहरू

- दैनिक कार्यालय सञ्चालन तथा प्रशासनिक व्यवस्थापन गर्ने।
- बार्षिक तथा मासिक कार्ययोजना, कार्यक्रम र बजेटको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्ने।
- सार्वजनिक खरिद तथा कार्यालयका मालसामान र जिन्सी सम्पत्तिको व्यवस्थापन, संरक्षण तथा अभिलेख राख्ने।
- आर्थिक तथा प्रशासनिक प्रतिवेदन, पत्राचार र अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने।

४. समन्वय तथा अन्य कार्यहरू

- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारी निकाय, सुरक्षा निकाय, नागरिक समाज तथा मानव अधिकार रक्षकसँग समन्वय गर्ने।
- आयोगका केन्द्रीय कार्यालय तथा अन्य निकायबाट प्राप्त निर्देशन, निर्णय तथा सिफारिस कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने।
- आकस्मिक रूपमा आइपर्ने मानव अधिकारसम्बन्धी घटना, गुनासो तथा अन्य तोकिएका कार्यहरू सम्पादन गर्ने।

१.४ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाका कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लामा कार्यरत कर्मचारीहरू अनुसूची १२ मा संलग्न छ।

परिच्छेद-२
कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरू

२. संरक्षण सम्बन्धी कार्यहरू

२.१ उजुरी तथा सूचना ग्रहण

कार्यालयमा प्राप्त हुन आएका जम्मा १२ वटा उजुरीहरूको प्रारम्भिक अनुसन्धान पश्चात तत्काल पीडितको सर्वोत्तम हित र हानी नगरौं सिद्धान्तका आधारमा उजुरकर्ताको मागदावी सम्बोधन गरीगराई उजुरीहरू निरूपण गरिएको र यसरी निरूपण हुन नसकेका गम्भीर प्रकृतिका उजुरीहरू अनुसूचीमा दर्ता गरी कारबाही अगाडी बढाइएको छ। उजुरीहरू यस पुस्तिकाको अनुसूची १ मा रहेको छ।

२.२ उजुरी अनुसन्धान

यस कार्यालयमा दर्ता भएका उजुरीहरू मध्ये उजुरीको प्रकृति भौगोलिक क्षेत्र तथा प्राथमिकताका आधारमा १ वटा उजुरी अनुसन्धान टोली र टेवल कार्यका मार्फत अनुसन्धान गरिएको थियो। यस आर्थिक वर्षमा अनुसन्धान भएका उजुरी अनुसन्धान टोली र अनुसन्धानमा भएको खर्च समेतको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीको विवरण अनुसूची २ मा राखिएको छ।

२.३ मानव अधिकार अवस्था अनुगमन

नेपालको संविधान, मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८ र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिद्वारा प्रत्याभूत गरिएका अधिकारहरूको उपभोग तथा प्रचलनको अवस्थाका सम्बन्धमा यस कार्यालयबाट आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा सम्पन्न भएका अनुगमनसम्बन्धी विवरणहरू अनुसूची ३ मा संलग्न गरिएका छन्।

२.४ संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू

मानव अधिकार सचेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्धेश्यले मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण गर्न तथा मानव अधिकारप्रति सरोकारवालाहरूको सम्मान अभिवृद्धि गर्नका लागि सरकारी निकाय तथा गैर सरकारी संघसंस्थासँगको सहकार्यमा गरिएको अननुगमन अनुसूची ४ मा र अन्य संघ संस्थाले सञ्चालन गरेका कार्यक्रम तथा तालिममा स्रोत व्यक्तिको रूपमा सहभागी भई सञ्चालन गरेको प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको विवरण अनुसूची ५ मा संलग्न गरिएको छ।

२.५ प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू (सरकारी निकाय तथा गैरसरकारी संघ संस्थाको कार्यक्रममा सहभागी)

नेपालको संविधानको धारा २४९ मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत मानव अधिकारको चेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने रहेकोमा नागरिक समाजले आयोजना गरेका विभिन्न २७ वटा कार्यक्रमहरूमा सहभागिता जनाइएको छ, जसको विवरण अनुसूची ६ मा राखिएको छ।

२.६ बजेटसम्बन्धी कार्य खर्च विवरण

यस कार्यालयका लागि नेपाल सरकारबाट आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा बजेट चालु खर्चतर्फ (ब.शी.नं. २१४०००११३) तर्फ रू.३,६६८,०००।- मध्ये खर्च रकम रू.३,०७७,०४५.८७ जुन कूल बजेटको ८३.८९ प्रतिशत रहेको छ भने कार्यक्रमगत बजेटतर्फ ४,५७,०००।- मध्ये खर्च रकम ३,५४,५४८।- जुन कार्यक्रमगत बजेटको ७७.५९% रहेको छ। खर्चको विस्तृत विवरण अनुसूची ११ मा संलग्न गरिएको छ।

परिच्छेद-३
मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण

३.१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार

कुनै नागरिक तथा व्यक्ति भएका हैसियतले मानिसले उपभोग गर्न पाउँने अधिकार नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार हो। यो अधिकारलाई संरक्षण गर्न सन् १९६६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको महासन्धि नै नागरिक तथा राजनीतिक महासन्धि हो। न्याय प्रशासन नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको मूल आधार हो। संविधानको न्यायसम्बन्धी हक, यातनाविरूद्धको हक, अपराध पीडितको हक र संवैधानिक उपचारको हक, तथा ICCPR मा भएको व्यवस्था अनुसार अदालतको आदेश बिना कुनै पनि व्यक्तिलाई बिना पक्राउ पुर्जी कसैलाई पनि पक्राउ गर्न नहुने र यसरी पक्राउ गरिएको हकमा पक्राउ गर्ने निकाय र पदाधिकारी कानूनबमोजिम दण्डको भागिदार हुने व्यवस्था छ। मानिसलाई प्रकाउ पुर्जी सहित थुनामा मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्ने र निष्पक्ष सुनुवाइको अधिकार लगायतका व्यवहारहरू गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। यस कार्यालयको क्षेत्राधिकारमा पर्ने जिल्लाहरूमा पक्राउ, थुना, हिरासत, कारागार, कानुनी प्रक्रिया, पीडितको न्यायमा पहुँच, फरार कैदीबन्दी, अदालतको फैसला कार्यान्वयन, प्रहरी अनुसन्धान र थुनुवा-कैदीबन्दीको मानवोचित व्यवहार प्रमुख विषयका रूपमा देखिएका छन।

नेपालको संविधानको धारा १६ ले जीवनको अधिकार, धारा २४ ले न्यायिक हिरासतमा रहेका व्यक्तिको अधिकार तथा धारा ३९ ले सम्मानजनक व्यवहारको हक सुनिश्चित गरेको छ। त्यसैगरी कारागार ऐन, २०१९ र बालबालिका ऐन, २०७५ ले थुनुवा, कैदी तथा बालबिझ्याइकर्ताको हक संरक्षणका लागि विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरेका छन्। कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्न नपाइने, पक्राउ परेका व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने तथा निजले रोजेको कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्न पाउने, आत्म निर्णयको अधिकार, बाँच्न पाउँने अधिकार, क्रुर, अमानवीय, अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरूद्धको अधिकार लगायतका अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ।

न्याय प्रशासनको प्रमुख कार्यान्वयन गर्ने निकाय नेपाल प्रहरी भएकाले पक्राउपछि परिवारलाई सूचना, कानूनी व्यवसायीसँग सम्पर्क, स्वास्थ्य परीक्षण, समयमै अदालतमा पेशी, यातनाविरूद्ध शून्य सहनशीलता, हिरासत अभिलेख, CCTV को व्यवस्था र मानव अधिकारमैत्री व्यवहार गर्नु आवश्यक हुन्छ। संघीय सरकारले कारागार पूर्वाधार, वैकल्पिक सजाय, कानुनी सहायता र फैसला कार्यान्वयनमा सुधार गर्नुपर्दछ भने प्रदेशले मानव अधिकारमैत्री शासन र कानुनी सचेतनामा सहजीकरण गर्नुपर्दछ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, व्यक्तिगत सुरक्षा, न्यायमा पहुँच, विचार तथा अभिव्यक्ति, सूचना, शान्तिपूर्ण भेला, राजनीतिक सहभागिता तथा राज्यका निकायबाट कानुनी संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित छन्। नेपालको संविधानले जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, न्याय, सञ्चार, सूचना तथा राजनीतिक सहभागितासम्बन्धी मौलिक

हकको प्रत्याभूति गरेको छ भने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICCPR) ले जीवन, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा सुरक्षा, निष्पक्ष न्याय, अभिव्यक्ति, शान्तिपूर्ण सभा र सार्वजनिक मामिलामा सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। विशेषतः ICCPR को धारा ६, ९, १४, १९, २१ र २५ ले यी अधिकारको संरक्षणका लागि राज्यको दायित्व स्पष्ट गरेको छ।

कर्णाली प्रदेशमा यस अवधिमा प्रकाशित विभिन्न समाचार, आयोगलाई प्राप्त सूचना तथा उजुरी, आयोगबाट सम्पन्न स्थलगत अनुगमन, आकस्मिक अनुगमन तथा सरोकारवालासँग भएका अन्तरक्रियाबाट नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अवस्था विश्लेषण गर्दा कानुनी तथा संवैधानिक प्रत्याभूति र अधिकारको व्यवहारिक उपभोग बिच अझै उल्लेखनीय अन्तर रहेको देखिन्छ। विशेषगरी भौगोलिक विकटता, कमजोर यातायात तथा सञ्चार पूर्वाधार, गरिबी, अशिक्षा तथा चेतनाको कमी, राज्यका सुरक्षा तथा प्रशासनिक संयन्त्रको सीमित उपस्थिति, स्थानीय तहको कमजोर संस्थागत क्षमता, सामाजिक विभेद तथा हानिकारक सामाजिक अभ्यासले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको समान उपभोगमा अवरोध सिर्जना गरेको देखिन्छ।

विशेषगरी कानुनी उपचार तथा उपलब्ध राज्य संयन्त्रबारे पर्याप्त जानकारी नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहिचान तथा सार्वजनिक सेवामा पहुँचको समस्या, दलित समुदायमाथि जातीय विभेद तथा छुवाछूत, बालबालिकामाथि पारिवारिक तथा सामाजिक विभेद, बालविवाह, छाउगोठ तथा अन्य हानिकारक अभ्यास, बालश्रम र लागूऔषधको जोखिम जस्ता सवालले समानता, स्वतन्त्रता, सुरक्षा, मर्यादा तथा राज्यबाट संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकारको व्यवहारिक अवस्थालाई प्रभावित गरेको देखिन्छ।

यसबाट कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको चुनौती केवल कानुनको अभाव वा अधिकारको औपचारिक प्रत्याभूतिसँग सम्बन्धित नभई राज्यको उपस्थिति, सेवा पहुँच, सामाजिक चेतना, संस्थागत क्षमता र स्थानीय तहको जवाफदेहितासँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। त्यसैले कर्णालीको सन्दर्भमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अवस्था मूल्याङ्कन गर्दा अधिकारको कानुनी संरक्षणसँगै त्यसको व्यवहारिक पहुँच, उपयोग र परिणामलाई समेत आधार बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

जुम्ला जिल्लामा मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्लाको तथ्यगत अवस्था तथा विश्लेषण

नेपाल प्रहरी कार्यालय जुम्लाबाट प्राप्त आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को तथ्याङ्कअनुसार यस अवधिमा १४८ वटा मुद्दा दर्ता भएका छन । तीमध्ये कर्तव्य ज्यानमा ३ वटा , ज्यान मार्ने उद्योग अन्तर्गत ७ वटा, भवितव्य ज्यानसम्बन्धी १७ वटा, आत्महत्या दुरूत्साहनमा ३ वटा , लागूऔषधसम्बन्धी १९ वटा , अभद्र व्यवहारमा ११ वटा, जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्तर्गत २ वटा , मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा २ वटा, बहुविवाह ५वटा, जबरजस्ती करणी ८ वटा, सवारी ज्यान ३ वटा , बैंकिङ कसुर २४ वटा लगायतका मुद्दा रहेका छन । त्यस्तै, आत्महत्यासम्बन्धी घटनामा विष सेवनका कारण ३ जना झुण्डिएर आत्महत्या गरेका छन भने १७

घटना समेत दर्ता भएको तथ्याङ्कले नागरिकको जीवनको अधिकार, व्यक्तिगत सुरक्षा तथा सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित सवालहरूलाई गम्भीर रूपमा उजागर गरेको छ।

त्यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्लामा ५१५ वटा निवेदन दर्ता भएकोमा ५१२ वटा फछ्यौंट र ३ वटा फछ्यौंट हुन बाँकी रहेको तथ्याङ्कले नागरिकका गुनासा तथा समस्यालाई प्रहरी संयन्त्र मार्फत सम्बोधन गर्ने अभ्यास रहेको देखाउँछ। तथापि, लागूऔषध दुर्व्यसनी, जबरजस्ती करणी, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत, मानव बेचबिखन, बहुविवाह तथा घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसासँग सम्बन्धित घटनाको उपस्थितिले नागरिकको जीवन, सुरक्षा, समानता तथा मर्यादाको अधिकारको संरक्षणमा निरन्तर चुनौती रहेको देखिन्छ। जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्लाबाट प्राप्त विस्तृत विवरण अनुसूची ७ मा राखिएको छ।

जिल्ला कारागार जुम्लाबाट प्राप्त विवरणअनुसार विभिन्न मुद्दामा ७० जना कैदी र ८ जना थुनुवा गरी जम्मा ७८ जना रहेको देखिन्छ। जबरजस्ती करणीसम्बन्धी २५, कर्तव्य ज्यान १७, लागूऔषध १५, ज्यान मार्ने उद्योग ४, जबरजस्ती करणी उद्योग ३ तथा अन्य मुद्दामा समेत कैदीबन्दी रहेका छन्। हाल कारागारमा ५९ जना पुरूष कैदी, ४ जना महिला कैदी, ६ जना पुरूष थुनुवा र २ जना महिला थुनुवा रहेका छन्। साथै एक जना आश्रित बालक कारागारमा रहेको र ९ जना कैदी फरार रहेको विवरण प्राप्त भएको छ। यसले थुनुवा तथा कैदीको मानवोचित व्यवहार, स्वास्थ्य, कानुनी सहायता, आश्रित बालबालिकाको संरक्षण तथा कारागार व्यवस्थापनमा निरन्तर मानव अधिकार अनुगमन आवश्यक रहेको देखाउँछ। समग्रमा, प्रहरी कार्यालय तथा कारागारबाट प्राप्त तथ्याङ्कले जुम्लामा नागरिकको जीवन, व्यक्तिगत सुरक्षा, न्यायमा पहुँच, समानता तथा यातनाविरूद्धको अधिकारका सवालमा निरन्तर निगरानी र संस्थागत सुधार आवश्यक रहेको देखाउँछ। विशेषगरी लागूऔषध, लैङ्गिक हिंसा, जातीय विभेद, मानव बेचबिखन तथा ज्यानसम्बन्धी घटनाको रोकथामका साथै पक्राउ, अनुसन्धान, हिरासत र कारागारमा रहेका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्न सम्बन्धित निकाय बिच समन्वय र मानव अधिकारमैत्री कार्यप्रणालीलाई थप सुदृढ गर्नुपर्ने देखिन्छ। कारागारबाट प्राप्त विस्तृत विवरण अनुसूची ८ मा राखिएको छ।

३.१.१ जीवन, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार

जीवनको अधिकार मानव अधिकारको आधारभूत तथा अविच्छिन्न अधिकार हो। नेपालको संविधानको धारा १६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। ICCPR को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिको अन्तर्निहित जीवनको अधिकारलाई मान्यता दिँदै राज्यलाई त्यसको संरक्षण गर्ने दायित्व प्रदान गरेको छ। जीवनको अधिकार गैरकानुनी हत्या रोक्ने विषयमा मात्र सीमित नभई राज्यले सडक दुर्घटना, हिंसा, विपद्, आगलागी, अपराध, असुरक्षित पूर्वाधार तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी जोखिमबाट नागरिकको जीवन जोगाउन आवश्यक पूर्वरोकथाम, संरक्षण तथा उपचारात्मक उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने विषयसँग समेत सम्बन्धित छ।

आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाबाट गरिएको अनुगमनमा नागरिकको जीवन तथा व्यक्तिगत सुरक्षामा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू कायम रहेको देखिन्छ। सडक दुर्घटना, विपद्, आगलागी, बालविवाह, जातीय विभेद तथा छुवाछूत, यौन दुर्व्यवहार, हिंसात्मक घटना, लागूऔषध दुर्व्यसनी, मानव बेचविखन, यौनव्यवसाय लगायतका आपराधिक गतिविधिका साथै आत्महत्या तथा स्वास्थ्य समस्याले नागरिकको जीवनको अधिकारमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेका छन्। विशेषगरी कमजोर सडक पूर्वाधार, जोखिमपूर्ण यातायात, आकस्मिक स्वास्थ्य समस्यामा आपतकालीन उद्धार तथा उपचारमा ढिलाइ, स्वास्थ्य सेवामा विशेषज्ञको सीमितता र दुर्गम बस्तीमा राज्यका सुरक्षा तथा स्वास्थ्य संयन्त्रको कमजोर पहुँचले जोखिमलाई थप बढाएको देखिन्छ।

यसैगरी, पातारासी गाउँपालिका–७ पटमारामा गरिएको अनुगमनमा मेरूदण्डको समस्याको राम्रोसँग उपचार समेत नहुँदा पूर्ण अपाङ्गता हुनु परेको अवस्था रहेको छ। पूर्ण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अत्यन्त कष्टकर अवस्थामा जीवनयापन गरिरहेको अवस्था छ। आवश्यक ह्वीलचियर तथा कमोटवाला चियरसमेत उपलब्ध नभएको, दिसापिसाब तथा सामान्य आवतजावतका लागि समेत अरू व्यक्तिको सहयोगमा निर्भर रहनुपर्ने र आर्थिक स्रोतको अभावमा आधारभूत जीवनयापन गर्न भएको कठिन भएको अवस्था रहेको छ। कठिनपूर्ण अवस्थामा जीवनको अधिकारलाई केवल जीवित रहन पाँउने अधिकारका रूपमा नभई सम्मानित, मर्यादित, स्वतन्त्रता र सुरक्षितपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको सुनिश्चितता हुनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ।

त्यसैगरी विद्यालयस्तरमा गरिएको अनुगमनबाट बालबालिकामाथि पारिवारिक हिंसा, बाबुआमा बिचको झगडा, लागूऔषधको जोखिम, बालविवाह तथा हानिकारक सामाजिक अभ्यासका कारण उनीहरूको शारीरिक तथा मानसिक सुरक्षामा असर परेको देखिन्छ। महिनावारीका समयमा छाउगोठ वा घरभित्रको गोठमा बस्नुपर्ने अवस्था, कम उमेरमा विवाह तथा जोखिमपूर्ण श्रममा संलग्न गराउने प्रवृत्तिले बालबालिकाको सुरक्षित तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापनमा प्रत्यक्ष असर पारेको देखिन्छ। यसबाट जीवन तथा व्यक्तिगत सुरक्षाको संरक्षणका लागि राज्यको दायित्व घटना भएपछि उद्धार वा उपचारमा मात्र सीमित नरही जोखिमको पूर्वपहिचान, सुरक्षित पूर्वाधार, प्रभावकारी स्वास्थ्य तथा सुरक्षा सेवा, विपद् पूर्वतयारी, सामाजिक संरक्षण, हिंसा तथा विभेदको रोकथाम र जोखिममा रहेका व्यक्ति तथा समुदायको विशेष संरक्षणसम्म विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.१.२ न्यायमा पहुँच तथा प्रभावकारी उपचारको अधिकार

न्यायमा पहुँच मानव अधिकार संरक्षणको प्रभावकारी आधार हो। नेपालको संविधानले न्यायसम्बन्धी हक, अपराध पीडितको हक तथा संवैधानिक उपचारको हक सुनिश्चित गरेको छ। ICCPR को धारा ९ र १४ ले व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, मनोमानी पक्राउ तथा थुनाबाट संरक्षण, निष्पक्ष सुनुवाई तथा सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालतबाट न्याय प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ।

कर्णालीको जुम्ला र मुगु जिल्लामा न्यायमा पहुँचको अवस्थामा अदालतसम्मको भौतिक पहुँचमा मात्र सीमित नभई प्रहरीमा जाहेरी दर्ता, अनुसन्धान, कानुनी सहायता, पीडितको सुरक्षा, मुद्दाको जानकारी, प्रमाण संकलन, अदालतसम्म पुग्ने क्षमता तथा फैसला कार्यान्वयन लगायतका विषयसँग समस्याहरू रहेको छ। दुर्गम बस्तीबाट

प्रहरी कार्यालय, सरकारी वकिल वा अदालतसम्म पुग्न लाग्ने समय तथा खर्च, यातायातको असहजता, आर्थिक विपन्नता र कानुनी प्रक्रियासम्बन्धी जानकारीको कमीले सीमान्तकृत नागरिकको न्यायमा पहुँच कमजोर बनाउने अवस्था देखिन्छ। आयोगको अनुगमनबाट भौगोलिक विकटता, अशिक्षा, गरिबी र पहुँचको अभावका कारण कतिपय नागरिकलाई कानुनी उपचार खोज्न कहाँ जाने भन्ने समेत जानकारी नभएको अवस्था पाइएको छ। यसले न्यायमा पहुँचको प्रश्न केवल अदालत वा न्यायिक संस्थाको भौतिक उपस्थितिसँग मात्र सम्बन्धित नभई नागरिकको कानुनी साक्षरता, सूचना, पहुँचयोग्य सेवा र निःशुल्क कानुनी सहायतासँग समेत प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित रहेको देखाउँछ।

विद्यालयस्तरीय अनुगमनमा बालविवाह, जातीय विभेद तथा छुवाछुत, बालश्रम, लागूऔषध तथा बालबालिकामाथि हुने अन्य हिंसाका सवालहरू उठान भए पनि यस्ता घटनामा बालबालिका तथा परिवारले उपलब्ध कानुनी उपचार र संरक्षण संयन्त्रको प्रयोग गर्ने अवस्था पर्याप्त देखिँदैन। विशेषतः दुर्गम समुदायमा सामाजिक दबाब, पारिवारिक संरक्षणको कमी, आर्थिक निर्भरता र कानुनी जानकारीको अभावले पीडितले औपचारिक न्यायिक प्रक्रियामा प्रवेश गर्न नसक्ने जोखिम रहन्छ। यस अवस्थामा आर्थिक रूपमा विपन्न, महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायका लागि स्थानीय तहसम्म निःशुल्क कानुनी सहायता, कानुनी सचेतना, पीडितमैत्री सेवा, प्रभावकारी उजुरी संयन्त्र तथा संरक्षणात्मक सेवाको पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ। गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा अनुसन्धान निष्पक्ष, प्रभावकारी र समयमै सम्पन्न गरी दोषीलाई कानुनी दायरामा ल्याउने तथा पीडितलाई उपचार र परिपूरण उपलब्ध गराउने प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

३.१.३ समानता, विभेदविरूद्धको अधिकार तथा व्यक्तिगत मर्यादा

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको प्रभावकारी उपभोगका लागि समानता तथा विभेदविरूद्धको अधिकार आधारभूत पूर्वशर्त हो। नेपालको संविधानको धारा १८ ले समानताको हक सुनिश्चित गर्दै जात, धर्म, लिङ्ग, अपाङ्गता लगायतका आधारमा विभेद गर्न निषेध गरेको छ। ICCPR ले पनि कानूनको अगाडि समानता तथा प्रभावकारी संरक्षणको प्रत्याभूति गरेको छ।

आयोगको अनुगमनबाट कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा औपचारिक रूपमा समानताको संवैधानिक प्रत्याभूति भए पनि व्यवहारमा जातीय, लैङ्गिकता, अपाङ्गता तथा सामाजिक–आर्थिक अवस्थाका आधारमा असमानता र विभेद कायम रहेको देखिन्छ। गुठीचौर गाउँपालिका–५ स्थित त्रिभुवन माध्यमिक विद्यालय तथा चन्दननाथ नगरपालिका–८ धुपीढुस्का स्थित शंकर माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको अनुगमनमा छात्राहरूले परिवारमा छोरालाई प्राथमिकता दिई उच्च शिक्षा वा ठूला शहरमा अध्ययनका लागि पठाउने तर छोरीलाई घरायसी काममा बढी संलग्न गराउने गरेको बताएका थिए।

त्यसैगरी, गुठीचौर गाउँपालिका-५ का केही बस्तीमा दलित बालबालिकालाई मन्दिर प्रवेशमा रोक लगाउने, प्रसाद तथा टीका वितरणमा समेत विभेद गर्ने र सार्वजनिक धारो तथा बाटो प्रयोग गर्दा छुवाछूतजन्य व्यवहार

गर्ने गरिएको तथ्य अनुगमनमा आएको थियो। यस्तो अभ्यासले समानताको अधिकार मात्र नभई मानव मर्यादा, सामाजिक सहभागिता तथा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारमा समेत प्रत्यक्ष असर पार्दछ।

पातारासी–७ पटमारामा गरिएको अनुगमनमा पूर्ण अपाङ्गता भएका व्यक्तिको वास्तविक अवस्था र राज्यबाट प्राप्त गर्ने परिचयपत्र तथा सुविधामा समेत असमानता देखिएको थियो। पूर्ण अपाङ्गता भएका दिपराज बुढालाई 'क' वर्गको परिचयपत्र आवश्यक रहेको भए पनि 'ख' वर्गको परिचयपत्र प्राप्त भएको बताइएको थियो। यसबाट कानुनले विशेष संरक्षण प्रदान गरेका व्यक्तिको पहिचान र सेवा प्राप्तिमा समेत व्यवहारिक रूपमा विभेद वा प्रशासनिक कमजोरी रहेको देखिन्छ। अतः विकासको मूलधारमा पछाडि परेका, जोखिममा रहेका तथा विशेष संरक्षण आवश्यक भएका व्यक्तिका लागि सकारात्मक विभेद, पहुँचयोग्यता, विशेष संरक्षण र लक्षित सेवा सुनिश्चित गर्ने राज्यको दायित्व परिपालनाको अवस्था कमजोरी रहेको पाइन्छ।

३.१.४ विचार, अभिव्यक्ति, सूचना तथा सञ्चारको अधिकार

विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता लोकतान्त्रिक समाजको आधारभूत अधिकार हो। नेपालको संविधानको धारा १७ तथा ICCPR को धारा १९ ले विचार राख्ने, अभिव्यक्त गर्ने तथा सूचना प्राप्त र प्रवाह गर्ने अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। कर्णालीको सन्दर्भमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अवस्था विश्लेषण गर्दा पत्रकारिता तथा सार्वजनिक बहससँगै दुर्गम क्षेत्रमा सूचना तथा सञ्चार पूर्वाधारको कमजोर पहुँच महत्वपूर्ण सवालका रूपमा देखिन्छ। ग्रामीण तथा हिमाली बस्तीमा मोबाइल तथा इन्टरनेट सेवा अवरूद्ध हुने, आपतकालीन अवस्थामा सम्पर्क गर्न कठिन हुने तथा नागरिकले सामान्य सञ्चारका लागि समेत निश्चित स्थानमा पुग्नुपर्ने अवस्थाले सूचना प्राप्त गर्ने अधिकारको व्यवहारिक उपभोगमा असर पार्ने समेतको अवस्था रहेको छ।

यसै क्रममा आयोगबाट सम्पन्न विद्यालयस्तरीय अनुगमनले बालबालिकालाई आफ्नो विचार राख्न, आफ्ना समस्या व्यक्त गर्न र निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता गराउनुपर्ने आवश्यकता देखाउँछ। उदाहरणका रूपमा, शंकर माध्यमिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूले राष्ट्रपति रनिङसिल्ड प्रतियोगितामा सहभागी हुन उपयुक्त वातावरण नबनाइएको गुनासो गरेका थिए। यस्तो गुनासो केवल खेलकुद सुविधासँग सम्बन्धित विषय नभई विद्यालय तथा स्थानीय शासनको निर्णय प्रक्रियामा बालबालिकाको सहभागिता र आफ्नो सरोकारका विषयमा विचार व्यक्त गर्न पाउने अधिकारसँग समेत सम्बन्धित छ।

सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुँदा नागरिकले सरकारी सेवा, निर्वाचन, स्वास्थ्य, शिक्षा, विपद् चेतावनी तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयमा समयमै जानकारी प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा यसले अन्य अधिकारको उपभोगमा समेत असर पार्न सक्छ। त्यसैले डिजिटल पहुँचलाई प्रविधिगत विषयमा मात्र सीमित नगरी सूचनाको अधिकार, सार्वजनिक सेवामा पहुँच, आपतकालीन सुरक्षा र नागरिक सहभागिताको रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.१.५ शान्तिपूर्ण सभा, राजनीतिक सहभागिता तथा निर्वाचनको अधिकार

राजनीतिक सहभागिता नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको महत्वपूर्ण आधार हो। ICCPR को धारा २१ ले शान्तिपूर्ण सभा गर्ने अधिकार र धारा २५ ले सार्वजनिक मामिलामा सहभागिता, मतदान तथा निर्वाचित हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। नेपालको संविधानले समेत सार्वभौमसत्ता, राजनीतिक स्वतन्त्रता तथा निर्वाचनमा सहभागिताको संवैधानिक आधार निर्माण गरेको छ।

प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को सन्दर्भमा कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा भौगोलिक विकटता, हिमपात, मौसमी बसाईँसराइ, यातायातको कठिनाइ तथा मतदान केन्द्रसम्मको पहुँचले मतदाताको प्रभावकारी सहभागितामा चुनौती सिर्जना गरेको छ। दुर्गम बस्तीमा राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारको पहुँच सीमित हुनु, मतदाताले आफ्ना समस्या तथा अपेक्षा प्रत्यक्ष रूपमा राख्न नपाउनु र मौसमी बसाईँसराइका कारण मतदानस्थलसम्म पुग्न कठिन हुनु राजनीतिक सहभागिताको व्यवहारिक पक्षसँग सम्बन्धित सवाल हुन्। सहभागिता केवल निर्वाचनमा मतदान गर्ने अधिकारमा सीमित नभई बालबालिका, महिला, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा अन्य सीमान्तकृत समूहलाई सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण रूपमा सहभागी गराउने अभ्यासलाई जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। मानव अधिकारमैत्री निर्वाचनका लागि मतदानस्थलको भौतिक पहुँच, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयोग्यता, मतदाता शिक्षा, सूचना तथा सञ्चारको पहुँच, महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको सहभागिता र स्वतन्त्र राजनीतिक अभिव्यक्तिको वातावरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.१.६ नागरिकताको अधिकार तथा सार्वजनिक सेवामा पहुँच

नागरिकता व्यक्तिको कानुनी पहिचान तथा राज्यसँगको औपचारिक सम्बन्धको आधार भएकाले यसको अभाव वा प्राप्तिमा हुने कठिनाइले अन्य धेरै अधिकारको उपभोगमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अवरोध सिर्जना गर्न सक्छ। नागरिकता तथा अन्य कानुनी पहिचानसम्बन्धी कागजातको अभावमा सामाजिक सुरक्षा, अपाङ्गता परिचयपत्र, बैंकिङ, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी तथा राज्यबाट उपलब्ध विभिन्न सेवामा पहुँच प्रभावित हुन सक्छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा प्रकाशित समाचार तथा आयोगका अनुगमनबाट दुर्गम तथा आर्थिक रूपमा कमजोर समुदायमा राज्यका सेवामा पहुँचको समस्या अझै कायम रहेको देखिन्छ। पातारासी–७ पटमाराको अनुगमनमा पूर्ण अपाङ्गता भएका व्यक्तिले आवश्यक स्वास्थ्य, सहायक सामग्री, सामाजिक सुरक्षा तथा आयआर्जनका अवसर प्राप्त गर्न कठिनाइ भोगिरहेको पाइएको थियो। परिचयपत्रको वर्गीकरणमै समस्या देखिनुले राज्यले प्रदान गर्ने विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षासम्म पहुँचको पहिलो चरणमै प्रशासनिक अवरोध रहेको देखिन्छ।

यसैगरी, मुलुक संघियतामा गई स्थानीय तहमा सेवा विस्तार भए पनि दुर्गम बस्तीमा पर्याप्त कर्मचारी, नियमित सेवा, सूचना, यातायात तथा भौतिक पहुँचको अभाव हुँदा नागरिकले सदरमुकाम वा सेवा केन्द्रसम्म पुग्न अतिरिक्त समय र खर्च व्यहोर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ। यसले सेवा विकेन्द्रीकरणको सकारात्मक प्रयास भए पनि त्यसको

प्रभावकारिता सेवा केन्द्रको स्थापना मात्र नभई नियमितता, पहुँचयोग्यता, जनशक्ति, सूचना र सेवाको गुणस्तरमा निर्भर रहने देखाउँछ।

३.१.७ थुनुवा तथा कैदीबन्दीको अधिकार

कानूनबमोजिम अपराध गर्ने व्यक्तिहरूलाई आफूले गरेको अपराधप्रति पश्चाताप गराई सभ्य व्यक्तिको रूपमा रूपान्तरणका लागि कारागारमा राख्ने गरिन्छ। आधुनिक र सभ्य समाजमा कारागारलाई कैदीबन्दी गृह मात्र नभएर सुधारगृहको रूपमा समेत लिने गरिएको छ। अपराध वापत तोकिएको सजाय भुक्तान गर्ने क्रममा कैदीबन्दीले मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउने उसको नैसर्गिक हक हो र उसलाई चाहिने मानव अधिकारका आधारभूत अधिकारहरू राज्यले उपलब्ध गराउनुपर्ने दायित्वभित्र पर्दछ। हिरासत तथा कारागारमा रहेका कैदीबन्दीहरूको मानव अधिकार संरक्षण गर्ने विषयलाई महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा लिने गरिएको छ। राज्यको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकार संरक्षणमा अझ उच्च स्तरको जवाफदेहिता आवश्यक हुने भएकाले कारागारलाई केवल सजाय भोग्ने स्थानका रूपमा नभई सुधार, पुनर्स्थापना र सामाजिक पुनःएकीकरणको केन्द्रका रूपमा विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। कारागार तथा हिरासतमा रहेका व्यक्तिको स्वास्थ्य, सरसफाइ, खानेपानी, औषधि, कानुनी सहायता, परिवारसँग सम्पर्क, मानसिक स्वास्थ्य तथा पुनर्स्थापनाको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ।

जुम्ला कारागारको आयोगले गरेको अनुगमनमा उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा विभिन्न मुद्दामा ७० जना कैदीबन्दी रहेका थिए, जसमध्ये ६२ जना कैदी र ८ जना थुनुवा रहेका छन्। हाल कारागारमा ५९ जना पुरुष कैदी, ४ जना महिला कैदी, ६ जना पुरूष थुनुवा र २ जना महिला थुनुवा गरी जम्मा ७१ जना रहेका छन्। त्यस्तै, १ जना आश्रित बालक कारागारमा रहेको तथा ९ जना कैदीबन्दी फरार रहेको विवरण प्राप्त भएको छ। मुद्दागत रूपमा हेर्दा जबरजस्ती करणी, लागूऔषध, कर्तव्य ज्यान, सवारी ज्यान, बहुविवाह, ज्यान मार्ने उद्योग, चोरी, मानव बेचबिखन तथा आत्महत्या दुरूत्साहनलगायतका मुद्दामा कैदीबन्दी रहेका छन्। यसले कारागार व्यवस्थापनमा स्वास्थ्य, सुरक्षा, कानुनी सहायता, पारिवारिक सम्पर्क तथा सुधारात्मक कार्यक्रमलाई पर्याप्त प्राथमिकता दिनुपर्ने देखाउँछ। (स्रोतः कारागार कार्यालय जुम्ला, २०८३, कारागारबाट प्राप्त विस्तृत विवरण अनुसूची ८ मा राखिएको छ।)

कैदीबन्दीहरूले प्रयोग गर्ने भान्छाकोठा र शौचालयको सरसफाईको अवस्था कमजोर भएको हुँदा सरूवा रोग तथा महामारी फैलिन सक्ने उच्च जोखिम देखिएको छ। खानाका लागि मेस प्रणालीको व्यवस्था भएता पनि अति फोहर रहेको, चारैतिर झिंगा भन्केको देखियो। भान्छाकोठाको सरसफाईमा विशेष ध्यान नदिएको देखियो। कैदीबन्दीको संख्याका आधारमा शौचालयहरूको व्यवस्था भएता पनि शौचालय अत्यन्तै दुर्गन्धित रहेको, अति फोहरका कारण वरपर समेत दूषित हावा फैलिएको देखियो। चमेनागृह तथा सुलभरूपमा बिक्रीवितरण गर्ने मूल्यसूची सहितको पसलको व्यवस्था भएता पनि मूल्यसूची राखिएको देखिएन। कैदीबन्दीलाई नुहाउनका लागि छुट्टै बाथरूमको व्यवस्था गरेता पनि उक्त स्थानलाई प्रयोगमा नल्याई अति फोहर गरिएको देखियो। कैदीबन्दीहरू

बस्ने कोठाहरूमा प्रत्येकलाई खाट, विस्तारा, झुलको व्यवस्था भएता पनि फोहर रहेको र कैदीबन्दीहरूले समेत सरसफाईमा ध्यान नदिएको देखिन्छ। वरपरका कोठाका भित्ता तथा हिँड्ने प्यासेजका भित्ताहरूमा समेत फोहर रहेको अनुगमनमा पाइयो।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा १६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक छ। अस्वस्थकर र दुर्गन्धित वातावरणमा कैदीबन्दीलाई राख्नु मौलिक हकको विपरीत हो। साथै कैदीबन्दीहरूलाई पनि व्यक्तिगत रूपमा सरसफाईमा लगाउने कार्यमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। धारा ३५ ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी, सरसफाई र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको हक हुनेछ। कारागार ऐन, २०७९ को सरसफाई र स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यवस्थामा कारागारभित्र बन्दीहरूको सरसफाई, स्वास्थ्य, खानपान र आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति हुने गरी भौतिक संरचना र व्यवस्थापन गर्नुपर्ने स्पष्ट कानूनी दायित्व कारागार प्रशासक र प्रशासनको हुन्छ। यसमा कारागार प्रशासकले कडाइका साथ कार्य गर्न गराउन अति आवश्यक रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी, जुम्ला कारागारमा आश्रित बालकसमेत रहेको हुँदा बालकको सर्वोत्तम हित, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा पारिवारिक संरक्षणको अधिकार सुनिश्चित गर्न विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। कारागारमा रहेका महिला कैदी तथा थुनुवाका लागि स्वास्थ्य, स्वच्छता, प्रजनन स्वास्थ्य तथा आवश्यक मनोसामाजिक सहयोगको व्यवस्था समेत सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ। मुगु जिल्लामा कारागार निर्माण सम्पन्न भई सञ्चालनमा नआएको अवस्थाले त्यहाँका थुनुवा तथा कैदीबन्दीको व्यवस्थापन र परिवारसँगको सम्पर्कमा समेत थप कठिनाइ सिर्जना गरेको छ। अतः कारागार सञ्चालन तथा कैदीबन्दीको मानव अधिकार संरक्षणका लागि सम्बन्धित निकाय बिच आवश्यक समन्वय गरी सुधारात्मक तथा पुनर्स्थापनामुखी व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.२ आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार व्यक्तिको सम्मानजनक जीवन, समान अवसर, सामाजिक न्याय तथा मानव मर्यादासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित अधिकार हुन्। नेपालको संविधानले रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास, खानेपानी तथा सरसफाइ, सामाजिक सुरक्षा लगायतका अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (ICESCR) ले काम गर्ने अधिकार, उचित तथा अनुकूल श्रम अवस्था, सामाजिक सुरक्षा, पर्याप्त खाद्य, आवास, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागिताको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगुको सन्दर्भमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको संवैधानिक तथा कानुनी प्रत्याभूति भए पनि यसको व्यवहारिक उपभोगमा भौगोलिक विकटता, गरिबी, कमजोर पूर्वाधार, उत्पादनशील रोजगारीको अभाव, स्वास्थ्य तथा शैक्षिक संस्थामा दक्ष जनशक्तिको कमी, खाद्य तथा पोषण असुरक्षा, सुरक्षित खानेपानीको अपर्याप्तता, विपद् तथा जलवायु परिवर्तनको बढ्दो जोखिम र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा देखिएको संस्थागत कमजोरी प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिन्छन् । आयोगलाई

प्राप्त जानकारी तथा मानव अधिकार अनुगमनबाट प्राप्त तथ्यहरूका आधारमा कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था एकातर्फ आधारभूत सेवा विस्तारका केही सकारात्मक प्रयासहरू भइरहेका छन । ती सेवाको समान, गुणस्तरीय, दिगो र पहुँचयोग्य उपभोग अझै सुनिश्चित हुन नसकेको अवस्थामा रहेको देखिन्छ। विशेषतः दुर्गम हिमाली बस्तीमा नागरिकले शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, खानेपानी, रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षाका लागि समेत दूरी, समय र आर्थिक चुनौती व्यहोर्नुपर्ने अवस्था कायम छ।

स्वास्थ्य संस्थामा चिकित्सक तथा औषधिको अभाव, अस्पताल निर्माणमा ढिलाइ, विशेषज्ञ स्वास्थ्य सेवाको सीमितता, मातृत्व तथा नवजात स्वास्थ्यमा जोखिम, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारमा अभाव, रैथाने कृषि तथा खाद्य उत्पादनमा आएको ह्रास, जलवायुजन्य विपदबाट कृषि तथा आवासमा परेको क्षति, खानेपानीका मुहान सुक्नु तथा खानेपानी आयोजनामा भएको ढिलाइ जस्ता घटनाले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको उपभोग बिचको अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्ट पारेका छन्।

३.२.१ रोजगारीको अधिकार

रोजगारीको अधिकार व्यक्तिलाई आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि स्वतन्त्र रूपमा काम छनोट गर्ने, उचित तथा सुरक्षित कार्य वातावरण प्राप्त गर्ने र आफ्नो श्रमबाट सम्मानजनक जीवनयापन गर्ने अवसरसँग सम्बन्धित अधिकार हो। नेपालको संविधानले रोजगारीको हक तथा श्रमसम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ। ICESCR को धारा ६ र ७ ले काम गर्ने तथा उचित र अनुकूल कार्य अवस्थाको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा रोजगारीको अवस्था विश्लेषण गर्दा स्थानीय स्तरमा उत्पादनशील तथा दिगो रोजगारीका अवसर सीमित हुनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिन्छ। कृषि, पशुपालन, जडिबुटी, फलफूल तथा परम्परागत उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्र भए पनि उत्पादनको व्यवसायीकरण, प्रशोधन उद्योग, बजार पहुँच तथा मूल्य श्रृंखलाको विकास पर्याप्त हुन नसक्दा स्थानीय श्रमशक्ति र उत्पादनको उचित आर्थिक लाभ स्थानीय समुदायले प्राप्त गर्न सकेको देखिँदैन।

जुम्ला लगायत कर्णालीका जिल्लाबाट यार्सागुम्बा, जटामासी, कुटकी लगायतका जडिबुटी ठूलो परिमाणमा संकलन तथा निर्यात भइरहेको भए पनि स्थानीय स्तरमा प्रशोधन उद्योगको अभाव, मूल्य असमानता तथा कमजोर नीति कार्यान्वयनका कारण उत्पादक तथा संकलकले अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ। ठूलो परिमाणमा जडिबुटी निर्यात भए पनि कच्चा पदार्थके रूपमा बाहिरिँदा स्थानीय रोजगारी, आयआर्जन र मूल्य अभिवृद्धिको अवसर सीमित भएको देखिन्छ। यसले कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता हुँदाहुँदै पनि त्यसलाई स्थानीय रोजगारी तथा आर्थिक समृद्धिमा

रूपान्तरण गर्न नसकेको संरचनागत समस्या देखिन्छ । रैथाने बालीको उत्पादनमा कमी, कृषि उत्पादनले उचित बजार नपाउनु, सडक तथा विद्युत् अभावका कारण साना उद्योग तथा आयआर्जनका गतिविधि सञ्चालन हुन नसक्नु जस्ता अवस्थाले स्थानीय रोजगारीका अवसरलाई थप कमजोर बनाएको छ। कृषि तथा जीविकोपार्जनमा जलवायुजन्य विपद्को प्रभावसमेत उल्लेखनीय देखिएको छ। मुगुमा असिनापानीबाट स्याउ, हिउँदेबाली तथा तरकारीमा भएको क्षति तथा जुम्लामा बाढीपहिरोबाट मार्सीधान, मकै, कोदो, फापर, सिमी तथा स्याउ खेतीमा भएको क्षतिले कृषिमा निर्भर परिवारको आय, रोजगारी तथा जीविकोपार्जनलाई प्रत्यक्ष असर पुऱ्याएको छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा रोजगारीको अधिकार सुनिश्चित गर्न कृषि तथा जडिबुटीमा आधारित स्थानीय उद्योग, प्रशोधन तथा मूल्य अभिवृद्धि, सीप विकास, युवा उद्यमशीलता, बजार पूर्वाधार, विद्युत् तथा सडक पहुँच र जलवायु अनुकूल रोजगारी सिर्जनामा प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ। प्राकृतिक स्रोतको कच्चा पदार्थ निर्यात भन्दा स्थानीय उत्पादन, प्रशोधन र रोजगारी सिर्जनामा आधारित आर्थिक संरचना विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ।

३.२.२ शिक्षाको अधिकार

शिक्षाको अधिकार व्यक्तिको व्यक्तित्व विकास, अवसरको समानता, सामाजिक रूपान्तरण तथा अन्य अधिकारको उपभोगको आधारभूत अधिकार हो। नेपालको संविधानको धारा ३१ ले शिक्षासम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ। ICESCR को धारा १३ ले सबैका लागि शिक्षा पहुँचयोग्य, स्वीकार्य तथा क्रमशः गुणस्तरीय र निःशुल्क हुने दिशामा राज्यको दायित्व निर्धारण गरेको छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा शिक्षाको पहुँच विस्तार भए पनि गुणस्तरीय, सुरक्षित तथा भौतिक रूपमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सुनिश्चित गर्ने विषय अझै चुनौतीपूर्ण देखिन्छ। मुगुको सोरू गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा पर्याप्त कक्षाकोठा, भवन तथा बेञ्च अभावका कारण विद्यार्थी खुला चौरमा पढ्न बाध्य भएको घटनाले आधारभूत शैक्षिक पूर्वाधारको अवस्थालाई उजागर गरेको छ। यसले शिक्षाको अधिकार केवल विद्यालयमा भर्ना हुने अवसरमा सीमित नभई सुरक्षित भवन, पर्याप्त कक्षाकोठा, फर्निचर, सिकाइ सामग्री र स्वस्थ वातावरण समेत सुनिश्चित हुनुपर्ने देखिन्छ। यसैगरी जुम्लाको दुर्गा मावि लाम्रा परीक्षा केन्द्रमा उत्तरपुस्तिका हराएको भनिएको घटनाले परीक्षा प्रणालीको निष्पक्षता, पारदर्शिता तथा विद्यार्थीको न्यायपूर्ण मूल्याङ्कनको अधिकारमा प्रश्न उठाएको छ। शैक्षिक संस्थामा प्रशासनिक जवाफदेहिता, अभिलेख व्यवस्थापन र परीक्षा प्रणालीको विश्वसनीयता कायम गर्नु शिक्षाको गुणस्तरसँगै शैक्षिक अधिकारको महत्वपूर्ण पक्ष हो।

कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानका चिकित्सकहरूको आन्दोलनका कारण पठनपाठन प्रभावित भएको घटनाले शिक्षाको अधिकार र श्रम अधिकार बिचको अन्तरसम्बन्ध समेत देखाएको छ। चिकित्सक तथा प्राध्यापकको उचित कार्य वातावरण, पारिश्रमिक तथा पेशागत अधिकार सुनिश्चित हुन नसक्दा

त्यसको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यार्थीको नियमित अध्ययन अध्यापनमा परेको देखिन्छ। विशेषगरी दुर्गम क्षेत्रमा दक्ष जनशक्ति आकर्षित तथा टिकाइ राख्न नसक्ने समस्या समाधान नगरेसम्म उच्च तथा व्यावसायिक शिक्षाको गुणस्तर कायम गर्न कठिन हुने देखिन्छ।

पातारासी गाउँपालिकाको विद्यालयमा विद्यार्थीमा समुहमा नै मानसिक स्वास्थ्य समस्याको प्रभावसँग सम्बन्धित घटना घटनुले शिक्षाको अधिकारलाई मानसिक स्वास्थ्यसँग जोडेर हेर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। विद्यालयमा मानसिक स्वास्थ्यसम्बन्धी सचेतना, मनोसामाजिक परामर्श तथा मनोवैज्ञानिक चेतनाको पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। त्यसैगरी विद्युत् अभावले बालबालिकाको अध्ययनमा प्रत्यक्ष असर पारेको अवस्था पनि महत्वपूर्ण छ। रिपि तथा डुङ्ग्री जस्ता बस्तीमा विद्युत् सेवा नपुग्दा विद्यार्थी अझै टुकी तथा झरोको भरमा अध्ययन गर्न बाध्य हुनु शिक्षाको अधिकारमा भौतिक पूर्वाधारको अन्तरसम्बन्धको उदाहरण हो। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गर्न विद्यालय भवन तथा कक्षाकोठा निर्माण मात्र नभई विद्युत्, सूचना प्रविधि, सुरक्षित खानेपानी, सरसफाइ, स्वास्थ्य तथा पोषण, दक्ष शिक्षक, मानसिक स्वास्थ्य तथा परीक्षा प्रणालीको विश्वसनीयता समेत समेटिएको समग्र शैक्षिक वातावरण विकास गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.२.३ स्वास्थ्यको अधिकार

नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले स्वास्थ्यलाई आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ। स्वास्थ्य अधिकारले केवल बिरामी हुँदा उपचार पाउनु मात्र नभई, स्वस्थ जीवन जिउनका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण वातावरण र पूर्वाधारमाथिको अधिकारलाई जनाउँछ । स्वास्थ्यको अधिकारमा व्यक्तिले उपलब्ध, पहुँचयोग्य, स्वीकार्य तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार हो। नेपालको संविधानको धारा ३५ ले आधारभूत स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ । प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित नगरिने हक छ। ICESCR को धारा १२ ले शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम सम्भव स्तर प्राप्त गर्ने अधिकारलाई मान्यता दिएको छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा स्वास्थ्यको अधिकार सबैभन्दा बढी चुनौतीपूर्ण रहेको छ। स्वास्थ्य संस्थामा चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीको अभाव, विशेषज्ञ सेवा तथा उपकरणको कमी, अत्यावश्यक औषधिको अभाव, अस्पताल निर्माणमा भएको ढिलाइ, आर्थिक अभावका कारण उपचारबाट वञ्चित हुनु, आकस्मिक उद्धारमा भौगोलिक कठिनाइ तथा मातृ स्वास्थ्यमा उच्च जोखिम जस्ता विषय निरन्तर देखिएका छन्।

कर्णालीका गम्भीर प्रकारका रोगका बिरामीहरू आर्थिक अभावका कारण मृगौला, क्यान्सर तथा ट्युमरजस्ता रोगको समयमै उपचार गर्न नसकी मृत्युको जोखिममा परेको समाचारहरूले स्वास्थ्य सेवाको आर्थिक पहुँचसम्बन्धी गम्भीर चुनौती देखाएका छन्। सरकारी सहायता कार्यक्रम भए पनि दीर्घरोग तथा जटिल उपचारका लागि आवश्यक खर्च धान्न नसकि गरिब तथा विपन्न नागरिक जीवनरक्षाका लागि उपचारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था देखिन्छ। दुर्गम स्वास्थ्य संस्थामा चिकित्सक तथा औषधिको अभाव पनि गम्भीर समस्या बनेको छ। मुगुको रातापानी प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा लामो समयसम्म चिकित्सक नहुँदा उपकरणहरू प्रयोगविहीन हुनु, जुम्लाको हिमा गाउँपालिकाको स्वास्थ्य केन्द्रमा स्वास्थ्यकर्मीले चार महिनासम्म तलब नपाउनु तथा कनकासुन्दरीको स्वास्थ्य चौकीमा दुई महिनासम्म अत्यावश्यक एन्टिबायोटिक औषधि अभाव हुनुले स्वास्थ्य सेवाको निरन्तरता र संस्थागत व्यवस्थापनमा कमजोरी देखिन्छ।

स्वास्थ्य पूर्वाधार निर्माणमा भएको ढिलाइ अर्को महत्वपूर्ण चुनौती हो। तिला र कनकासुन्दरीका १० तथा १५ बेडका अस्पताल सात वर्षसम्म सम्पन्न हुन नसक्नु तथा मुगुका विभिन्न स्थानीय तहमा निर्माणाधीन अस्पताल भवन वर्षौंसम्म अलपत्र रहनुले दुर्गमका नागरिकलाई आधारभूत उपचारका लागि अन्यत्र जानुपर्ने बाध्यता कायमै रहेको छ। निर्माणमा भएको ढिलाइलाई केवल विकास आयोजनाको कमजोरीका रूपमा नभई स्वास्थ्य अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। आकस्मिक तथा मातृ स्वास्थ्य सेवाको अवस्था अझ संवेदनशील देखिन्छ। सुत्केरी महिला जोखिमपूर्ण अवस्थामा नेपालगन्ज तथा सुर्खेत हेलिकप्टरमार्फत उद्धार हुनुपर्ने, मुगुमा भिरालो बाटोमै सुत्केरी हुनुपर्ने तथा कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा मातृ मृत्युका घटनाहरू उच्च रहनुले सुरक्षित मातृत्व सेवा र आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा गम्भीर चुनौती रहेको देखाउँछ।

जुम्लामा न्युरोसर्जन तथा आवश्यक उपकरणको अभावका कारण गम्भीर अवस्थाका बिरामीको जीवन जोखिममा पर्नु तथा कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको एक्स–रे सेवा केही समय ठप्प हुनु पनि विशेषज्ञ सेवा र स्वास्थ्य पूर्वाधारको कमजोर अवस्थाका उदाहरण हुन्। यसले दुर्गमका नागरिकको स्वास्थ्य अधिकार अझै पनि भौगोलिक अवस्था, मौसम, आर्थिक क्षमता तथा आकस्मिक सहयोगको उपलब्धतामा निर्भर रहेको अवस्था देखाउँछ।

रोकथाम गर्न सकिने रोगबाट पनि विरामीको मृत्यु हुनु अर्को गम्भीर विषय हो। जुम्लामा भुस्याहा कुकुरको नियन्त्रण कमजोर हुँदा रेबिजको जोखिम बढ्नु तथा समयमै रेबिज खोप नपाउँदा बालिकाको मृत्यु हुनु सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणालीको गम्भीर कमजोरीका रूपमा देखिन्छ। त्यसैगरी मुगुको सिङ्री गाउँमा सामान्य भाइरल संक्रमणबाट वृद्धहरूको मृत्यु हुनु, विद्यालयमा ठेउला संक्रमण फैलिनु तथा कैदीबन्दीमा उच्च रक्तचाप, मानसिक स्वास्थ्य समस्या र क्षयरोगको आशंका देखिनुले स्वास्थ्य सेवामा रोकथाम, निगरानी र प्रारम्भिक उपचारको आवश्यकता देखिन्छ।

यसका साथै, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, जुम्लास्थित OCMC बाट प्राप्त तथ्यांकले लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अवस्थासमेत देखाएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ देखि हालसम्म OCMC मा जम्मा ६४ जना लैङ्गिक हिंसा पीडितले सेवा लिएका छन्, जसमा ६० जना महिला र ४ जना पुरूष रहेका छन्। घटनाको प्रकृतिअनुसार मानसिक दुर्व्यवहार २५, शारीरिक दुर्व्यवहार २१ र यौनजन्य दुर्व्यवहार ८ वटा रहेका छन्। (स्रोतः कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान जुम्ला, २०८३), कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान जुम्लाबाट प्राप्त विस्तृत विवरण अनुसूची ९ मा राखिएको छ। घटनाको पृष्ठभूमिमा घरेलु हिंसाका ४८ घटना र सामाजिक भेदभावका ३ घटना रहेका छन्। OCMC बाट सेवा लिएका सबै ६४ जनाको शारीरिक परीक्षण भएको तथा मनोसामाजिक परामर्श र शारीरिक परीक्षण/उपचार सेवा उपलब्ध गराइएको तथ्यले लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित व्यक्तिको स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक अधिकार संरक्षणमा OCMC को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखाउँछ। सेवा लिने व्यक्तिहरूमध्ये चन्दननाथ नगरपालिका, पातारासी, तातोपानी, गुठीचौर, हिमा, सिंजा र कनकासुन्दरी लगायतका स्थानीय तहका पीडितहरू रहेका छन्। यसले जिल्लाका विभिन्न स्थानीय तहबाट हिंसाबाट प्रभावित व्यक्तिहरू स्वास्थ्य तथा मनोसामाजिक सेवाको पहुँचमा आएको देखाउँछ। घटनामा संलग्न व्यक्तिको सम्बन्ध हेर्दा श्रीमान् ३०, ब्वाइफ्रेन्ड १३ तथा परिवारका सदस्य ८ जना रहेको तथ्यले निकट सम्बन्ध तथा घरपरिवारभित्र हुने हिंसा महत्वपूर्ण स्वास्थ्य तथा मानव अधिकार चुनौतीका रूपमा रहेको देखाउँछ। यसबाट लैङ्गिक हिंसाका पीडितलाई उपचारमा मात्र सीमित नराखी मनोसामाजिक परामर्श, कानुनी सहायता, सुरक्षा तथा पुनर्स्थापनासँग जोडेर एकीकृत सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा स्वास्थ्य अधिकार सुनिश्चित गर्न स्वास्थ्य संस्थामा नियमित चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीको उपलब्धता, अत्यावश्यक औषधिको निरन्तर आपूर्ति, विशेषज्ञ सेवा विस्तार, आकस्मिक उद्धार प्रणाली, मातृ तथा नवजात स्वास्थ्य सेवा, मानसिक स्वास्थ्य, रोग नियन्त्रण, स्वास्थ्य बीमा तथा विपन्न नागरिकका लागि उपचार सहयोगलाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित महिला तथा बालबालिकाका लागि OCMC लगायतका एकद्वार संकट व्यवस्थापन सेवाको पहुँच र प्रभावकारिता बढाउँदै शारीरिक उपचारसँगै मनोसामाजिक परामर्श, कानुनी सहायता र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था सुदृढ गर्नुपर्ने देखिन्छ। दुर्गम क्षेत्रमा स्वास्थ्यकर्मी टिकाइराख्ने विशेष प्रोत्साहन तथा स्वास्थ्य पूर्वाधार निर्माणमा विशेष अनुगमन र जवाफदेहिता आवश्यक देखिन्छ। तीनै तहको सरकारले स्वास्थ्य अधिकार सुनिश्चितका लागि पर्याप्त मात्रामा स्वास्थ्य संस्था, दक्ष जनशक्ति (डाक्टर, नर्स), र आवश्यक औषधिहरू उपलब्ध हुनुपर्दछ । स्वास्थ्य संस्थासम्म पुग्न पहुँचयोग्य सहज हुनुका साथै उपचार खर्चकै कारण कसैले ज्यान गुमाउनु नपर्ने वातावरण सृजना गरी जात, लिङ्ग, धर्म वा क्षेत्रका आधारमा भेदभाव नहुनुका

साथै स्वास्थ्यसम्बन्धी जानकारी सहजै पाइने गरी स्वास्थ्य सेवाहरू सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त, नैतिकता अनुसारका र लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील हुनुपर्ने पर्दछ। औषधि, उपकरण र उपचार विधि गुणस्तरीय र वैज्ञानिक रूपमा उपयुक्त हुनुपर्ने अति आवश्यक रहेको देखिन्छ।

३.२.४ खाद्यको अधिकार

नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले खाद्य अधिकारलाई नागरिकको आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ। खाद्य अधिकारको अर्थ केवल पेट भर्न पाउनु मात्र नभई, मानवीय गरिमा सहित पर्याप्त, पोषणयुक्त, गुणस्तरीय र सुरक्षित खानामा निरन्तर र दिगो पहुँच हुनु हो। खाद्यको अधिकार प्रत्येक व्यक्तिले पर्याप्त, सुरक्षित, पौष्टिक तथा सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त खाद्य प्राप्त गर्न सक्ने अवस्थासँग सम्बन्धित छ। नेपालको संविधानको धारा ३६ ले खाद्यसम्बन्धी हक तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। खाद्य अधिकार केवल भोकमरीबाट मुक्ति मात्र नभई पर्याप्त पोषण, खाद्यको उपलब्धता, पहुँच र दिगोपनसँग सम्बन्धित अधिकार हो।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा स्थानीय खाद्य उत्पादनमा कमी, रैथाने बालीको संरक्षणमा कमजोरी, आयातित खाद्यान्नमाथि बढ्दो निर्भरता, गरिबी, कमजोर बजार व्यवस्था, जलवायुजन्य विपद् तथा पोषणसम्बन्धी समस्या प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिन्छन्। जुम्लामा रैथाने बालीको उत्पादन घट्दै जाँदा आयातित खाद्यान्नमाथिको निर्भरता बढेको र स्थानीय कृषि प्रणाली कमजोर हुँदै गएको समाचारले खाद्य सुरक्षाको दीर्घकालीन जोखिम देखाउँछ। गुणस्तरीय बीउ, अनुदान तथा बजारको अभावले किसानको उत्पादन तथा आयमा असर परेको छ। अर्गानिक जिल्ला घोषणा भए पनि उत्पादन तथा बजार व्यवस्थापन कमजोर हुँदा त्यसको अपेक्षित लाभ कृषकले प्राप्त गर्न नसकेको देखिन्छ।

कर्णाली प्रदेशमा बार्षिक १९ हजार १ सय १६ मेट्रिक टन खाद्यान्न अभाव हुने तथ्यांकले खाद्य सुरक्षाको संरचनागत कमजोरीलाई थप स्पष्ट पार्छ। पर्याप्त मात्रामा उत्पादन नहुनु, गरिबी, रैथाने बालीको प्रयोग घट्नु तथा पोषणसम्बन्धी चेतनाको कमीका कारण हिमाली जिल्लाका नागरिक खाद्य असुरक्षाको उच्च जोखिममा रहेको देखिन्छ। बालबालिकामा होचोपना, कम तौल, ख्याउटेपन तथा रक्तअल्पताको अवस्था देखिनुले खाद्य अधिकार र स्वास्थ्य अधिकार बिचको प्रत्यक्ष अन्तरसम्बन्धलाई देखाउँछ। यसर्थ खाद्य अधिकारको संरक्षणका लागि रैथाने बालीको संरक्षण तथा उत्पादन वृद्धि, स्थानीय बीउ बैंक, कृषि बीमा, सिंचाइ, बजार पहुँच, भण्डारण तथा प्रशोधन पूर्वाधार, पोषण शिक्षा र विपद्पछिको कृषि पुनःस्थापनालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ। खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमलाई राहत वितरणमा मात्र सीमित नगरी स्थानीय उत्पादन र आत्मनिर्भर खाद्य प्रणालीसँग जोड्न आवश्यक देखिन्छ। प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हकको सुनिश्चितता हुनु पर्दछ ।खाद्य सम्प्रभुताको हक, खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले प्रत्येक

नागरिकको खाद्य अधिकारको संरक्षण, संवद्र्धन र परिपूर्तिको लागि ग्यारेन्टी सहितको कानुनी परिपालनामा जोड दिनु अति आवश्यक रहेको छ।

३.२.५ उपभोक्ताको अधिकार

नेपालको संविधान र उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ ले वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने प्रत्येक उपभोक्तालाई मौलिक अधिकारका रूपमा संरक्षण गरेको छ। उपभोक्ताको अधिकार भनेको गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा सहज, सुरक्षित र प्रतिस्पर्धी मूल्यमा प्राप्त गर्ने र ठगी वा क्षति भएमा क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हो। उपभोक्ताको अधिकार नागरिकले गुणस्तरीय, सुरक्षित तथा उचित मूल्यमा वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने, वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर र मूल्यसम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्ने तथा अनुचित व्यापारिक व्यवहारबाट संरक्षण पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित छ। नेपालको संविधानको धारा ४४ ले उपभोक्ताको हक सुनिश्चित गरेको छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा उपभोक्ताको अधिकारको अवस्था अन्य आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारसँग प्रत्यक्ष जोडिएको देखिन्छ। भौगोलिक विकटता, यातायात लागत, सीमित बजार, आयातित वस्तुमाथिको निर्भरता तथा कमजोर बजार अनुगमनका कारण दुर्गम नागरिकले वस्तु तथा सेवाको मूल्य, गुणस्तर र उपलब्धतामा समान व्यवहार प्राप्त गर्न कठिनाइ भोग्ने अवस्था देखिन्छ। कृषि तथा बीमा क्षेत्रमा देखिएको समस्या पनि उपभोक्ता अधिकारसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण सवाल हो। जुम्लामा स्याउ बीमा दाबीको क्षति मूल्याङ्कनमा त्रुटि भएको र एउटै भूगोलमा फरक फरक क्षतिपूर्ति निर्धारण भएको भन्दै किसानले गुनासो गर्नु तथा जिल्ला प्रशासनले बीमा कम्पनीलाई विवरणसहित उपस्थित हुन निर्देशन दिनुले बीमा सेवामा पारदर्शिता, निष्पक्षता र जवाफदेहिताको आवश्यकता देखाउँछ। कृषकले प्रिमियम तिरेपछि जोखिम पर्दा उचित तथा पारदर्शी रूपमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नु आर्थिक न्याय र उपभोक्ता संरक्षणको विषय हो। त्यसैगरी चन्दननाथ नगरपालिकामा सञ्चालन भएको महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लामो समयदेखि बन्द भई सयौं बचतकर्ताको रकम अलपत्र पर्नु वित्तीय सेवा उपभोक्ताको अधिकार र नियामकीय जवाफदेहितासँग सम्बन्धित गम्भीर विषय हो। श्रम गरी बचत गरेको रकम फिर्ता नपाउनुबाट प्रभावित परिवारको आर्थिक तथा सामाजिक सुरक्षामा समेत असर परेको देखिन्छ। दुर्गम क्षेत्रमा बजार अनुगमन, गुणस्तर परीक्षण, मूल्य नियन्त्रण तथा उपभोक्ता सचेतना कार्यक्रम नियमित र प्रभावकारी नहुँदा नागरिकले आफ्नो अधिकारको प्रभावकारी उपयोग गर्न कठिनाइ भोगिरहेका छन्। यसर्थ स्थानीय तहसम्म उपभोक्ता संरक्षण संयन्त्रको सुदृढीकरण, नियमित बजार अनुगमन, बीमा तथा वित्तीय सेवामा पारदर्शिता, सहकारीको प्रभावकारी नियमन र उपभोक्ता सचेतना विस्तार गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.२.६ खानेपानी तथा सरसफाइको अधिकार

नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले खानेपानी तथा सरसफाइको अधिकारलाई मौलिक र आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ। यसले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ, सुरक्षित, पर्याप्त र पहुँचयोग्य खानेपानी तथा सरसफाइको सुविधा प्राप्त हुने विषयको ग्यारेन्टी गर्दछ। स्वच्छ तथा पर्याप्त खानेपानी र सरसफाइको अधिकार सम्मानपूर्वक जीवन, स्वास्थ्य तथा खाद्य सुरक्षाको आधारभूत अधिकार हो। नेपालको संविधानको धारा ३५ (४)ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ। त्यसै गरी धारा ३०मा स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने मौलिकहकको रूपमा उल्लेख गरेको छ ।खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन, २०७९ले गुणस्तरीय खानेपानी र सरसफाइ सेवामा नागरिकको समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्न र यसलाई सर्वसुलभ बनाउन यो ऐन कार्यान्वयनमा रहेको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले खानेपानी, सरसफाइ तथा फोहोरमैला व्यवस्थापनको प्रमुख जिम्मेवारी स्थानीय तह (गाउँपालिका/नगरपालिका) लाई दिइएको छ।साथै स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक सुनिश्चित गरेको छ। सुरक्षित पानीको उपलब्धता स्वास्थ्य, शिक्षा, खाद्य सुरक्षा, महिला तथा बाल अधिकार र समग्र मानव मर्यादासँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित रहेको हुन्छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा खानेपानी तथा सरसफाइको अवस्था मिश्रित देखिन्छ। एकातर्फ स्थानीय तह तथा साझेदार संस्थाको सहकार्यमा खानेपानी सेवा विस्तार भएका सकारात्मक उदाहरण छन् भने अर्कोतर्फ पुराना आयोजना अलपत्र पर्नु, खानेपानीका मुहान सुक्नु, दूषित पानी प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था तथा आयोजनाको निर्माणपछि दिगो सञ्चालन तथा मर्मतसम्भारको चुनौती कायम रहेको देखिन्छ। सिंजा गाउँपालिकामा १,०६४ घरधुरीमा खानेपानीका धारा जडान गरी सुरक्षित खानेपानी सेवा विस्तार हुनु आधारभूत सेवा पहुँचको सकारात्मक उदाहरण हो। त्यस्तै तातोपानी गाउँपालिका-७ को गाडापारीमा करिब ५३ लाख रूपैयाँ लागतमा २७ घरधुरी तथा एक विद्यालयलाई लक्षित गरी "एक घर–एक धारा" खानेपानी योजना सुरू हुनु दुर्गम बस्तीमा आधारभूत सेवाको विस्तारका दृष्टिले सकारात्मक पहल हो।यस्ता कार्यक्रमलाई समयमै सम्पन्न गरी दीर्घकालीन सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ।यसको विपरीत जुम्लाको धौलिगाड खानेपानी आयोजना पाँच वर्षसम्म निर्माणाधीन रहँदा पहिलो प्याकेजको काम अलपत्र पर्नु र ६० हजारभन्दा बढी नागरिक लक्षित खानेपानी सेवा प्रभावित हुनु गम्भीर विषय हो।संघीय खानेपानी तथा ढल व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यालय खारेज भएपछि आयोजना व्यवस्थापनमा थप अन्योल देखिनुले संस्थागत समन्वय तथा विकास आयोजनाको निरन्तरतामा प्रश्न उठाएको छ।तातोपानी–१ को बाईराँका गाउँमा दशकौँदेखि स्वच्छ खानेपानी नपुग्नु तथा दूषित नदीको पानी प्रयोग गर्न बाध्य हुनु आधारभूत सेवाको दीर्घकालीन उपेक्षाको उदाहरण हो।त्यस्तै मुगुको सोरू गाउँपालिकाका दुई दर्जनभन्दा बढी बस्तीमा खडेरी, जलवायु परिवर्तन,

वन फँडानी तथा प्राकृतिक मुहान सुक्दै जाँदा खानेपानीको गम्भीर अभाव उत्पन्न भएको छ। महिला, बालबालिका तथा वृद्धवृद्धाले पानीका लागि घण्टौं समय खर्च गर्नुपर्ने अवस्थाले खानेपानीको अधिकारसँगै महिला तथा बाल अधिकार, स्वास्थ्य र शिक्षाको अधिकारमा समेत असर पुऱ्याएको देखिन्छ। खानेपानी अभावले सरसफाइमा समेत प्रत्यक्ष असर पारिरहेको छ। गाडापारीमा खानेपानी अभावकै कारण अधिकांश घरमा शौचालय निर्माण हुन नसकेको अवस्था यसका उदाहरण हो। यसले खानेपानी र सरसफाइलाई छुट्टाछुट्टै सेवा नभई एकीकृत मानव अधिकारको रूपमा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। सुरक्षित पानीका स्रोत संरक्षण, मुहान संरक्षण, जलवायु अनुकूल खानेपानी पूर्वाधार, लिफ्टिङ तथा सौर्य प्रविधि, आयोजना मर्मतसम्भार, नियमित पानी परीक्षण र सरसफाइ पूर्वाधारमा लगानी बढाउन आवश्यक देखिन्छ। खानेपानी आयोजनाको निर्माणमा मात्र नभई त्यसको दिगो सञ्चालन, स्थानीय स्वामित्व, गुणस्तर र जवाफदेहितामा समेत ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ।

३.२.७ सामाजिक सुरक्षाको अधिकार

नेपालको संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले सामाजिक सुरक्षाको अधिकारलाई प्रत्येक नागरिकको आधारभूत मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। सामाजिक सुरक्षाले आर्थिक, सामाजिक वा शारीरिक जोखिममा रहेका, आर्थिक रूपमा विपन्न, असहाय, अपाङ्गता भएका, वृद्ध र विकासको मूलधारमा पछाडि पारिएका वर्गलाई राज्यद्वारा प्रदान गरिने संरक्षण, सहायता र कल्याणकारी सुविधाहरूलाई जनाउँछ। सामाजिक सुरक्षाको अधिकार आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा जोखिममा रहेका व्यक्ति तथा परिवारलाई न्यूनतम रूपमा सम्मानजनक जीवनयापन सुनिश्चित गर्ने राज्यको दायित्वसँग जोडिएको छ। नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षाको हक सुनिश्चित गरेको छ आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक मौलिकलाई अधिकारका रूपमा रहेको छ। तयस्तै गरी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि ICESCR ले सामाजिक सुरक्षा तथा सामाजिक बीमाको अधिकारलाई मान्यता दिएको छ।

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा सामाजिक सुरक्षा केवल नगद भत्ता वा सरकारी सहयोगमा सीमित नभई विपद्, गम्भीर रोग, अपाङ्गता, वृद्धावस्था, मातृत्व, खाद्य असुरक्षा, आवासविहीनता तथा जीविकोपार्जनको जोखिममा रहेका नागरिकको संरक्षणसँग जोडिएको देखिन्छ। २०७९ सालको बाढीपहिरोबाट प्रभावित जुम्लाका ११८ परिवारले लामो समयसम्म राहत तथा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न नसक्नु सामाजिक सुरक्षाको प्रभावकारितामा गम्भीर प्रश्न हो। घरबारविहीन परिवारको पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माणमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बिच समन्वय तथा बजेट व्यवस्थापनमा भएको ढिलाइले विपद्पीडित नागरिकलाई दीर्घकालीन आर्थिक तथा सामाजिक संकटमा पारेको देखिन्छ। गुठिचौरकी बिजमाया जैसीको घर हिउँले भत्किएपछि लामो समय टहरामा बस्नुपरेको र स्थानीय सरकार,

सञ्चारमाध्यम तथा अन्य पक्षको पहलबाट सुरक्षित घर निर्माण गरी हस्तान्तरण हुनु विपद्पीडित तथा आवासविहीन नागरिकको संरक्षणमा स्थानीय तहको सकारात्मक भूमिकाको उदाहरण हो। यसबाट स्थानीय तहले सामाजिक सुरक्षा र आवास संरक्षणका कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ। गम्भीर रोगका बिरामी आर्थिक अभावका कारण उपचारबाट वञ्चित हुनु पनि सामाजिक सुरक्षाको महत्वपूर्ण सवाल हो। सरकारी उपचार सहयोग उपलब्ध भए पनि मृगौलारोगी, क्यान्सर तथा अन्य दीर्घरोगका बिरामीको उपचार खर्च धान्न अपर्याप्त हुँदा विपन्न नागरिकहरू थप जोखिममा परेको देखिन्छ। स्वास्थ्य बीमा तथा सामाजिक सहायता प्रणालीलाई दुर्गम तथा विपन्न नागरिकको वास्तविक आवश्यकता अनुकूल बनाउनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी जलवायुजन्य विपदका कारण कृषि उत्पादन नष्ट हुँदा किसानको आय तथा खाद्य सुरक्षा प्रभावित भएको अवस्थामा कृषि बीमा, राहत तथा सामाजिक संरक्षणको अभावले थप जोखिम बढाउने देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि लाभग्राही पहिचान, परिचयपत्र तथा अभिलेख प्रणाली, भौगोलिक पहुँच, बैंकिङ पहुँच, विपद् तथा स्वास्थ्य जोखिममा तत्काल सहायता, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकका लागि लक्षित सेवा र स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धि आवश्यक देखिन्छ। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई केवल वितरणमुखी नभई जोखिम न्यूनीकरण, आत्मनिर्भरता, पुनःस्थापना तथा सम्मानजनक जीवनयापनसँग जोड्नुपर्ने अति आवश्यकता रहेको छ।

३.३ महिलाको अधिकार

महिलाको अधिकारलाई आधारभूत मानव अधिकार र मौलिक हकको रूपमा नेपालको संविधान, कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले स्थापित गरेका छन। यसले लैङ्गिक समानता, हिंसाबाट सुरक्षा, प्रजनन् स्वास्थ्य र राज्यका प्रत्येक निकायमा महिलाको समान सहभागिताको ग्यारेन्टी गर्दछ। महिलाको अधिकार मानव अधिकारको अभिन्न तथा अविच्छिन्न हिस्सा हो । महिलाको हैसियतमा समग्र व्यक्तित्व विकास, समानता, स्वतन्त्रता, सम्मान, सुरक्षा, मर्यादा तथा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक जीवनमा अर्थपूर्ण सहभागितासँग सम्बन्धित अधिकारहरू महिलाको अधिकारअन्तर्गत पर्दछन्। महिलाको अधिकारलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेज तथा कानुनहरूले संरक्षण गरेका छन।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ ले सबै व्यक्ति जन्मजात स्वतन्त्र तथा प्रतिष्ठा र अधिकारमा समान हुने र धारा २ ले कुनै पनि प्रकारको विभेदबिना मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी महिलाको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९५३ ले महिलालाई पुरूषसरह मतदान गर्ने, निर्वाचित हुने तथा सार्वजनिक पद धारण गर्ने राजनीतिक

अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले पनि लैङ्गिक विभेदबिना अधिकारको सम्मान तथा सुनिश्चितता गर्न राज्यपक्षलाई दायित्व प्रदान गरेका छन्। महिलाविरूद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (CEDAW), १९७९ ले महिलामाथि हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्न राष्ट्रिय कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्र निर्माण, विभेदकारी कानुनको खारेजी तथा महिलाको अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्न राज्यको दायित्व स्पष्ट गरेको छ। नेपालको संविधानको धारा ३८ ले महिलाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा सुनिश्चित गर्दै समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजननस्वास्थ्यसम्बन्धी हक, महिला भएकै कारण हुने हिंसा तथा शोषणविरूद्धको हक, राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा सहभागी हुने हक, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीमा विशेष अवसर तथा सम्पत्तिमा समान हकलगायतका अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। यसका अतिरिक्त मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, घरेलु हिंसा (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६६ लगायतका कानुनी व्यवस्थाले महिलाको समानता, सम्पत्तिको अधिकार तथा हिंसाबाट संरक्षणको कानुनी आधार प्रदान गरेका छन्।

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला र मुगु जिल्लाको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त जानकारी, आयोगबाट सम्पन्न मानव अधिकार अनुगमन, सरोकारवालासँगका अन्तरक्रिया तथा सार्वजनिक रूपमा प्राप्त समाचार तथा घटनाहरूको विश्लेषण गर्दा महिलाको अधिकारको संवैधानिक तथा कानुनी संरक्षण भए पनि यसको व्यवहारिक उपभोगमा अझैं गम्भीर चुनौतीहरू कायम रहेको देखिन्छ। विशेषगरी लैङ्गिक तथा घरेलु हिंसा, यौन हिंसा, सुरक्षित मातृत्वको अभाव, स्वास्थ्य सेवामा सीमित पहुँच, अन्धविश्वास तथा परम्परागत हानीकारक अभ्यास, आर्थिक निर्भरता, सामाजिक उपेक्षा, न्यायमा पहुँचको कठिनाइ तथा डिजिटल माध्यमबाट हुने हिंसा महिलाको अधिकार संरक्षणका प्रमुख सवालका रूपमा देखिएका छन्। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा महिलाको मानव अधिकारको अवस्था विश्लेषण गर्दा भौगोलिक विकटता, गरिबी, अशिक्षा, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, निर्णय प्रक्रियामा महिलाको कमजोर सहभागिता, स्वास्थ्य तथा न्यायिक सेवाको सीमित पहुँच र सामाजिक रूढीवादी मान्यताहरू एकअर्कासँग अन्तरसम्बन्धित देखिन्छन्। दुर्गम क्षेत्रमा महिलाले स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी तथा सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच प्राप्त गर्न नसक्दा आर्थिक तथा सामाजिक निर्भरता बढ्ने र त्यसले हिंसा तथा विभेदको जोखिम थप बढाउने अवस्था देखिन्छ।

३.३.१ महिलाविरूद्ध हिंसा तथा भेदभाव

महिलाविरूद्ध हुने हिंसा महिलाको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, सुरक्षा, मर्यादा तथा शारीरिक र महिलाविरूद्ध हुने हिंसा र भेदभाव मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने मार्गको प्रमुख बाधक हो। यसले महिलाको शारीरिक, मानसिक, यौनिक र आर्थिक हितमा आघात पुर्‍याउनुका साथै उनीहरूको व्यक्तिगत विकास र राज्यको समग्र विकास प्रक्रियामा पूर्ण सहभागितालाई अवरूद्ध गर्दछ। मानसिक अखण्डतामाथिको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन हो। घरेलु हिंसा, शारीरिक तथा मानसिक यातना, यौन हिंसा, बलात्कार, जबर्जस्ती, सामाजिक बहिष्करण तथा अन्य प्रकारका लैङ्गिक हिंसाबाट महिलाको मानव अधिकारमा गम्भीर असर पर्दछ।

जुम्लाको गुठीचौर गाउँकी तारा रोकायाको घटना घरेलु हिंसा, पारिवारिक बेवास्ता, सामाजिक उपेक्षा तथा अन्धविश्वासको संयुक्त प्रभावले महिलाको जीवन कति जोखिममा पर्न सक्छ भन्ने गम्भीर उदाहरणका रूपमा देखिन्छ। चोटपटकपछि समेत समयमै स्वास्थ्य उपचारको सट्टा झारफुकमा निर्भर रहनुपरेको र अन्ततः गम्भीर अवस्थामा स्वास्थ्य संस्थामा ल्याउनुपरेको अवस्थाले महिलाको स्वास्थ्य तथा सुरक्षासम्बन्धी अधिकारमा परिवार तथा समुदायस्तरबाटै अवरोध सिर्जना हुने गरेको देखाउँछ। यस्तो अवस्थाले हिंसाको प्रत्यक्ष घटनासँगै हिंसापछिको संरक्षण, उपचार, पुनर्स्थापना र न्यायमा पहुँचको प्रश्नलाई समेत महत्वपूर्ण बनाएको छ।त्यसैगरी पातारासी गाउँपालिका–५का वडाध्यक्षमाथि बलात्कारको आरोपमा पक्राउ परेको घटनाले सार्वजनिक पद तथा शक्ति संरचनासँग जोडिएको लैङ्गिक हिंसाको जोखिमलाई उजागर गरेको छ।सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेको व्यक्तिमाथि नै यौन हिंसाको आरोप लाग्नुले पद,रवाफ, प्रभाव, दबाब र सामाजिक शक्तिको दुरूपयोग हुन सक्ने जोखिमप्रति राज्यको निगरानी गर्ने तथा जवाफदेहित हुने संयन्त्र थप संवेदनशील हुनुपर्ने देखाउँछ। पीडितले धम्की तथा जबर्जस्तीको आरोपसहित उजुरी दिनुपरेको अवस्थाले यौन हिंसाका घटनामा पीडित महिलाले न्यायिक प्रक्रियामा प्रवेश गर्नुअघि नै सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक दबाब सामना गर्नुपर्ने वास्तविकता समेत देखाउँछ। यसैगरी बलात्कार प्रयाससम्बन्धी आरोपमा आरोपित पक्राउ परेको घटनाले पनि महिलाविरूद्ध हुने यौन हिंसाको निरन्तर जोखिमलाई देखाउँछ। यस्ता घटनामा आरोपको निष्पक्ष अनुसन्धान, पीडितको सुरक्षा तथा गोपनीयता, प्रमाण संरक्षण र कानुनी प्रक्रियाको प्रभावकारी कार्यान्वयन अत्यन्त आवश्यक हुन्छ। हिंसाका घटनामा पीडितलाई दोषी ठहर गर्ने, सामाजिक रूपमा बहिष्कार गर्ने वा घटनालाई परिवारभित्रै मिलाउने प्रवृत्तिले दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्न सक्ने भएकाले राज्यका

सम्बन्धित निकाय, स्थानीय तह, प्रहरी, न्यायिक निकाय तथा समुदाय बिच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक देखिन्छ।

३.३.२ सुरक्षित मातृत्व तथा महिलाको स्वास्थ्य अधिकार

नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनले सुरक्षित मातृत्व तथा महिलाको स्वास्थ्य अधिकारलाई आधारभूत मौलिक हकका रूपमा स्वीकार गरेको छ। सुरक्षित मातृत्वको अधिकारले महिलालाई गर्भवती अवस्था, प्रसूति समय र सुत्केरी भइसकेपछिको अवधिमा आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य सेवा, पोषण, हेरचाह र जीवन सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्दछ ।महिलाको स्वास्थ्य अधिकारभित्र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा, सुरक्षित मातृत्व, प्रजनन स्वास्थ्य, आकस्मिक उपचार, आवश्यक औषधि तथा विशेषज्ञ स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको अधिकार पर्दछ। नेपालको संविधानले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। CEDAW ले समेत महिलालाई स्वास्थ्य सेवामा पुरूषसरह पहुँच तथा गर्भावस्था, सुत्केरी र प्रसूतिपछिको अवस्थामा उपयुक्त स्वास्थ्य सेवाको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा महिलाको स्वास्थ्य अधिकारको अवस्था हेर्दा सुरक्षित मातृत्व अझै गम्भीर चुनौतीका रूपमा रहेको देखिन्छ। जुम्ला लगायत दुर्गम क्षेत्रमा घरमै प्रसूति गर्ने परम्परा, धामीझाँक्री तथा झारफुकमा निर्भरता, स्वास्थ्य संस्थासम्म पुग्न लाग्ने लामो समय, यातायातको कठिनाइ, दक्ष स्वास्थ्यकर्मीको अभाव तथा आकस्मिक उद्धार प्रणालीको सीमितताका कारण गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको जीवन जोखिममा पर्ने घटनाहरू देखिएका छन्। दुई वर्षको अवधिमा पाँच जना सुत्केरी महिलाको मृत्यु भएको समाचार तथा गर्भवती महिलालाई समयमै अस्पताल नलगिँदा आमा तथा नवजात शिशुको मृत्यु हुने घटनाले सुरक्षित मातृत्वसम्बन्धी अधिकारको व्यवहारिक कार्यान्वयनमा रहेको कमजोरीलाई उजागर गर्दछ। उच्च रक्तचाप, अत्यधिक रक्तस्राव तथा अन्य प्रसूति जटिलताको समयमा उपचार नपाउनु केवल स्वास्थ्य सेवाको समस्या नभई महिलाको जीवन तथा स्वास्थ्य अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित मानव अधिकारको विषय हो। कर्णालीका दुर्गम क्षेत्रमा बाटोमै सुत्केरी हुनुपर्ने घटनाहरूले समस्या अझ गम्भीर रहेको देखाउँछन्। स्वास्थ्य संस्था तथा यातायातको पहुँच नहुँदा गर्भवती महिला समयमै स्वास्थ्य संस्थामा पुग्न नसक्ने र सामान्य अवस्थामा व्यवस्थापन गर्न सकिने प्रसूति जटिलता समेत जीवनघातक बन्न सक्ने अवस्था रहेको छ। यसबाट सुरक्षित मातृत्वलाई केवल स्वास्थ्य संस्थाको उपलब्धतासँग नभई सडक, यातायात, सञ्चार, आकस्मिक उद्धार, दक्ष जनशक्ति, औषधि तथा स्थानीय समुदायको स्वास्थ्य चेतनासँग समग्र रूपमा जोडेर हेर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.३.३ लैङ्गिक हिंसामा अन्धविश्वास तथा सामाजिक संरचनाको प्रभाव

नेपालमा लैङ्गिक हिंसा केवल व्यक्तिगत अपराध वा अशिक्षाको परिणाम मात्र नभई यो सदियौँदेखि कायम रहेको पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र अन्धविश्वासमा आधारित हानिकारक परम्परागत अभ्यासहरूसँग गहिरोरूपमा जरा गाडेर बसेको छ। धार्मिक, सांस्कृतिक,सामाजिक मूल्य-मान्यता, शक्ति सम्बन्ध र अन्धविश्वासले लैङ्गिक हिंसालाई जन्म दिने, यसलाई प्रश्रय दिने र पीडितलाई मौन रहन बाध्य पार्ने काम गर्दछन्।

कर्णालीका ग्रामीण समुदायमा विद्यमान केही परम्परागत सामाजिक मान्यता तथा अन्धविश्वासले महिलाको स्वास्थ्य, स्वतन्त्रता र निर्णय क्षमतामा प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको देखिन्छ। विशेषगरी बिरामी वा गर्भवती महिलालाई समयमै स्वास्थ्य संस्थामा लैजानुको सट्टा धामीझाँक्री, झारफुक तथा परम्परागत उपचारमा निर्भर हुने प्रवृत्तिले उपचारमा ढिलाइ हुने र स्वास्थ्य अवस्था थप जटिल बन्ने गरेको देखिन्छ। तारा रोकायाको घटनाले समेत चोटपटक तथा स्वास्थ्य समस्या उत्पन्न भएपछि समयमै वैज्ञानिक उपचारको पहुँच नपाउनु र झारफुकमा निर्भर रहनुपर्दा महिलाको स्वास्थ्य तथा जीवन थप जोखिममा पर्न सक्ने अवस्था देखाएको छ। त्यसैगरी गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाको स्वास्थ्यसम्बन्धी घटनाले अन्धविश्वास, सामाजिक मान्यता र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बिचको अन्तरसम्बन्ध स्पष्ट गर्दछ। यसका लागि स्थानीय तह, स्वास्थ्य संस्था, महिला समूह, विद्यालय, नागरिक समाज तथा समुदायका अगुवामार्फत वैज्ञानिक स्वास्थ्य चेतना, लैङ्गिक समानता र महिलाको अधिकारसम्बन्धी निरन्तर अभियान सञ्चालन गर्न आवश्यक छ। परम्परागत विश्वासलाई केवल आलोचना गर्नेभन्दा स्वास्थ्य संस्थामा शीघ्र पहुँचको महत्व, जोखिमका संकेत र आकस्मिक उपचारसम्बन्धी व्यवहारिक जानकारी समुदायमा पुऱ्याउनु अति आवश्यक देखिन्छ। यसले महिलाहरूलाई गुणस्तरीय शिक्षा, सम्पत्तिमा स्वामित्व र आत्मनिर्भर बनाउने कार्यक्रमसँग जोड्नुले उनीहरूको सामाजिक स्थिति सुदृढ भई हिंसा सहनुपर्ने बाध्यताको अन्त्य हुन्छ।

३.३.४ महिलाको न्यायमा पहुँच तथा प्रभावकारी उपचारको अधिकार

महिलाको न्यायमा पहुँच र प्रभावकारी उपचारको अधिकार मानव अधिकारको एउटा अभिन्न र आधारभूत पक्ष हो। नेपालको संविधान, स्थानीय कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले महिलालाई कुनै पनि भेदभाव विना न्याय प्राप्त गर्ने र अधिकार हनन भएको अवस्थामा प्रभावकारी

उपचार पाउने हकको ग्यारेन्टी गरेका छन्। महिलाविरूद्ध हुने हिंसाका घटनामा न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्नु राज्यको महत्वपूर्ण दायित्व पनि हो। हिंसाबाट पीडित महिलाले सहज रूपमा उजुरी दिन सक्ने वातावरण, पीडितको सुरक्षा, गोपनीयता, कानुनी सहायता, निष्पक्ष अनुसन्धान, शीघ्र न्याय तथा प्रभावकारी परिपूरणको व्यवस्था हुनुपर्दछ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा महिलामाथि हुने हिंसाका घटना सार्वजनिक गर्न तथा कानुनी उपचार खोज्न अझै सामाजिक दबाब, पारिवारिक प्रभाव, दबाब, आर्थिक निर्भरता तथा भौगोलिक कठिनाइ सामना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ। विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रमा प्रहरी कार्यालय, सरकारी वकिल, अदालत तथा कानुनी सहायता सेवासम्म पुग्न लाग्ने समय तथा खर्चले पीडित महिलाको न्यायमा पहुँचलाई कमजोर पार्न सक्छ। सार्वजनिक पदमा रहेका व्यक्तिमाथि बलात्कारको आरोपमा पक्राउ परेको घटनाले यौन हिंसाका घटनामा प्रभाव र पहुँचका कारण अनुसन्धान प्रभावित हुन नदिन राज्यका संयन्त्रको निष्पक्षता तथा संस्थागत जवाफदेहिता महत्वपूर्ण हुने देखाउँछ। यस्ता घटनामा पीडितको बयान तथा प्रमाण संकलन गर्दा लैङ्गिक संवेदनशीलता अपनाउने, पीडितको गोपनीयता कायम गर्ने तथा सामाजिक दबाबबाट संरक्षण गर्ने व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। महिलाविरूद्ध हुने हिंसाका घटनामा मेलमिलापको नाममा गम्भीर अपराधलाई दबाउने, पीडितलाई सामाजिक रूपमा दोषी ठहर गर्ने वा परिवारको प्रतिष्ठाका कारण घटना लुकाउने प्रवृत्ति भएमा न्यायको अधिकार कमजोर हुने मात्र नभई दण्डहीनता संस्थागत हुन सक्ने देखिन्छ। त्यसैले गम्भीर लैङ्गिक हिंसाका घटनामा कानुनी प्रक्रिया अनिवार्य रूपमा अघि बढाउने तथा पीडितलाई निःशुल्क कानुनी, मनोसामाजिक तथा आवश्यक पुनर्स्थापना सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ।

३.३.५ महिलाको डिजिटल सुरक्षा तथा साइबर हिंसा

डिजिटल प्रविधिको तीव्र विकाससँगै महिलाहरूको लागि शिक्षा, रोजगार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका नयाँ अवशरहरू सगैं डिजिटल स्पेसमा महिलाविरूद्ध हुने हिंसा र सुरक्षा चुनौतीहरू पनि व्यापक रूपमा बढ्दै गएका छन्। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विस्तारसँगै महिलामाथि हुने हिंसाको स्वरूप पनि परिवर्तन हुँदै गएको देखिन्छ। सामाजिक सञ्जाल तथा डिजिटल माध्यमबाट फेक आईडी निर्माण, व्यक्तिगत तस्वीर तथा भिडियोको दुरूपयोग, अनलाइन धम्की, चरित्रहत्या, मानसिक दुर्व्यवहार, यौनजन्य शोषण तथा अनलाइन ठगीजस्ता गतिविधिले महिला तथा बालबालिकाको सुरक्षा र मर्यादामा नयाँ प्रकारको जोखिम सिर्जना गरेका छन। जुम्लामा सामाजिक सञ्जालमार्फत साइबर हिंसा, अनलाइन ठगी तथा यौनजन्य शोषण बढ्दै गएको विषयमा प्रकाशित समाचारले डिजिटल प्रविधिको पहुँच विस्तारसँगै

डिजिटल साक्षरता तथा साइबर सुरक्षाको आवश्यकता देखाउँछ।विशेषगरी महिला तथा बालबालिकालाई व्यक्तिगत सूचना, तस्वीर तथा डिजिटल सामग्रीको दुरूपयोगबाट संरक्षण गर्ने विषयमा पर्याप्त जानकारी नहुँदा उनीहरू थप जोखिममा पर्न सक्ने देखिन्छ। डिजिटल माध्यमबाट हुने हिंसा भौतिक हिंसाभन्दा फरक प्रकृतिको भए पनि यसले पीडितको मानसिक स्वास्थ्य, सामाजिक प्रतिष्ठा, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा सुरक्षामा गम्भीर प्रभाव पार्न सक्छ। त्यसैले लैङ्गिक हिंसाको अवधारणालाई शारीरिक तथा घरेलु हिंसामा मात्र सीमित नराखी डिजिटल हिंसालाई समेत लैङ्गिक हिंसाको उदीयमान स्वरूपका रूपमा सम्बोधन गर्न आवश्यक देखिन्छ। यसका लागि प्रहरी तथा सम्बन्धित सरोकारवाला निकायको साइबर अनुसन्धान क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, पीडितमैत्री उजुरी प्रणाली, डिजिटल प्रमाण संरक्षण, कानुनी सहायता, विद्यालय तथा समुदायमा साइबर सुरक्षा शिक्षा र सामाजिक सञ्जालको सुरक्षित प्रयोगसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ।

३.३.६ महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण

महिलाको आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण, दिगो विकास, मानव अधिकारको संरक्षण र समतामूलक समाज निर्माणको एक आधारस्तम्भ हो। आर्थिक सशक्तीकरणले महिलालाई आत्मनिर्भर र निर्णय प्रक्रियामा स्वायत्त बनाउँछ । सामाजिक सशक्तीकरणले समाजमा उनीहरूको मान, प्रतिष्ठा, पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ। महिलामाथि हुने हिंसा र विभेदको जोखिम आर्थिक निर्भरता तथा सामाजिक असमानतासँग समेत जोडिएको देखिन्छ। आर्थिक रूपमा आत्मनिर्भर तथा सामाजिक रूपमा सशक्त महिलाले आफ्नो अधिकारको प्रयोग, महिलाहिंसाविरूद्ध प्रतिरोध तथा न्यायिक उपचार खोज्ने क्षमता तुलनात्मक रूपमा बढाउन सक्छन। यसको विपरीत आर्थिक निर्भरता, सम्पत्तिमा कमजोर पहुँच, रोजगारीका सीमित अवसर तथा सामाजिक निर्णय प्रक्रियामा न्यून सहभागिताले महिलाको निर्भरता बढाउने जोखिम रहन्छ। कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा कृषि, घरेलु श्रम, पशुपालन, साना व्यवसाय तथा अनौपचारिक क्षेत्रमा महिलाको महत्वपूर्ण योगदान रहे पनि त्यसको आर्थिक तथा सामाजिक मूल्याङ्कन पर्याप्त रूपमा हुन नसकेको देखिन्छ। महिलालाई उत्पादन, उद्यम, सीप विकास, बजार पहुँच, वित्तीय सेवा तथा सहकारीमा सुरक्षित र समान पहुँच उपलब्ध गराउनु महिला सशक्तीकरणको महत्वपूर्ण आधार हो। महिला बचतकर्ताको रकम लामो समयसम्म फिर्ता हुन नसकेको सहकारीसम्बन्धी घटनाले महिलाको आर्थिक अधिकार तथा वित्तीय सुरक्षाको प्रश्नलाई समेत उजागर गर्दछ। महिलाले श्रम गरी बचत गरेको रकमको संरक्षण तथा सुरक्षित वित्तीय सेवामा पहुँच सुनिश्चित

गर्न नियामक निकायको प्रभावकारी अनुगमन र जवाफदेहिता आवश्यक देखिन्छ। महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणलाई केवल आयआर्जन कार्यक्रमका रूपमा नभई सम्पत्तिमा पहुँच, वित्तीय साक्षरता, रोजगारी, उद्यमशीलता, बजार पहुँच, सामाजिक सुरक्षा तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागितासँग जोडेर अघि बढाउनुपर्ने देखिन्छ।

३.३.७ महिलाको सार्वजनिक तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता

महिलाको सार्वजनिक जीवन र निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता, दिगो विकास, समावेशी लोकतन्त्र र मानव अधिकारको अनिवार्य शर्त हो। नेपालले संवैधानिक र कानूनी रूपमा महिला सहभागितालाई उल्लेख्य रूपमा अभिवृद्धि गरे तापनि यसलाई केवल संख्यात्मक उपस्थितिबाट अघि बढाएर निर्णायक र अर्थपूर्ण सहभागितामा रूपान्तरण गर्नु आजको प्रमुख आवश्यकता हो। महिला अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राज्यका सबै तहका नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, बजेट विनियोजन तथा निर्णय प्रक्रियामा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक हुन्छ। संविधानले राज्यका विभिन्न निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागिताको आधार सुनिश्चित गरेको तथा स्थानीय तहमा महिलाको प्रतिनिधित्वलाई अनिवार्य बनाएको कारण महिलाको राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ। तथापि, प्रतिनिधित्व मात्र पर्याप्त नभई महिलाको वास्तविक निर्णय क्षमता, नेतृत्व विकास तथा स्रोत र साधनमाथिको पहुँच सुनिश्चित गर्नु आवश्यक देखिन्छ। कर्णालीको सन्दर्भमा दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रका महिला, एकल महिला, हिंसापीडित महिला, अपाङ्गता भएका महिला, दलित तथा आर्थिक रूपमा विपन्न महिलाको सहभागिता र आवाज अझै कमजोर हुन सक्ने देखिन्छ। महिलाको प्रतिनिधित्व भएका संरचनामा समेत वास्तविक निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको प्रभावकारी भूमिका, स्वतन्त्र निर्णय क्षमता तथा नेतृत्व विकासका लागि आवश्यक वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। सुरक्षित मातृत्व, खानेपानी, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा तथा हिंसाबाट संरक्षणका सवालमा महिलाको प्रत्यक्ष अनुभवलाई स्थानीय योजना तथा बजेट निर्माणमा समावेश गर्न आवश्यक छ। यसका लागि महिला जनप्रतिनिधि तथा समुदायस्तरका महिला नेतृत्वको क्षमता विकास, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट, सार्वजनिक सुनुवाइ तथा सामाजिक परीक्षणजस्ता संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

३.४ बालबालिकाको अधिकार

बालबालिकाको अधिकार मानव अधिकारको एउटा विशिष्ट, संवेदनशील र आधारभूत पाटो हो। बालबालिका आफ्नो उमेर र विकासको अवस्थाका कारण विशेष संरक्षण र हेरचाहको आवश्यकता पर्ने समूह भएकाले उनीहरूका अधिकारको ग्यारेन्टी गर्नु राज्य, समाज र परिवारको प्राथमिक दायित्व हो । बालबालिकाको अधिकार बालमैत्री, सुरक्षित, सम्मानजनक तथा विकासोन्मुख समाज निर्माणको आधार हो। नेपालको संविधान, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ तथा बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले प्रत्येक बालबालिकालाई नाम, पहिचान, परिवारको संरक्षण, शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण, विकास, सहभागिता तथा हिंसा, शोषण, दुर्व्यवहार र उपेक्षाबाट संरक्षणको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। बाल अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, भेदभावरहितता, जीवन तथा विकास र बाल सहभागितालाई मूल आधारका रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। बालबालिकाको संरक्षण, जीवन, विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य, सहभागिता, पहिचान, परिवार तथा सुरक्षित वातावरणमा हुर्कन पाउने अधिकारलगायत बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकाससँग सम्बन्धित अधिकारहरू बाल अधिकार अन्तर्गत पर्दछन्। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले १८ वर्षमुनिका प्रत्येक व्यक्तिलाई बालबालिका मानी उनीहरूको सर्वोत्तम हित, जीवन तथा विकास, भेदभावरहितता र सहभागितालाई बाल अधिकार संरक्षणका मूल सिद्धान्तका रूपमा स्थापित गरेको छ। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिका अतिरिक्त सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नता तथा बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र अश्लील चित्रणसम्बन्धी इच्छाधीन आलेख, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका न्यूनतम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ तथा निकृष्ट बालश्रम उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९९९ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाले बालबालिकाको संरक्षण तथा विकासमा राज्यको दायित्व स्पष्ट गरेका छन्। नेपालको संविधानको धारा ३९ ले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ। बालबालिकालाई नाम र पहिचानको हक, परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य र पालनपोषणको हक, शारीरिक, मानसिक तथा अन्य कुनै पनि प्रकारको शोषण र दुर्व्यवहारविरूद्धको हक तथा बालमैत्री न्यायको हक प्रदान गरिएको छ। असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित तथा जोखिममा रहेका बालबालिकाका लागि विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५, बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ लगायतका कानुनी व्यवस्था तथा राष्ट्रिय बालबालिका नीति, २०८० मार्फत बाल अधिकार संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयनका लागि नीतिगत आधार तयार गरिएको छ।

कर्णाली प्रदेशको मुगु र जुम्ला जिल्लामा आयोगको अनुगमनबाट बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका लागि संवैधानिक, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था भए पनि यसको व्यवहारिक उपभोगमा अझै गम्भीर चुनौतीहरू कायम रहेको देखिन्छ। विशेषगरी गरिबी, भौगोलिक विकटता, कमजोर पारिवारीक अवस्था, बालविवाह, बालश्रम, यौन हिंसा, शिक्षण संस्थाको कमजोर पूर्वाधार, विपद्, सामाजिक विभेद, स्वास्थ्य तथा पोषण सेवामा सीमित पहुँच र बाल संरक्षण संयन्त्रको प्रभावकारितासम्बन्धी सवालहरू प्रमुख रूपमा देखिएका छन । मानव अधिकार आयोग जुम्लाले आकस्मिक मानव अधिकार अवस्था अनुगमनका लागि मुगु जिल्लामा खटिएको अनुगमन टोलीले मिति २०८२ माघ २० गते का दिन श्री आधारभूत विद्यालय छाँयानाथ रारा नगरपालिका २ तालीतुम मुगुमा गरेको स्थलगत अनुगमनका क्रममा फेला परेका तथ्यहरूका आधारमा बालबालिकाहरू शिक्षाको आधारभूत आवश्यकताबाट समेत वञ्चित रही खुला आकाशमुनि, चिसो भुइँमा बसेर अध्ययन गर्न बाध्य भएको साथै विद्यालयले उपलब्ध गराउँने दिवा खाजामा चिसोको समयमा न्यून खाजा दिएको शिक्षक र बालबालिकासँग बुझ्दा बताएको अवस्था समेत पाइएको छ। अतः स्थानीय सरकारको हैसियतले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले शिक्षाको गुणस्तर सुधार र भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन गर्ने मुख्य जिम्मेवारी पालिकाको रहन्छ। तसर्थ, मानव अधिकारको संरक्षण र बालबालिकाको भविष्यप्रति जिम्मेवार बन्दै देहायका कार्यहरू तत्काल अगाडि बढाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ को उपदफा १ र २ बमोजिम आयोगले ध्यानाकर्षण गराएको थियो। त्यस पश्चात पालिकाले सो समस्यालाई सम्बोधन गरी पत्रचार समेत गरेको थियो ।यसरी राज्यले बालबालिका लागि शिक्षा केवल विद्यालय भर्ना गराउनु मात्र नभएर कुनै पनि प्रकारको डर, त्रास, शारीरिक वा मानसिक हिंसा, र भौतिक जोखिममुक्त वातावरणमा गुणस्तरीय ज्ञान हासिल गर्ने मौलिक हकको सुनिश्चिततामा ध्यान दिनु हो।

३.४.१ बालबालिकाको शिक्षा तथा सुरक्षित सिकाइ वातावरणको अधिकार

बालबालिकाको शिक्षा र सुरक्षित सिकाइ वातावरणको अधिकार केवल विद्यालयमा भर्ना हुनु वा भवन हुनु मात्र नभएर बालबालिका माथि कुनै पनि प्रकारको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक वा भौतिक जोखिम रहित वातावरणमा गुणस्तरीय ज्ञान र सीप हासिल गर्ने मौलिक हक हो। बालबालिकाको शिक्षा र सुरक्षित सिकाइ वातावरणको अधिकार उनीहरूको सर्वाङ्गीण विकास, मानव अधिकारको संरक्षण र उनीको भविष्य निर्माण गर्ने आधारभूत स्तम्भ पनि हो। शिक्षा बालबालिकाको विकास, आत्मसम्मान, क्षमता अभिवृद्धि तथा भविष्य निर्माणको आधारभूत अधिकार हो। नेपालको संविधानले आधारभूत

शिक्षालाई अनिवार्य तथा निःशुल्क र माध्यमिक शिक्षालाई निःशुल्क बनाउने व्यवस्था गरेको छ तर, कर्णालीका दुर्गम तथा आर्थिक रूपमा कमजोर समुदायका सीमान्तकृत बालबालिकाले अझैं पनि शिक्षाको अधिकार पूर्ण रूपमा उपभोग गर्न नसकेको अवस्था देखिन्छ। आमा बिरामी र बुवाले आत्महत्या गरेपछि जुम्लाका ११ वर्षीय बालक विकास दमाई विद्यालय छोडी अस्पतालमै आमाको हेरचाह गर्न बाध्य भएको घटनाले पारिवारिक संकटका कारण बालबालिकाको शिक्षा तथा विकासको अधिकारमा प्रत्यक्ष असर पार्न सक्ने अवस्था देखाएको छ। बालकको सर्वोत्तम हितलाई केन्द्रमा राखी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले स्थलगत अनुगमन गरी बालकको शिक्षा अधिकार सुनिश्चित गर्न तथा परिवारको संरक्षणका लागि आवश्यक समन्वय सहकार्यमा जोड दिई निजहरूको संरक्षणका लागि पहल गरी सफल भएको छ । यस्ता घटनाले बाल संरक्षणमा राज्यका निकायको सक्रिय भूमिकाको आवश्यकता देखिन्छ। त्यसैगरी मुगुको सोरू गाउँपालिका-७ स्थित विजय आवासीय माध्यमिक विद्यालयमा पर्याप्त कक्षाकोठा तथा आधारभूत पूर्वाधारको अभावमा विद्यार्थीहरू जोखिमपूर्ण जस्ताको टहरोमा अध्ययन गर्न बाध्य हुनु, जुम्लाको तिला गाउँपालिका–९ स्थित ज्योति माध्यमिक विद्यालयको भवन हावाहुरीबाट क्षतिग्रस्त भई पठनपाठन प्रभावित हुनु तथा कनकासुन्दरी गाउँपालिका क्षेत्रमा कक्षाकोठा, खानेपानी र शौचालयको अभावका कारण विद्यार्थीहरू संयुक्त कक्षामा अध्ययन गर्न बाध्य हुनुजस्ता घटनाले दुर्गम क्षेत्रमा बालबालिकाको गुणस्तरीय तथा सुरक्षित शिक्षाको अधिकारमा रहेको संरचनात्मक कमजोरीलाई उजागर गरेको छ।

विद्यालय भवनमाथि तोडफोड तथा आगजनीको प्रयास भई कम्प्युटर, ल्यापटप, सीसीटीभी, प्रोजेक्टर तथा विद्यार्थीका उत्तरपुस्तिकासमेत क्षति पुऱ्याइएको घटनाले बालबालिकाको सुरक्षित सिकाइ वातावरणको अधिकारमा थप चुनौती देखाएको छ। विद्यालय केवल शिक्षा प्रदान गर्ने स्थान नभई बालबालिकाको सुरक्षा, व्यक्तित्व विकास तथा सामाजिक सहभागिताको महत्वपूर्ण स्थल भएकाले शैक्षिक संस्थामाथि हुने हिंसा वा क्षतिको निष्पक्ष अनुसन्धान, दोषीमाथि कानुनी कारबाही तथा विद्यालयको शीघ्र पुनर्स्थापना आवश्यक हुन्छ। यसका लागि दुर्गम क्षेत्रका विद्यालयमा न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार, सुरक्षित कक्षाकोठा, स्वच्छ खानेपानी, छात्र तथा छात्रामैत्री शौचालय, पुस्तकालय, डिजिटल उपकरण, विपद् प्रतिरोधी संरचना तथा आकस्मिक पुनर्स्थापना प्रणाली सुनिश्चित गर्न स्थानीय, प्रदेश तथा संघीय सरकार बिच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक छ।

३.४.२ बालविवाह तथा बालबालिकाको संरक्षणको अधिकार

बालविवाह बालबालिकाको मौलिक अधिकार, स्वास्थ्य, शिक्षा र भविष्यमाथि गम्भीर प्रहार गर्ने एउटा सामाजिक कुरीति र मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो। बालबालिकालाई बालविवाह लगायत सबै प्रकारका हिंसा, शोषण, दुर्व्यवहार र उपेक्षाबाट जोगाउनु बालबालिकाहरूको अधिकार संरक्षण गर्नु हो। बालविवाह बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, विकास, स्वतन्त्रता, सहभागिता तथा सुरक्षित भविष्यको अधिकारमा प्रत्यक्ष असर पार्ने विषय गम्भीर मानव अधिकार हनन हो। कानुनी रूपमा बालविवाह निषेध भए पनि कर्णाली प्रदेशका ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबी, अशिक्षा, परम्परागत सोच, लैङ्गिक असमानता तथा सामाजिक स्वीकृतिका कारण यसको अभ्यास अझै कायम रहेको देखिन्छ। जुम्लामा मागेर गरीदिने बालविवाह भन्दा पनि स्कूल पढ्दा पढ्दै भागेर जाने बालविवाह व्यापक रूपमा रहेको छ । प्रहरीसम्म उजुरी नपुग्ने अवस्था तथा स्वास्थ्य संस्थामा २० वर्षमुनिका किशोरीहरू सुत्केरी हुने तथ्यले बालविवाहको वास्तविकता र औपचारिक उजुरी बिच ठूलो अन्तर रहेको देखिन्छ। बालविवाहका कारण विशेषगरी बालिकाको शिक्षा निरन्तरता रोकिने, किशोरावस्थामै गर्भधारण हुने, मातृ तथा शिशु स्वास्थ्य जोखिम बढ्ने, घरेलु हिंसा तथा आर्थिक निर्भरता बढ्ने र सामाजिक तथा मनोसामाजिक विकासमा दीर्घकालीन असर पर्ने अवस्था रहन्छ। बालविवाहविरूद्धको कानुनी व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन केवल प्रहरीमा उजुरीको संख्या बढाउनु पर्याप्त नभई समुदायस्तरमै रोकथाम, जोखिम पहिचान, बालबालिकाको सहभागिता, विद्यालयमा निरन्तरता, परिवारको आर्थिक सशक्तीकरण तथा स्थानीय बाल संरक्षण संयन्त्रको सक्रियता आवश्यक देखिन्छ। विशेषगरी बालविवाहलाई सामाजिक रूपमा स्वीकार गर्ने वा पारिवारिक विषयका रूपमा मात्र हेर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्दै यसलाई बाल अधिकार उल्लङ्घन तथा कानुनी अपराधका रूपमा स्थापित गर्न आवश्यक छ ।

३.४.३ बालबालिकामाथि यौन हिंसा तथा शोषण

बालबालिकामाथि हुने यौन हिंसा उनीहरूको जीवन, सुरक्षा, मर्यादा र विकासको अधिकारमाथिको गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन हो। जुम्लामा १४ वर्षीया बालिकामाथि बलात्कार भएको आरोपमा उजुरी दर्ता हुनु तथा स्वास्थ्य परीक्षणका क्रममा बालिका गर्भवती रहेको र स्वास्थ्य अवस्था जटिल रहेको देखिनुले बालबालिकाको यौन हिंसाबाट संरक्षण तथा समयमै न्याय र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अवस्थाप्रति गम्भीर प्रश्न उठाएको छ। बालबालिकामाथि हुने यौन हिंसाका घटना धेरैपटक सामाजिक दबाब, डर, धम्की, पारिवारिक प्रभाव तथा सामाजिक प्रतिष्ठाको कारण बाहिर नआउने सम्भावना हुन्छ। त्यसैले उजुरीको संख्या न्यून हुनु घटनाको वास्तविकता न्यून हुनुको प्रमाण मान्न सकिंदैन। यस्ता

घटनामा बालमैत्री उजुरी प्रणाली, गोपनीयता, सुरक्षित आवास, तत्काल स्वास्थ्य परीक्षण तथा उपचार, मनोसामाजिक परामर्श, कानुनी सहायता र पीडित तथा साक्षीको संरक्षण सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ। बालबालिकामाथि हुने यौन हिंसाको अनुसन्धानमा बालमैत्री तथा लैङ्गिक संवेदनशील विधि अपनाई प्रमाण संरक्षण र शीघ्र न्यायको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। पीडित बालबालिकालाई पुनःआघात नहुने गरी न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालन गर्नु राज्यका सम्बन्धित निकायको महत्वपूर्ण दायित्व हो। बालिकामाथि भएका जबरबस्ती करणीका घटनाहरूलाई होस्टाईल गराउँनु, गरीविको फाईदा उठाएर आर्थीक प्रलोभन देखाइ मुद्धा दर्तामा लैजाने प्रकियालाई अगाडि नबढाएको अवस्थामा आयोगले सरोकारवाला निकायलाई ध्यानाकर्षण गराउँने काम गरी मुद्धा दर्ता गर्न लगाई कानूनी प्रकियामा लैजानका लागि खबरदारी गर्दै आएको छ। यस विषयमा सरोकारवाला निकायहरूले संवेदनशील भएर कार्य गर्नु अति आवश्यक रहेको छ।

३.४.४ बालबालिकाको स्वास्थ्य, पोषण तथा विकासको अधिकार

बालबालिकाको स्वास्थ्य, पोषण तथा विकासको अधिकार नै उनीहरूको सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकास, बाँच्न पाउने हक र जन्मसिद्ध प्राप्त गर्ने मानव अधिकारको मूल आधार हो। शिशु अवस्थादेखि नै उचित स्वास्थ्य सेवा, पोषणयुक्त आहार र अनुकूल वातावरण पाउनु प्रत्येक बालबालिकाको अधिकार हो। बालबालिकाको स्वास्थ्य विकासका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, पोषण, स्वच्छ खानेपानी, सरसफाइ तथा सुरक्षित वातावरणमा पहुँच आवश्यक हुन्छ। दुर्गम क्षेत्रमा स्वास्थ्य संस्था टाढा हुनु, परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु तथा आवश्यक सेवा र जनशक्तिको अभावले बालबालिकाको स्वास्थ्य अधिकारमा असमानता सिर्जना गर्न सक्छ। विशेषगरी आर्थिक तथा पारिवारिक संकटमा रहेका बालबालिका स्वास्थ्य र पोषणको दृष्टिले बढी जोखिममा पर्ने भएकाले बाल संरक्षणलाई स्वास्थ्य तथा सामाजिक संरक्षणसँग एकीकृत रूपमा हेर्न आवश्यक छ। विद्यालयमा सुरक्षित खानेपानी र शौचालयको अभावले पनि बालबालिकाको स्वास्थ्य तथा नियमित पठनपाठनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने भएकाले विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण कार्यक्रमलाई भौतिक पूर्वाधारसँग जोडेर प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ। स्थानीय तहका स्वास्थ्य र बाल अधिकार समितिले गाउँ-गाउँमा कुपोषणको अवस्था र खोपको पहुँचको नियमित अनुगमन गरी जोखिममा रहेका बालबालिकाको तत्काल उद्धार तथा उपचार गर्ने। प्रत्येक वडा तहमा रहेका स्वास्थ्य संस्थामा बालरोगसम्बन्धी आधारभूत औषधि, उपकरण, र तालिमप्राप्त स्वास्थ्यकर्मी (जस्तैः महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका) को निरन्तर उपस्थिति सुनिश्चित गर्दै समुदाय र विद्यालय स्तरमा सञ्चालित

बालविकास केन्द्रहरूलाई केवल अक्षर चिन्ने थलो मात्र नभई स्वास्थ्य, पोषण र खेलकुदमैत्री बनाउन पनि अति आवश्यक रहेको छ।

३.४.५ बालबालिकाको सहभागिता, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा मर्यादा

बालबालिकाको सहभागिता, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा मर्यादाको अधिकार उनीहरूलाई केवल दया वा संरक्षणका पात्र मात्र नभई आफ्नै अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने स्वतन्त्र नागरिक र अधिकारका रूपमा स्वीकार गर्ने आधुनिक बालअधिकारको मूल मान्यता हो। नेपालको संविधान तथा बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिले बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि उनीहरूको भनाइ सुनिने, स्वतन्त्रताको सम्मान गरिने र आत्मसम्मानका साथ बाँच्न पाउने वातावरण सुनिश्चित हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन्। बालबालिकाको अधिकार संरक्षणमा उनीहरूको विचार, धारणा तथा सहभागितालाई सम्मान गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ। विद्यालय प्रशासन वा अन्य निकायबाट बालबालिकामाथि गरिने अनुचित शारीरिक तथा मानसिक व्यवहारले उनीहरूको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, मर्यादा र व्यक्तित्व विकासमा असर पार्न सक्छ। विद्यालयमा बालबालिकामाथि शारीरिक दण्ड, अपमानजनक व्यवहार वा अनुशासनका नाममा गरिने अमर्यादित व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्न बालमैत्री अनुशासन प्रणाली आवश्यक छ। कुनै उजुरीको अनुसन्धान गर्दा बाल मनोविज्ञान तथा बालमैत्री विधिको प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता समेत देखिन्छ। यस सन्दर्भमा परिवार र विद्यालय बिचको सम्बन्धलाई पनि महत्वपूर्ण रूपमा लिनुपर्छ। पारिवारिक वातावरण बालमैत्री, सुरक्षित र सहयोगी नभएमा त्यसको प्रभाव बालबालिकाको मानसिक अवस्था, सिकाइ, व्यवहार तथा सामाजिक सम्बन्धमा पर्न सक्छ। त्यसैले बाल संरक्षणका कार्यक्रम विद्यालयमा मात्र केन्द्रित नगरी परिवार र समुदायसम्म विस्तार गर्न आवश्यक छ।

३.४.६ विपद् तथा संकटको अवस्थामा बाल अधिकार

विपद् भूकम्प, बाढी, पहिरो, महामारी वा जलवायु परिवर्तनका असरहरू तथा संकटको अवस्थामा बालबालिका सबैभन्दा बढी जोखिममा पर्ने र प्रभावित हुने संवेदनशील समूह हुन्। संकटको समयमा नियमित सेवा-सुविधाहरू अवरूद्ध हुने हुँदा परिवारबाट बिछोडिने, र सुरक्षाको कमी हुने भएकाले बालबालिकाको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु राज्य, मानवीय संस्था तथा समाजको प्राथमिक दायित्व हो। कर्णाली प्राकृतिक विपद्को दृष्टिले जोखिमयुक्त प्रदेश भएकाले बाढी, पहिरो, हावाहुरी, हिमपात तथा अन्य विपद्का कारण बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा विकासमा प्रत्यक्ष असर

पर्न सक्छ। जुम्लाको ज्योति माध्यमिक विद्यालय हावाहुरीका कारण क्षतिग्रस्त भई पठनपाठन प्रभावित भएको घटनाले विपद्का समयमा बालबालिकाको शिक्षा निरन्तरताका लागि पूर्वतयारी तथा आकस्मिक योजना आवश्यक रहेको देखिन्छ। विपद्पछि विद्यालय भवन पुनर्निर्माणमा मात्र केन्द्रित नभई सुरक्षित अस्थायी सिकाइ केन्द्र, शैक्षिक सामग्री, मनोसामाजिक सहयोग, खानेपानी, सरसफाइ तथा बाल संरक्षण सेवाको व्यवस्था गर्न आवश्यक हुन्छ। विद्यालय तथा सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण गर्दा बालबालिकाको सुरक्षा र विपद् प्रतिरोधी मापदण्डलाई अनिवार्य रूपमा समेट्नुपर्ने हुन्छ।

३.४.७ बालबालिकाको डिजिटल अधिकार तथा अनलाइन सुरक्षा

डिजिटल प्रविधिको तीव्र विकाससँगै बालबालिकाको लागि अनलाइन सिकाइ, सूचना प्राप्ति, मनोरञ्जन र सञ्चारका नयाँ अवसरहरू सिर्जना भएका छन्। तर, यससँगै अनलाइन माध्यममा बालबालिकामाथि हुने दुर्व्यवहार, शोषण, र सुरक्षा चुनौतीहरू पनि उत्तिकै बढेका छन्। बालबालिकाको डिजिटल अधिकार र अनलाइन सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्नु आजको आधुनिक युगको एउटा प्रमुख मानव अधिकारको विषय हो। डिजिटल प्रविधिको विस्तारसँगै बालबालिकाले सूचना, शिक्षा तथा सञ्चारका नयाँ अवसर प्राप्त गरेका छन्। तर सामाजिक सञ्जाल तथा डिजिटल माध्यमबाट हुने साइबर हिंसा, अनलाइन ठगी, यौनजन्य शोषण, धम्की, फेक आईडी तथा व्यक्तिगत तस्वीर वा भिडियोको दुरूपयोगले बालबालिकाको गोपनीयता, मर्यादा, सुरक्षा तथा मानसिक स्वास्थ्यमा नयाँ जोखिम देखिएको छ। विशेषगरी डिजिटल साक्षरता कमजोर भएका बालबालिका अनलाइन शोषण तथा दुर्व्यवहारको बढी जोखिममा पर्न सक्छन्। त्यसैले विद्यालय तथा समुदायमा डिजिटल सुरक्षा, गोपनीयता संरक्षण, सुरक्षित सामाजिक सञ्जाल प्रयोग तथा साइबर अपराधसम्बन्धी सचेतना अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ। बालबालिकाले डिजिटल माध्यमबाट उजुरी तथा सहयोग खोज्न सक्ने सुरक्षित र बालमैत्री प्रणाली विकास गर्नुका साथै प्रहरी तथा सम्बन्धित निकायको साइबर अनुसन्धान क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.४.८ बालमैत्री न्याय तथा बाल संरक्षण संयन्त्र

बालमैत्री न्याय र बाल संरक्षण संयन्त्र बालबालिकाको अधिकार, सुरक्षा र हितको रक्षा गर्ने कानूनी तथा संस्थागत संरचना हुन्। बालबालिका कुनै पनि कसुरको पीडित, साक्षी वा कानूनको विवादमा परेका जे-सुकै भए तापनि उनीहरूसँग गरिने व्यवहार वयस्कहरूसँग गरिने व्यवहारभन्दा फरक, संवेदनशील र पुनरोत्थानमुखी हुनुपर्छ भन्ने यसको मूल मान्यता हो। बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका लागि संघ,

प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बाल संरक्षणसम्बन्धी विभिन्न संयन्त्र तथा कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेका छन्। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकता दिँदै बालमैत्री न्याय तथा संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ। बालबालिका कुनै कसूरजन्य क्रियाकलापमा संलग्न भएमा उनीहरूको उमेर, अवस्था तथा सर्वोत्तम हितलाई ध्यान दिई सुधारात्मक तथा पुनर्स्थापनामुखी न्याय प्रणाली अपनाउन आवश्यक हुन्छ। मुगु र जुम्ला जिल्लामा बालमैत्री न्याय सेवा, कानुनी सहायता, मनोसामाजिक सेवा, सुरक्षित आवास तथा पुनर्स्थापना सेवामा सीमित पहुँच भएकाले स्थानीय तह, प्रहरी, सरकारी वकिल, अदालत, स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय तथा बाल संरक्षण संयन्त्र बिच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक छ। बालबालिकामाथि हुने अपराधका घटनामा अनुसन्धान तथा न्यायिक प्रक्रिया बालमैत्री र संवेदनशील बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

३.५ जातिय भेदभाव विरूद्धको अधिकार

जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत विरूद्धको अधिकार मानव अधिकार, सामाजिक न्याय र समानताको आधारभूत स्तम्भ हो। यसले प्रत्येक व्यक्तिलाई वंश, जात, जाति, वा उत्पत्तिका आधारमा हुने कुनै पनि प्रकारको विभेद, अपमान र बहिष्कार नगरि सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने नैसर्गिक हकको सुनिश्चित गर्दछ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत मानवीय मर्यादा, समानता, स्वतन्त्रता, सामाजिक न्याय र समान अवसरको अधिकारमाथिको गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन हो। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ र २ ले सबै व्यक्ति जन्मजात स्वतन्त्र, प्रतिष्ठा र अधिकारमा समान हुने तथा जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्तिलगायत कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ ले जातीय भेदभावका सबै स्वरूपको अन्त्य तथा समान अधिकारको सुनिश्चितताका लागि राज्यको दायित्व स्पष्ट गरेको छ। नेपालको संविधानको प्रस्तावनाले सबै प्रकारका विभेद, उत्पीडन, जातीय तथा सामाजिक छुवाछूतको अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। संविधानको धारा १८ ले समानताको हक, धारा २४ ले छुवाछूत तथा भेदभावविरूद्धको हक र धारा ४० ले दलितको हकलाई मौलिक हकका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ। धारा २४ अनुसार कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाका आधारमा निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गर्न पाइँदैन। त्यस्तो कार्यलाई गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा दण्डनीय बनाउनुका साथै पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी धारा

४० ले दलितको राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागिता, शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, रोजगारी तथा राजनीतिक प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरेको छ। जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछूत तथा भेदभाव (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८, मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ लगायतका कानुनी व्यवस्थाले जातीय आधारमा गरिने छुवाछूत तथा विभेदजन्य कार्यलाई दण्डनीय अपराधका रूपमा स्थापित गरेका छन्। साथै, गम्भीर प्रकृतिका जातीय विभेदका घटनालाई केवल सामाजिक मेलमिलाप वा स्थानीय समझदारीका माध्यमबाट टुंग्याउने प्रवृत्तिलाई निरूत्साहित गर्दै पीडितको न्यायमा पहुँच र प्रभावकारी कानुनी उपचार सुनिश्चित गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व रहेको छ।

कर्णाली प्रदेश, विशेषगरी जुम्ला तथा मुगु जिल्लाको सन्दर्भमा सामाजिक संरचना, परम्परागत हानीकारक अभ्यास, सामाजिक विकृति विसंगति सोच, आर्थिक तथा सामाजिक असमानता, चेतनाको कमी र न्यायिक प्रक्रियामा सहज पहुँचको अभावका कारण दलित समुदायले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष विभेदको जोखिम अझै सामना गरिरहेको देखिन्छ। यसको निराकरणका लागि सरोकारवाला निकायहरूको ध्यान जानु जरूरी छ ।

३.५.१ जातीय विभेद तथा छुवाछूतका घटना

जुम्लामा सार्वजनिक स्थलमा एक व्यक्तिमाथि जातीय अपशब्द प्रयोग गरी जातीय विभेद गरेको आरोपमा प्रहरीले आरोपितलाई पक्राउ गरी कानुनी कारबाही अघि बढाएको घटना जातीय विभेद अझै पनि सामाजिक व्यवहारमा विद्यमान रहेको देखाउने उदाहरण हो। पीडितको उजुरीका आधारमा आरोपित पक्राउ पर्नु तथा कानुनी प्रक्रिया अघि बढ्नु भने राज्यका सम्बन्धित निकायबाट जातीय विभेदका घटनालाई आपराधिक विषयका रूपमा ग्रहण गरी कारबाही गर्ने सकारात्मक पक्ष हो। यस घटनाले एकातर्फ सार्वजनिक स्थलमै जातीय अपशब्द प्रयोग तथा अपमानजनक व्यवहार हुने अवस्था रहेको देखाउँछ भने अर्कोतर्फ पीडितले उजुरी गरी कानुनी उपचार खोज्न सक्ने वातावरण क्रमशः विकास हुँदै गएको देखिन्छ। जातीय विभेद केवल सार्वजनिक स्थानमा गरिने छुवाछूत वा अपमानजनक व्यवहारमा मात्र सीमित नभई सामाजिक सम्बन्ध, रोजगारी, शिक्षा, सार्वजनिक सेवा, आर्थिक अवसर, विवाह, सामाजिक सहभागिता तथा निर्णय प्रक्रियामा समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रकट हुन सक्ने भएकाले यसको समग्र मूल्याङ्कन आवश्यक देखिन्छ। विशेषगरी ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रमा सामाजिक सम्बन्ध र पारिवारिक संरचना एकअर्का सँग नजिक हुने भएकाले पीडितले सामाजिक बहिष्कार, दबाब वा प्रतिशोधको डरका कारण घटना सार्वजनिक नगर्ने सम्भावना रहन्छ। यसकारण सार्वजनिक रूपमा

दर्ता भएका घटनाको संख्या कम हुनु नै जातीय विभेदको अवस्था न्यून रहेको प्रमाणका रूपमा लिन सकिँदैन।

३.५.२ सामाजिक चेतना तथा विभेद अन्त्यका प्रयास

नेपाली समाजमा रहेका जातीय, लैङ्गिक, क्षेत्रीय र धार्मिक विभेद हटाउन र सामाजिक चेतना बढाउन कानुनी, संस्थागत तथा सामाजिक स्तरबाट अनेक प्रयासहरू भएका छन। संविधान र कानुनको पालना, शिक्षाको प्रसार तथा जनचेतना कार्यक्रम मार्फत विभेद अन्त्य गर्ने काम जारी छ। नेपालको संविधानको प्रस्तावना र मौलिक हकमा सबै प्रकारका जातीय छुवाछुत, लैङ्गिक असमानता र विभेद अन्त्य गरी समतामूलक समाज निर्माण गर्ने प्रतिबद्धता छ। जातीय तथा अन्य सामाजिक छुवाछुत र विभेद (कसुर सजाय) ऐन मार्फत विभेद गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था गरिएको छ। राज्यका हरेक निकायमा महिला, दलित, जनजाति र पिछडिएका क्षेत्रका मानिसलाई समान सहभागिता गराउन आरक्षण र समानुपातिक व्यवस्था गरिएको छ। जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य गर्न कानुनी कारबाहीसँगै सामाजिक चेतना र व्यवहारगत परिवर्तन आवश्यक हुन्छ। यस सन्दर्भमा छायाँनाथ–रारा नगरपालिकाले जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्य गर्ने उद्देश्यले अन्तरसंवाद तथा सामूहिक सहभोज कार्यक्रम आयोजना गरेको घटना सकारात्मक प्रयासका रूपमा देखिन्छ। कार्यक्रममा जनप्रतिनिधि, सुरक्षाकर्मी, दलित अधिकारकर्मी, पत्रकार तथा स्थानीय नागरिकको सहभागितासहित सामूहिक सहभोजमार्फत जातीय विभेद सामाजिक अपराध हो भन्ने सन्देश प्रवाह गरिएको देखिन्छ। यस्ता कार्यक्रमले समानता, सामाजिक सद्भाव, सहअस्तित्व तथा मानव मर्यादाको सम्मानसम्बन्धी चेतना अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउन सक्छ। यद्यपि, औपचारिक कार्यक्रम तथा सार्वजनिक प्रतिबद्धताले मात्र जातीय विभेद अन्त्य हुने अवस्था नरहेकाले समुदायको दैनिक व्यवहार, पारिवारिक संस्कार, विद्यालय, सार्वजनिक सेवा, राजनीतिक तथा प्रशासनिक संरचना र सामाजिक संस्थाहरूमा समेत विभेदरहित व्यवहार सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ। विशेषगरी स्थानीय तहले दलित समुदायसँग प्रत्यक्ष संवाद, विद्यालयस्तरीय मानव अधिकार तथा समानता शिक्षा, समुदायस्तरीय सचेतना अभियान तथा सामाजिक रूपान्तरणका कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ।

३.५.३ न्यायमा पहुँच तथा कानुनी कार्यान्वयन

न्यायमा पहुँच तथा कानुनी कार्यान्वयन राज्यको कानुनको शासन, मानव अधिकारको संरक्षण र दिगो विकासको मूल आधार हो। कानुन बनाउनु मात्र पर्याप्तता त्यसलाई नागरिकको पहुँचसम्म पुऱ्याउनु र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु नै न्याय प्रणालीको सफलताको मापक हो। पहुँचको अर्थ समाजका सबै वर्ग, विशेष गरी सीमान्तकृत, विपन्न र पिछडिएका नागरिकले बिना कुनै भेदभाव, सहज, सुलभ र निष्पक्ष रूपमा न्यायिक वा अर्ध-न्यायिक निकायबाट न्याय प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था हो। जातीय विभेदका घटनामा पीडितको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित हुनु जातीय विभेद अन्त्यको महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ तर सामाजिक दबाब, प्रभाव, आर्थिक निर्भरता, राजनीतिक तथा सामाजिक पहुँचको असमानता, कानुनी प्रक्रियाबारे पर्याप्त जानकारीको अभाव तथा स्थानीय तहमा हुने सामाजिक दबाबका कारण कतिपय घटना प्रहरी वा न्यायिक निकायसम्म पुग्न नसक्ने अवस्था रहन सक्छ। विशेषगरी दुर्गम क्षेत्रमा प्रहरी कार्यालय, सरकारी वकिल, अदालत तथा कानुनी सहायता सेवासम्म पुग्न लाग्ने समय, खर्च र सामाजिक जोखिमले पीडितको न्यायिक उपचारमा अवरोध सिर्जना गर्न सक्छ। त्यसैले जातीय विभेदका घटनामा पीडितको उजुरी सहज रूपमा दर्ता गर्ने, पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने, निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने, दोषीलाई कानुनबमोजिम कारबाही गर्ने तथा पीडितलाई आवश्यक कानुनी सहायता र क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने व्यवस्था प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। जातीय विभेदका गम्भीर घटनालाई सामाजिक दबाब वा मेलमिलापका नाममा दबाउने प्रवृत्तिले दण्डहीनता बढाउन सक्ने भएकाले सम्बन्धित निकायले कानुनी प्रक्रियालाई प्रभावकारी रूपमा अघि बढाउनुपर्ने देखिन्छ।

३.५.४ दलित समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

नेपालमा दलित समुदायको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था विश्लेषण गर्दा ऐतिहासिक उत्पीडन, सामाजिक विभेद र संरचनात्मक बहिष्करणका कारण अझै पनि अन्य समुदायको तुलनामा पछाडि पारिएको छ। यद्यपि, नेपालको संविधान र कानुनी व्यवस्थाले जातिय विभेद र छुवाछूतलाई दण्डनीय अपराध मानेको छ र सकारात्मक विभेद आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ तर व्यावहारिक कार्यान्वयनमा अझै ठूलो चुनौती कायम छ। जातीय विभेदको सवाललाई केवल छुवाछूत वा व्यक्तिगत अपमानका घटनामा सीमित नगरी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आयआर्जन, सम्पत्तिमा पहुँच, सामाजिक सुरक्षा तथा सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियामा दलित समुदायको अवस्थासँग जोडेर हेर्न आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रिय तथ्याङ्कले दलित समुदायको औसत साक्षरता दर गैरदलित समुदायको तुलनामा कम रहेको तथा शिक्षा, रोजगारी

र आर्थिक अवसरमा समेत असमानता रहेको देखाउँछ। यस्तो संरचनात्मक असमानताले पुस्तान्तरण हुने गरिबी र सामाजिक बहिष्करणलाई निरन्तरता दिन सक्ने अवस्था रहन्छ। कर्णालीका दुर्गम जिल्लामा भौगोलिक विकटता, सीमित रोजगारीका अवसर, कमजोर पूर्वाधार, गरिबी तथा सार्वजनिक सेवामा पहुँचको कठिनाइले सामाजिक रूपमा पछाडि पारिएका समुदायको अवस्था थप जटिल बनाउन सक्छ। त्यसैले दलित समुदायको अधिकार संरक्षणलाई केवल विभेदका घटना भएपछि गरिने कानुनी कारबाहीमा सीमित नराखी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सीप विकास, उद्यमशीलता, सामाजिक सुरक्षा, सम्पत्तिमा पहुँच तथा सार्वजनिक सेवामा समान अवसरसँग जोडेर अघि बढाउन आवश्यक देखिन्छ।

३.५.५ प्रतिनिधित्व तथा सामाजिक समावेशीकरण

राज्यको स्रोत, साधन, शक्ति र अवसरमा सबै वर्ग, लिङ्ग, जातजाति, भाषा, धर्म र क्षेत्रका नागरिकहरूको समान पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गर्ने लोकतान्त्रिक प्रणालीको मूल आधार हो। विविधतायुक्त समाजमा सामाजिक न्याय कायम गर्न, द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न र नागरिकमा राज्यप्रतिको अपनत्व अभिवृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण हुन्छ । नेपालको संविधानले राज्यका विभिन्न निकायमा दलित तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायको समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेको छ। संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका राजनीतिक संरचनामा दलित प्रतिनिधित्वको संवैधानिक व्यवस्था हुनु सकारात्मक उपलब्धिसगैं प्रतिनिधित्वको संख्यात्मक सुनिश्चिततासँगै वास्तविक निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता र नेतृत्व क्षमता विकासलाई समेत प्राथमिकता दिन आवश्यक छ। स्थानीय तहका नीति, योजना तथा बजेट निर्माणमा दलित समुदायको आवश्यकता समेटिनु, उनीहरूको सहभागिता औपचारिक प्रतिनिधित्वमा मात्र सीमित नरहनु तथा सार्वजनिक सेवा र स्रोतको वितरणमा समान अवसर सुनिश्चित हुनु आवश्यक देखिन्छ। दलित महिला, आर्थिक रूपमा विपन्न दलित, अपाङ्गता भएका दलित तथा दुर्गम क्षेत्रमा बसोबास गर्ने दलित समुदायले बहुआयामिक विभेदको सामना गर्न सक्ने भएकाले यस्ता समूहलाई लक्षित गरी विशेष कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.६ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार मानव अधिकारको अभिन्न अङ्ग हो। यसको मूल मान्यता भनेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई दया वा परोपकारको पात्रका रूपमा नभई अधिकारका हकदार, सक्षम र समाजका समान सदस्यका रूपमा स्वीकार गर्नु हो। अपाङ्गता भएकै कारण कुनै व्यक्तिलाई समानता,

मर्यादा, स्वतन्त्रता, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, न्याय तथा सार्वजनिक सेवाबाट वञ्चित गर्नु मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ तथा यसको इच्छाधीन आलेखको नेपाल पक्षराष्ट्र रहेको छ। महासन्धिले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मर्यादा, गैरभेदभाव, समान अवसर, पहुँच, सहभागिता, स्वतन्त्रता तथा समाजमा पूर्ण र प्रभावकारी समावेशीकरणलाई विशेष महत्व दिएको छ। नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारलाई मौलिक हक तथा सामाजिक न्यायको विषयका रूपमा संरक्षण गरेको छ। संविधानको धारा १८ ले समानताको हक, धारा ३१ ले शिक्षाको हक, धारा ३५ ले स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, धारा ४२(३) ले अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने तथा सार्वजनिक सेवा र सुविधामा समान पहुँचको हक र धारा ४० तथा ४२ ले समावेशी तथा सामाजिक न्यायका आधारमा विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। साथै, धारा ८४, ८६ तथा १७६ लगायतका संवैधानिक व्यवस्थाले राजनीतिक प्रतिनिधित्व र सहभागितामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समावेशी सहभागितालाई समेत सम्बोधन गरेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, नियमावली, २०७७, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९ तथा अपाङ्गतासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजनालगायतका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिचयपत्र, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, पुनर्स्थापना, सहायक सामग्री, न्यायमा पहुँच, सूचना तथा सञ्चार, राजनीतिक सहभागिता र पहुँचयुक्त भौतिक संरचनाको अधिकार सुनिश्चित गरेका छन्। यी व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको महत्वपूर्ण जिम्मेवारी रहेको छ।

कर्णाली प्रदेश, विशेषगरी जुम्ला र मुगु जिल्लाको सन्दर्भमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले व्यवहारमा समान रूपमा अधिकार उपभोग गर्न अझै विभिन्न चुनौती सामना गरिरहेको देखिन्छ। भौगोलिक विकटता, गरिबी, स्वास्थ्य तथा पुनर्स्थापना सेवाको सीमित पहुँच, अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधारको अभाव, सामाजिक तथा पारिवारिक संरक्षणको कमजोरी, अपाङ्गताप्रतिको नकारात्मक धारणा र संस्थागत सहयोगको अपर्याप्तताले उनीहरूको अधिकार उपभोगमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको देखिन्छ।अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि राष्ट्रिय,अन्तराष्ट्रिय कानूनहरूको परिपालना गरी सबै सरोकारवाला निकायले नीति,योजना, कार्यक्रम र बजेटको प्राथमिकतामा राखेर कार्य गर्नु पर्ने देखिन्छ ।कर्णाली प्रदेश भौगोलिक कठिनाई नहुनुका साथै कानून परिपालना अवस्था कमजोर देखिन्छ।

३.६.१ सम्मानजनक जीवन तथा संरक्षणको अधिकार

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले अरू व्यक्तिसरह सम्मान, आत्मसम्मान र स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापन गर्न पाउनु आधारभूत मानव अधिकार हो। तर,जुम्लाका २७ वर्षीय अनिल थापा सवारी दुर्घटनापछि मानसिक स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याका कारण करिब एक दशकदेखि घरमै खोरमा थुनिएर बस्न बाध्य भएको घटनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सम्मानजनक जीवन, स्वतन्त्रता, स्वास्थ्य तथा सामुदायिक जीवनको अधिकारमा रहेको गम्भीर चुनौती उजागर गर्दछ। उचित उपचार, पुनर्स्थापना, मनोसामाजिक सहयोग तथा संस्थागत सेवाको अभावका कारण परिवारले व्यक्तिलाई खोरमा राख्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु केवल पारिवारिक समस्या नभई राज्यको संरक्षण तथा पुनर्स्थापना प्रणालीसँग जोडिएको मानव अधिकारको विषय हो। यस घटनाले विशेषगरी मानसिक तथा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना, नियमित स्वास्थ्य उपचार, मनोसामाजिक परामर्श, व्यक्तिगत सहयोग, परिवारलाई आवश्यक सहयोग तथा सामाजिक समावेशीकरणका कार्यक्रम पर्याप्त नभएको संकेत गर्दछ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बन्दी वा बोझका रूपमा नभई अन्य व्यक्तिसरह स्वीकार गर्दै उनीहरूको स्वतन्त्रता, निर्णय क्षमता, आत्मसम्मान तथा सामुदायिक जीवनको अधिकार सुनिश्चित गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.६.२ पहुँचयुक्त आवास, पूर्वाधार तथा सार्वजनिक सेवाको अधिकार

पहुँचयुक्त आवास, पूर्वाधार तथा सार्वजनिक सेवाको अधिकार मानव अधिकार र समावेशी विकासको एक महत्त्वपूर्ण स्तम्भ हो। यसको मूल मर्म भनेको उमेर, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता वा क्षमता जे-जस्तो भए पनि सबै नागरिकले बिना कुनै अवरोध सुरक्षित रूपमा आवास प्राप्त गर्न, भौतिक पूर्वाधारको प्रयोग गर्न र सार्वजनिक सेवा उपभोग गर्न पाउने वातावरण निर्माण गर्नु हो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दैनिक जीवन सहज बनाउन घर, शौचालय, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, सार्वजनिक कार्यालय, सडक, यातायात तथा अन्य सार्वजनिक संरचना अपाङ्गतामैत्री हुनु आवश्यक हुन्छ। यस सन्दर्भमा मुगु जिल्लाको सोरू गाउँपालिका र मुगुम कार्मारोङ गाउँपालिकामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि अपाङ्गतामैत्री घर, शौचालय तथा र्याम्प निर्माण गरिएको घटना सकारात्मक अभ्यासका रूपमा देखिन्छ। आई.एन.एफ. नेपालको सहयोग तथा स्थानीय सरकारको समन्वयमा स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन भएपछि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दैनिक जीवन सहज हुनुका साथै आत्मनिर्भरता र जीवनस्तरमा सुधार आएको देखिन्छ। यस प्रकारका कार्यक्रमले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्न भौतिक पहुँच र सामाजिक सहयोग दुवै आवश्यक हुने देखाउँछ। विशेषगरी दुर्गम हिमाली

क्षेत्रमा घरको बनावट, भौगोलिक अवस्था, बाटोघाटो, शौचालय तथा सार्वजनिक संरचनाको पहुँचयोग्यताले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वतन्त्र आवागमन र सेवा उपभोगमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकाले स्थानीय तहले निर्माण गर्ने सबै पूर्वाधारमा सार्वभौमिक पहुँचको अवधारणा अनिवार्य रूपमा लागू गर्न आवश्यक छ।

३.६.३ स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना तथा सहायक सेवामा पहुँच

स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना तथा सहायक सेवामा पहुँच प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हुनुका साथै समावेशी समाज र मानव अधिकार संरक्षणको महत्त्वपूर्ण आधार हो। विशेष गरी अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, दीर्घरोगी, र दुर्घटना वा द्वन्द्वबाट प्रभावित व्यक्तिहरूका लागि यी सेवाहरू केवल उपचार मात्र नभई उनीहरूको आत्मनिर्भरता र मर्यादित जीवन यापनका लागि अत्यावश्यक मानिन्छन्। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्य अधिकार केवल सामान्य उपचारमा पहुँच प्राप्त गर्ने विषय मात्र नभई प्रारम्भिक पहिचान, पुनर्स्थापना, फिजियोथेरापी, मनोसामाजिक सहयोग, सहायक सामग्री तथा आवश्यक विशेषज्ञ सेवामा निरन्तर पहुँचसँग सम्बन्धित हुन्छ। कर्णालीका दुर्गम जिल्लामा विशेषज्ञ स्वास्थ्य सेवा, पुनर्स्थापना केन्द्र, मनोसामाजिक सेवा तथा सहायक सामग्रीको उपलब्धता सीमित हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले लामो दूरी तय गर्नुपर्ने तथा परिवारमा निर्भर हुनुपर्ने अवस्था रहन सक्छ। त्यसैले स्थानीय तहमा प्रारम्भिक पहिचान, मनोसामाजिक परामर्श, पुनर्स्थापना सेवा तथा आवश्यक अवस्थामा विशेषज्ञ स्वास्थ्य संस्थामा रेफरल प्रणाली प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ। साथै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिवारलाई समेत हेरचाह तथा पुनर्स्थापनासम्बन्धी आवश्यक ज्ञान, परामर्श र सहयोग उपलब्ध गराउन आवश्यक छ।

३.६.४ शिक्षा तथा सूचना–सञ्चारमा पहुँच

शिक्षा तथा सूचना–सञ्चारमा पहुँच मानव अधिकारको उपयोग, व्यक्तिगत सशक्तीकरण र समावेशी सामाजिक-आर्थिक विकासको प्रमुख आधार हो। सूचना र शिक्षामा समतामूलक पहुँचले नागरिकलाई आफ्ना अन्य हक-अधिकारप्रति सचेत गराउँछ र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सार्थक सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ।

अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा युवालाई समावेशी, गुणस्तरीय र पहुँचयुक्त शिक्षा उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व हो। विद्यालयका भवन, कक्षाकोठा, शौचालय, खानेपानी, पुस्तकालय तथा सूचना सामग्री अपाङ्गतामैत्री हुनुपर्छ। दृष्टिविहीन, श्रवणसम्बन्धी, बौद्धिक तथा अन्य प्रकारका अपाङ्गता भएका विद्यार्थीका

लागि आवश्यक सहायक सामग्री, सांकेतिक भाषा, ब्रेल, अतिरिक्त समय तथा अन्य शैक्षिक सहयोगको व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन आवश्यक छ। कर्णालीका दुर्गम क्षेत्रमा विद्यालयसम्मको भौतिक पहुँच, अपाङ्गतामैत्री संरचना, विशेष शिक्षक तथा सहायक सामग्रीको अभावले अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई नियमित शिक्षाबाट वञ्चित गर्ने जोखिम रहन्छ। यसकारण स्थानीय तहले विद्यालयको भौतिक संरचना निर्माण तथा सुधार गर्दा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीको आवश्यकतालाई अनिवार्य रूपमा समेट्नुपर्ने देखिन्छ। सरकारी सूचना, सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा अन्य सार्वजनिक सेवासम्बन्धी सामग्रीसमेत सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिले बुझ्न तथा प्रयोग गर्न सक्ने गरी पहुँचयुक्त बनाउन आवश्यक छ।

३.६.५ सामाजिक सुरक्षा तथा आर्थिक सशक्तीकरण

सामाजिक सुरक्षा तथा आर्थिक सशक्तीकरण समाजका गरिब, विपन्न, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक र असहाय नागरिकहरूलाई जीवनका जोखिमहरूबाट संरक्षण प्रदान गर्ने र उनीहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउने दुई परिपूरक अवधारणाहरू हुन्। सामाजिक सुरक्षाले नागरिकलाई अभाव र सङ्कटको समयमा न्यूनतम राहत र संरक्षण प्रदान गर्छ भने आर्थिक सशक्तीकरणले उनीहरूलाई उत्पादनशील काममा जोडेर दिगो रूपमा गरिबीको चक्रबाट बाहिर निकाल्न मद्दत गर्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता, सहायक सामग्री, सीप विकास, रोजगारी तथा स्वरोजगारका कार्यक्रम सञ्चालनमा भए पनि दुर्गम क्षेत्रमा यस्ता सेवाको वास्तविक पहुँच र प्रभावकारिता महत्वपूर्ण प्रश्नका रूपमा रहेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आर्थिक निर्भरता कम गर्न सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमसँगै सीप विकास, स्वरोजगार, उद्यमशीलता तथा स्थानीय उत्पादन र बजारसँग जोडिएका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आर्थिक सशक्तीकरणले उनीहरूको आत्मनिर्भरता मात्र बढाउँदैन, परिवारमा उनीहरूको निर्णय क्षमता तथा सामाजिक सम्मानसमेत वृद्धि गर्न सहयोग गर्दछ। त्यसैले सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई मात्र पर्याप्त संरक्षणको माध्यम नमानि शिक्षा, स्वास्थ्य, सीप, रोजगारी र आयआर्जनका अवसरसँग एकीकृत गर्नुपर्ने देखिन्छ।

३.६.६ भेदभावविरूद्धको अधिकार तथा सामाजिक दृष्टिकोण

भेदभावविरूद्धको अधिकार तथा सामाजिक दृष्टिकोण मानव अधिकारको संरक्षण, सामाजिक न्याय र समतामूलक समाज निर्माणका दुई अनपेक्षित एवं परिपूरक पाटा हुन्। कानुनले कसैलाई पनि जात, लिङ्ग, भाषा, धर्म, अपाङ्गता, उत्पत्ति वा सामाजिक अवस्थाका आधारमा भेदभाव गर्न पाईंदैन भनी ग्यारेन्टी गरे पनि समाजमा विद्यमान परम्परागत दृष्टिकोण र पूर्वाग्रहका कारण यसको पूर्ण उपयोगमा सधैं

चुनौती खडा हुने गरेको छ। कानुनी संरक्षण हुँदाहुँदै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति समाजमा रहेको नकारात्मक धारणा, दया वा आश्रितका रूपमा हेर्ने प्रवृत्ति, अपमानजनक व्यवहार तथा परिवारभित्रै गरिने उपेक्षाले उनीहरूको अधिकार उपभोगमा अवरोध सिर्जना गर्न सक्छ। अनिल थापालाई लामो समयसम्म खोरमा थुनेर राखिएको घटना यसै सन्दर्भमा गम्भीर उदाहरण हो। यस्तो अवस्था सिर्जना हुनुमा परिवारको बाध्यता मात्र नभई समुदाय तथा राज्यबाट उपलब्ध हुनुपर्ने स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना, संरक्षण तथा सामाजिक सेवाको कमीसमेत जिम्मेवार हुन सक्छ। त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई दया र सहानुभूतिको विषयका रूपमा नभई समान नागरिकका रूपमा स्वीकार गर्ने दृष्टिकोण विकास गर्न आवश्यक छ। विद्यालय, समुदाय, स्थानीय सरकार, स्वास्थ्य संस्था, सञ्चारमाध्यम तथा नागरिक समाजमार्फत अपाङ्गता अधिकार, समानता, मर्यादा र समावेशीकरणसम्बन्धी निरन्तर सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.६.७ राजनीतिक तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता

अपाङ्गता भएका व्यक्ति राजनीतिक तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता समावेशी लोकतन्त्र, सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको स्तम्भ हो। अपाङ्गता अधिकार आन्दोलनको अन्तर्राष्ट्रिय नारा "हाम्रोबारे हाम्रा बिना केही पनि गरिनुहुँदैन" (Nothing About Us Without Us) ले नै अपाङ्गता भएका व्यक्तिको नीति, कानुन, योजना र विकास प्रक्रियामा प्रत्यक्ष तथा सार्थक सहभागिता हुनुपर्ने मान्यतालाई स्पष्ट पारेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार संरक्षणका लागि उनीहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता र प्रतिनिधित्व महत्वपूर्ण हुन्छ। संविधान तथा प्रचलित कानुनले राजनीतिक तथा सार्वजनिक जीवनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समावेशी प्रतिनिधित्वका लागि व्यवस्था गरे पनि व्यवहारमा उनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता अझै सुदृढ गर्नुपर्ने देखिन्छ। स्थानीय तहले अपाङ्गता भएका व्यक्तिसँग सम्बन्धित योजना तथा बजेट निर्माण गर्दा उनीहरू वा उनीहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थासँग प्रत्यक्ष परामर्श गर्नुपर्ने देखिन्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि बनाइने नीति, योजना तथा कार्यक्रम उनीहरूको वास्तविक आवश्यकता र अनुभवमा आधारित भएमा मात्र प्रभावकारी हुन सक्छन्। त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि मात्र योजना बनाउने भन्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सहभागितामा योजना बनाउने अभ्यासलाई संस्थागत गर्न आवश्यक देखिन्छ।

३.६.८ मानव अधिकार संरक्षणका लागि संस्थागत जवाफदेहिता

मानव अधिकार संरक्षणका लागि संस्थागत जवाफदेहिता (Institutional Accountability for Human Rights Protection) लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, कानुनको शासन र मानव अधिकारको पूर्ण उपयोगको मेरूदण्ड हो। राज्य तथा नागरिकका अधिकार संरक्षण गर्न निर्मित निकायहरूले आफ्ना संवैधानिक, कानुनी र नैतिक दायित्वहरू निष्पक्ष, पारदर्शी र उत्तरदायी ढङ्गले पालना गर्नु नै संस्थागत जवाफदेहिता हो। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन अनुसार राज्यका तीन प्रमुख दायित्व हुन्छन्– मानव अधिकारको सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र परिपूर्ति गर्ने दायित्वहरू पूरा गर्न संस्थागत संरचनाहरू उत्तरदायी हुनुपर्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा प्रभावकारी उजुरी, अनुसन्धान, कानुनी उपचार तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था आवश्यक हुन्छ। अपाङ्गता अधिकारसम्बन्धी संस्थागत विवाद वा ज्यादतीका घटनामा समेत निष्पक्ष अनुसन्धान गरी दोषी देखिएमा कानुनी जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न आवश्यक हुन्छ। यसका साथै स्थानीय तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिचयपत्र वितरण, सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा पुनर्स्थापना, सहायक सामग्री, पहुँचयुक्त पूर्वाधार तथा संरक्षणसम्बन्धी सेवाको प्रभावकारी अभिलेख राखी नियमित अनुगमन गर्नुपर्ने देखिन्छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार कार्यान्वयनको अवस्था मापन गर्न स्थानीय तहमा सूचकसहितको अनुगमन प्रणाली विकास गर्न सके सेवा प्रवाहमा रहेको वास्तविक अन्तर पहिचान गर्न सहज हुने देखिन्छ।

३.९ ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार मानव अधिकार र सामाजिक न्यायको एक अत्यावश्यक पाटो हो। जीवनभर आफ्नो ज्ञान, सीप, श्रम र अनुभवमार्फत समाज र राष्ट्र निर्माणमा योगदान पुऱ्याएका ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई उत्तरार्धमा सम्मानजनक, सुरक्षित र मर्यादित जीवन यापन गर्न पाउने संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार हो । उमेरका कारण उनीहरूले सम्मानपूर्वक, सुरक्षित, स्वस्थ, आत्मनिर्भर तथा सक्रिय जीवनयापन गर्न पाउने मानव अधिकारलाई जनाउँछ। उमेर बढ्दै जाँदा स्वास्थ्य उपचार, आर्थिक सुरक्षा, हेरचाह, सामाजिक संरक्षण तथा पारिवारिक सहयोगको आवश्यकता बढ्ने भएकाले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षण राज्य, परिवार र समुदायको साझा दायित्व हो। सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, सामाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य सेवा, पर्याप्त आवास तथा खाद्य, सार्वजनिक सेवा तथा यातायातमा पहुँच, परिवार तथा समुदायमा सहभागिता र हिंसा, दुर्व्यवहार, उपेक्षा तथा परित्यागबाट संरक्षण ज्येष्ठ नागरिकका प्रमुख अधिकार हुन्। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त राष्ट्रसंघका United Nations Principles for Older Persons, १९९१ ले ज्येष्ठ नागरिकका लागि स्वतन्त्रता,

सहभागिता, हेरचाह, आत्मपरिपूर्ति र सम्मान लाई प्रमुख आधारभूत सिद्धान्तका रूपमा स्वीकार गरेको छ। त्यसैगरी Madrid International Plan of Action on Ageing, २००२ ले ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक समावेशीकरण, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, सुरक्षा तथा मर्यादित जीवनयापनलाई प्राथमिकता दिएको छ। यी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूले ज्येष्ठ नागरिकलाई सामाजिक बोझका रूपमा नभई अधिकारसम्पन्न नागरिकका रूपमा व्यवहार गर्नुपर्ने मान्यता स्थापित गरेका छन्।

नेपालको संविधानको धारा ४१ ले ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक प्रदान गरेको छ। ज्येष्ठ नागरिक ऐन, २०६३ तथा सम्बन्धित नियमावली र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममार्फत परिचयपत्र, स्वास्थ्य सेवामा छुट, सार्वजनिक यातायातमा सीटमा आरक्षण कोटा, यातायात भाडामा ५५ प्रतिशत छुट सहुलियत तथा सामाजिक सुरक्षा भत्तालगायतका सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ। साथै ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा र सम्मानजनक जीवनयापनका लागि संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन्। तर कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि ज्येष्ठ नागरिकले व्यवहारमा आफ्ना अधिकार पूर्ण रूपमा उपभोग गर्न सकेको अवस्था सन्तोषजनक देखिँदैन। विशेषगरी दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य संस्था तथा विशेषज्ञ स्वास्थ्य सेवाको सीमितता, आर्थिक निर्भरता, पारिवारिक विखण्डन, बसाइँसराइ, एक्लोपन, सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्न हुने कठिनाइ तथा राज्यबाट उपलब्ध सेवासुविधासम्बन्धी पर्याप्त जानकारीको अभावले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको देखिन्छ। भौगोलिक विकटताका कारण सेवा केन्द्रसम्म पुग्न कठिन हुने अवस्थाले सामाजिक सुरक्षा तथा स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको समस्या थप जटिल बनाएको छ।

जुम्ला तथा मुगु जिल्लामा मानव अधिकारको अवस्थासम्बन्धी अनुगमन तथा प्राप्त सूचनाहरूलाई हेर्दा ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारको सवाल अन्य जोखिममा रहेका समूहको अधिकारसँग जोडेर हेर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ। विशेषगरी आर्थिक अभाव, पारिवारिक संरक्षणको कमी तथा सामाजिक सुरक्षाको सीमित पहुँचका कारण परिवारका आश्रित सदस्यहरूको जीवनसमेत जोखिममा पर्ने गरेको पाइएको छ। यस्तो परिस्थितिमा ज्येष्ठ नागरिकसमेत परिवारको आर्थिक संकट, हेरचाहको अभाव तथा सामाजिक बहिष्करणबाट प्रभावित हुन सक्ने भएकाले स्थानीय तहले जोखिममा रहेका परिवारको पहिचान गरी परिवारमा रहेका ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षणसमेत सुनिश्चित गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी दुर्गम क्षेत्रमा आधारभूत सेवा तथा पूर्वाधारको कमजोर अवस्थाले ज्येष्ठ नागरिकको दैनिक जीवनलाई थप कठिन बनाउने गरेको छ। विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, खानेपानी, सडक तथा सार्वजनिक सेवामा सहज पहुँचको अभाव बालबालिका तथा अन्य नागरिकका लागि मात्र नभई ज्येष्ठ नागरिकका लागि समेत गम्भीर मानव अधिकारको सवाल हो। विशेषगरी स्वास्थ्य उपचारका लागि लामो दूरी तय गर्नुपर्ने, सार्वजनिक

यातायातको सीमितता तथा अप्ठ्यारो भौगोलिक अवस्थाका कारण ज्येष्ठ नागरिकले नियमित स्वास्थ्य परीक्षण तथा उपचारबाट वञ्चित हुन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ। त्यसैले दुर्गम क्षेत्रमा ज्येष्ठ नागरिकमैत्री स्वास्थ्य सेवा, घरदैलो स्वास्थ्य सेवा तथा सहज यातायातको व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ। ज्येष्ठ नागरिकको सामाजिक सुरक्षा भत्ता राज्यको महत्वपूर्ण संरक्षणात्मक कार्यक्रम भए पनि भत्ता प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा हुने प्रशासनिक झन्झट, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्म पुग्नुपर्ने बाध्यता र भौगोलिक दूरीका कारण कतिपय ज्येष्ठ नागरिकले व्यवहारमा कठिनाइ भोग्ने गरेका छन्। यस सन्दर्भमा स्थानीय तहबाट दुर्गम बस्ती तथा वडा कार्यालयबाटै सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने अभ्यास सकारात्मक देखिन्छ। ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार केवल सामाजिक सुरक्षा भत्तामा सीमित नरही उनीहरूको सामाजिक सहभागिता, आत्मसम्मान, ज्ञान तथा अनुभवको उपयोग र सक्रिय जीवनसँग पनि सम्बन्धित छ। ज्येष्ठ नागरिकको अनुभव, सीप, ज्ञान तथा संस्कृतिलाई नयाँ पुस्तासँग हस्तान्तरण गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नु उनीहरूको आत्मसम्मान र सामाजिक सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने प्रभावकारी माध्यम हुन सक्छ। जुम्ला, मुगुजस्ता जिल्लामा पनि ज्येष्ठ नागरिकका परम्परागत ज्ञान, स्थानीय सीप, संस्कृति तथा अनुभवलाई पुस्तान्तरण गर्ने सामुदायिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने देखिन्छ।

यसैगरी ज्येष्ठ नागरिकमाथि हुने हिंसा, दुर्व्यवहार, उपेक्षा, एक्लोपन तथा परित्यागका घटना प्रायः परिवार वा समुदायभित्रै सीमित रहने भएकाले औपचारिक उजुरीको रूपमा बाहिर आउन सक्दैन्। उजुरी नपर्नुको कारण अधिकारबारे जानकारीको कमी, पारिवारिक तथा सामाजिक दबाब, उजुरी गर्ने संयन्त्रसम्म पहुँचको अभाव वा सम्बन्धित निकायप्रतिको सीमित विश्वास हुन सक्ने भएकाले आयोग तथा स्थानीय तहले ज्येष्ठ नागरिकको अधिकारसम्बन्धी सचेतना र पहुँच कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिन आवश्यक छ। समग्रमा हेर्दा कर्णाली प्रदेशको जुम्ला र मुगु जिल्लामा ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणका लागि संवैधानिक, कानुनी तथा सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी महत्वपूर्ण व्यवस्था भए पनि दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन अझै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ। जुम्ला तथा मुगु जस्ता भौगोलिक रूपमा विकट जिल्लामा स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, यातायात, पारिवारिक संरक्षण तथा सार्वजनिक सेवामा पहुँचको समस्या थप संवेदनशील रहेको छ। त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकको परिचयपत्र तथा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको सहज उपलब्धतासँगै नियमित स्वास्थ्य परीक्षण, घरदैलो स्वास्थ्य सेवा, ज्येष्ठ नागरिकमैत्री सार्वजनिक पूर्वाधार, सामुदायिक हेरचाह तथा संरक्षण प्रणाली, हिंसा तथा उपेक्षाविरुद्धको गुनासो संयन्त्र र सक्रिय सामाजिक सहभागिताका कार्यक्रम विस्तार गर्न आवश्यक देखिन्छ। साथै, ज्येष्ठ नागरिकको अनुभव, ज्ञान र सीपलाई सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा उपयोग गर्ने वातावरण निर्माण गरी उनीहरूलाई आश्रित समूहका रूपमा मात्र नभई समाजका अनुभवी र अधिकारसम्पन्न नागरिकका रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

३.१० विकास, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तनको अधिकार

विकास, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तनको अधिकार मानव अधिकारका आधुनिक र तेस्रो पुस्ताका अधिकार हुन । यी अधिकारहरू आपसमा गहिरोसँग जोडिएका छन । दिगो र वातावरण-मैत्री विकासविना नागरिकको जीवन र जीविकोपार्जन सुरक्षित हुन सक्दैन भने जलवायु परिवर्तनका असरहरूले सीमान्तकृत र जोखिममा रहेका समुदायको मानव अधिकारमाझ प्रत्यक्ष चुनौती खडा गरेका छन।विकासको अधिकार भन्नाले प्रत्येक व्यक्ति तथा समुदायले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक विकास प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता जनाउँदै विकासका प्रतिफलमा समान र न्यायोचित पहुँच प्राप्त गर्न पाउने अधिकारलाई बुझिन्छ। विकास दिगो, समावेशी, वातावरणमैत्री तथा मानव अधिकारमा आधारित हुनुपर्ने मान्यता अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार व्यवस्थाले स्थापित गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको सन् १९८६ को विकासको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले विकासलाई मानवको अहरणीय अधिकारका रूपमा स्वीकार गर्दै विकास प्रक्रियामा व्यक्ति केन्द्रित दृष्टिकोण, समान सहभागिता र विकासका प्रतिफलको न्यायोचित वितरणमा जोड दिएको छ। त्यसैगरी जलवायु परिवर्तन, वातावरणीय क्षति तथा प्राकृतिक स्रोतको अव्यवस्थित दोहनले मानव जीवन, स्वास्थ्य, खाद्य सुरक्षा, आवास, जीविकोपार्जन र सुरक्षित वातावरणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकाले वातावरणीय अधिकार विकासको अधिकारसँग अभिन्न रूपमा जोडिएको छ।

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ लगायतका प्रचलित कानुनले विकास निर्माणका आयोजना सञ्चालन गर्दा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, वातावरणीय मापदण्डको पालना तथा मानव स्वास्थ्य र वातावरणमा प्रतिकूल असर नपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधान गरेको छ। संविधान तथा राज्यका नीतिहरूले विकास र वातावरण बिच सन्तुलन कायम गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोग गर्ने, विकास निर्माणमा स्थानीय जनसहभागिता बढाउने तथा विकासका प्रतिफलमा विपन्न र पछाडि परेका समुदायलाई प्राथमिकता दिने नीति अवलम्बन गरेका छन्। यसका अतिरिक्त नेपालले जलवायु परिवर्तन तथा वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा सम्झौतामा प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। यद्यपि, कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू पर्याप्त भए पनि जुम्ला तथा मुगु लगायत कर्णालीका दुर्गम क्षेत्रमा विकासको अधिकार र स्वच्छ वातावरणको अधिकारको प्रभावकारी उपभोगमा अझै चुनौतीहरू देखिएका छन्। भौगोलिक विकटता, कमजोर पूर्वाधार, सीमित बजेट, आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ, कमजोर नियमन तथा अनुगमन, ठेकेदारको लापरबाही र संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तह बिचको

कमजोर समन्वयका कारण विकासका योजना समयमा सम्पन्न हुन नसकेको अवस्था देखिन्छ। यसले दुर्गम क्षेत्रका नागरिकलाई राज्यबाट प्राप्त हुनुपर्ने आधारभूत सेवा तथा विकासका अवसरमा असमानता कायम गरेको छ। जुम्लाका विभिन्न नदी तथा खोलामा गिट्टी, बालुवा लगायतका नदीजन्य पदार्थको अनियन्त्रित तथा अवैध उत्खनन बढ्दै गएको तथ्यले वातावरणीय अधिकारको अवस्था चिन्ताजनक रहेको देखाउँछ। डोजर प्रयोग गरी जवा, तिला र हिमा नदी आसपास भइरहेको अनियन्त्रित उत्खननका कारण नदीको प्राकृतिक स्वरूपमा परिवर्तन, खेतीयोग्य जमिनको क्षयीकरण, जैविक विविधतामा असर तथा बाढी–पहिरोको जोखिम बढेको देखिएको छ। वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन तथा कानुनी प्रक्रिया पूरा नगरी प्राकृतिक स्रोतको दोहन हुनु स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय हो। साथै, स्थानीय तहको राजस्व संकलनसँग जोडिएको प्राकृतिक स्रोतको पारदर्शी र दिगो व्यवस्थापन हुन नसक्नु सुशासन तथा सार्वजनिक उत्तरदायित्वको प्रश्नसमेत हो। यस सम्बन्धमा स्थानीय सरकार तथा अन्य सरोकारवाला निकायको प्रभावकारी नियमन र अनुगमन आवश्यक देखिन्छ। अवैध उत्खनन नियन्त्रणका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाले जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिको निर्णय तथा प्रचलित कानुनअनुसार जिल्लाभित्रका नदी तथा खोलाबाट ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा लगायतका नदीजन्य पदार्थको उत्खनन तथा संकलन पूर्ण रूपमा बन्द गरेको तथ्य सकारात्मक कदमका रूपमा देखिन्छ। यसले प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, वातावरणीय जोखिम न्यूनीकरण र विधिको शासन कार्यान्वयनतर्फ राज्यका निकायको सक्रियता देखाए पनि यस्तो निर्णयको प्रभावकारिता नियमित अनुगमन, वैधानिक प्रक्रियाको पालना र उल्लङ्घनकर्तामाथि प्रभावकारी कारबाहीबाट मात्र सुनिश्चित हुने देखिन्छ। विकास आयोजनाको कार्यान्वयनतर्फ पनि महत्वपूर्ण चुनौतीहरू देखिएका छन्। कर्णाली राजमार्ग तथा नाग्म–गमगडी सडकका विभिन्न ठेक्का लामो समयसम्म अलपत्र परेपछि सडक डिभिजन जुम्लाले सार्वजनिक खरिद ऐनअनुसार चार वटा ठेक्का तोडेको अवस्था देखिएको छ। त्यस्तै कनकासुन्दरी गाउँपालिकाको न्याउरीगाडमा निर्माणाधीन मोटरेवल पुल दुई वर्ष बितिसक्दा पनि सुस्त गतिमा अघि बढिरहेको तथ्यले ठेक्का व्यवस्थापन, निर्माण व्यवसायीको जवाफदेहिता तथा सरकारी अनुगमन कमजोर रहेको देखाउँछ। यस्ता पूर्वाधार आयोजना समयमा सम्पन्न नहुँदा स्थानीय नागरिकको आवागमन, व्यापार, शिक्षा, स्वास्थ्य, पर्यटन तथा अन्य सार्वजनिक सेवामा पहुँच प्रभावित हुने भएकाले यो केवल विकास व्यवस्थापनको विषय नभई नागरिकको विकासको अधिकारसँग प्रत्यक्ष जोडिएको मानव अधिकारको सवाल हो। कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको बहुवर्षीय गुरूयोजनाअन्तर्गत प्रस्तावित भवनहरू बजेट अभावका कारण वर्षौंदेखि कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्थाले दुर्गम क्षेत्रमा स्वास्थ्य तथा शैक्षिक पूर्वाधार विकासमा राज्यको प्राथमिकता र कार्यान्वयन क्षमतामाथि प्रश्न उठाएको छ। ठूलो लागतको गुरूयोजना तयार भए पनि आवश्यक बजेट तथा

प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा विद्यार्थी, शिक्षक तथा स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित पक्षहरू प्रभावित हुनु विकासका प्रतिफलमा समान पहुँचको दृष्टिले चिन्ताको विषय हो।

त्यसैगरी, जुम्ला विमानस्थल विस्तारको प्रक्रिया लामो समयदेखि अनिश्चित रहनु पनि दुर्गम क्षेत्रका नागरिकको विकास तथा सार्वजनिक सेवामा समान पहुँचसँग जोडिएको महत्वपूर्ण विषय हो। जग्गा अधिग्रहण, धावनमार्ग विस्तार तथा टर्मिनल भवन निर्माणका लागि पटक–पटक बजेट विनियोजन भए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था देखिएको छ। जुम्ला जस्तो भौगोलिक रूपमा दुर्गम जिल्लामा भरपर्दो हवाई सेवा स्वास्थ्य उपचार, विपद्को समयमा उद्धार, शिक्षा, व्यापार, पर्यटन तथा नागरिकको आवागमनका लागि अत्यावश्यक भएकाले विमानस्थल विस्तारमा भएको दीर्घकालीन ढिलाइले दुर्गम क्षेत्रका नागरिकको सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच र विकासको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा चुनौती उत्पन्न गरेको देखिन्छ।

जलवायु परिवर्तन तथा वातावरणीय संकटका कारण कर्णाली क्षेत्रमा आधारभूत सेवामा समेत असर पर्न थालेको देखिन्छ। खानेपानीको अभाव, खडेरी, कृषि उत्पादनमा कमी तथा विकास योजनाको कमजोर कार्यान्वयनका कारण कर्णाली प्रदेशबाट बसाइँसराइ बढेको तथ्यले वातावरणीय संकट र मानव अधिकार बिचको प्रत्यक्ष सम्बन्ध देखाउँछ।पानी तथा खाद्य सुरक्षामा आएको समस्या, जीविकोपार्जनका अवसरको कमी र आधारभूत पूर्वाधारको अभावले स्थानीय समुदायलाई आफ्नो थातथलो छाड्न बाध्य बनाउनु दीर्घकालीन रूपमा सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारको उपभोगमा असर पार्ने अवस्था हो। यसकारण जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, खानेपानी संरक्षण, कृषि प्रणालीको सुदृढीकरण तथा स्थानीय रोजगारी सिर्जनालाई विकास योजनासँग एकीकृत गर्न आवश्यक देखिन्छ। प्राकृतिक विपद् तथा विकास व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित घटनाहरूले पनि नागरिकको जीवन, सुरक्षा र आवासको अधिकारमा जोखिम देखाएका छन्। जुम्लाको हिमा गाउँपालिकामा पहिरोका कारण घरहरू क्षतिग्रस्त भई परिवारहरू विस्थापित भएको र सुरक्षित स्थानमा बस्ती स्थानान्तरण तथा राहतको माग गरिएको अवस्था देखिएको छ। पहिरोको जोखिमबारे पूर्व जानकारी हुँदाहुँदै प्रभावकारी रोकथाम तथा दीर्घकालीन व्यवस्थापन हुन नसकेको गुनासोले विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई विकास योजनाको अभिन्न अंग बनाउनुपर्ने आवश्यकता देखाउँछ। त्यस्तै, चन्दननाथ नगरपालिकामा घर लिप्ने माटो खन्ने क्रममा ढिस्को खस्दा एक महिलाको मृत्यु भएको घटनाले ग्रामीण क्षेत्रमा दैनिक जीविकोपार्जनका क्रममा समेत विपद् तथा सुरक्षा जोखिम रहेको देखाएको छ। यस्ता घटनाको न्यूनीकरणका लागि स्थानीय तहमा जोखिम पहिचान, पूर्वसूचना, सुरक्षित उत्खनन तथा जनचेतनामूलक कार्यक्रम आवश्यक देखिन्छ।

जुम्ला तथा मुगु क्षेत्रमा विकासको लागि केही महत्वपूर्ण प्रयासहरू भइरहे पनि विकासको गति, गुणस्तर, वातावरणीय दिगोपन र नागरिकको समान पहुँच बिच अपेक्षित सन्तुलन कायम हुन नसकेको देखिन्छ। एकातर्फ सडक, पुल, विमानस्थल, स्वास्थ्य तथा शैक्षिक पूर्वाधारको आवश्यकता उच्च छ भने अर्कोतर्फ प्राकृतिक स्रोतको अव्यवस्थित दोहन, जलवायुजन्य जोखिम, विपद्, आयोजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ तथा कमजोर नियमनले विकासका उपलब्धिलाई प्रभावित गरिरहेको छ। त्यसैले आगामी दिनमा विकास आयोजनाको छनोटदेखि कार्यान्वयनसम्म मानव अधिकारमा आधारित विकास दृष्टिकोण (Human Rights-Based Approach) अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ। वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनलाई औपचारिक प्रक्रियामा सीमित नराखी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने, स्थानीय समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, प्राकृतिक स्रोतको पारदर्शी तथा दिगो उपयोग गर्ने, ठेक्का व्यवस्थापन र आयोजना अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने, विपद् जोखिमयुक्त बस्तीको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनका कार्यक्रमलाई स्थानीय विकास योजनासँग एकीकृत गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै, वर्षौंदेखि अलपत्र रहेका सडक, पुल, विमानस्थल, स्वास्थ्य तथा शैक्षिक पूर्वाधारलाई स्पष्ट समयसीमा र जवाफदेहितासहित अघि बढाउन आवश्यक छ।

३.११ मानव अधिकार रक्षकको अधिकार

मानव अधिकार रक्षकको अधिकार (Rights of Human Rights Defenders) मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन र कानुनी शासनको पुनर्बहालीका लागि अग्रपङ्क्तिमा खट्ने व्यक्ति, समूह वा संस्थाको सुरक्षा र स्वतन्त्रतासँग जोडिएको विषय हो। मानव अधिकार रक्षकहरू आफैं सुरक्षित, सम्मानित र निर्भीक नभएसम्म अन्य नागरिकका अधिकारको अनुगमन र संरक्षण सम्भव हुँदैन। मानव अधिकार रक्षक भन्नाले मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण, प्रवर्द्धन र उल्लङ्घनका घटनाविरूद्ध शान्तिपूर्ण रूपमा आवाज उठाउने, अनुगमन गर्ने, पैरवी गर्ने तथा पीडितलाई न्याय र उपचारको पहुँचमा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने व्यक्ति, समूह वा संस्थालाई बुझिन्छ। पत्रकार, सञ्चारकर्मी, कानुन व्यवसायी, महिला तथा दलित अधिकारकर्मी, नागरिक समाज, पीडितका परिवार, स्थानीय अगुवा, सामाजिक अभियन्ता तथा मानव अधिकारसम्बन्धी सञ्जालहरू स्थानीय तहमा मानव अधिकार रक्षकका रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्। विशेषतः जुम्ला र मुगुजस्ता भौगोलिक रूपमा विकट जिल्लामा राज्यका सेवा तथा न्यायिक संयन्त्रसम्म नागरिकको पहुँच सीमित हुने भएकाले मानव अधिकार रक्षकको भूमिका अझ महत्वपूर्ण देखिन्छ। मानव अधिकार रक्षकको अधिकार विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्ण भेला हुने स्वतन्त्रता, संघसंस्था खोल्ने अधिकार, सूचनाको हक, प्रेस तथा सञ्चार स्वतन्त्रता, न्यायमा पहुँच र संवैधानिक उपचारको अधिकारसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित

छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणा, १९९८ ले मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सार्वजनिक गर्ने, शान्तिपूर्ण रूपमा भेला हुने, संघसंस्था गठन गर्ने तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनविरूद्ध पैरवी गर्ने अधिकारलाई मान्यता दिएको छ। नेपालमा पनि संविधान तथा प्रचलित कानुनले अभिव्यक्ति, सूचना, सञ्चार, संघसंस्था तथा शान्तिपूर्ण भेला हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको भए पनि मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा र संरक्षणका लागि छुट्टै प्रभावकारी कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्र अझै पर्याप्त बन्न सकेको अवस्था देखिँदैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकार रक्षकको अवस्थासम्बन्धी अध्ययन तथा संरक्षणका लागि विभिन्न पहल गर्दै आएको छ।

जुम्ला र मुगुको सन्दर्भमा मानव अधिकार रक्षकहरू स्थानीयस्तरमा हुने मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाको पहिचान, सूचना संकलन, सार्वजनिक पैरवी, पीडितको न्यायमा पहुँच तथा राज्यका निकायलाई जवाफदेही बनाउन महत्वपूर्ण माध्यमका रूपमा रहेका छन्। जुम्लामा मानव अधिकार रक्षक सञ्जाल, पत्रकार, नागरिक समाज तथा विभिन्न अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूले निर्वाचन, महिला तथा बाल अधिकार, जातीय विभेद, स्वास्थ्य, शिक्षा, सामाजिक सुरक्षा, विपद्, विकास निर्माण तथा दण्डहीनताका विषयमा निरन्तर आवाज उठाउँदै आएका छन्। विगतमा समेत जुम्लाका मानव अधिकार रक्षकहरूले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको शाखा कार्यालयको कार्यक्षेत्र, पहुँच र क्षमता कायम राख्न सामूहिक रूपमा ध्यानाकर्षण गराएको तथ्यले स्थानीय तहमा मानव अधिकार संरक्षणका लागि संस्थागत संयन्त्रको आवश्यकताबारे रक्षकहरूको सक्रियता देखाउँछ।

पछिल्लो अवधिमा जुम्ला र मुगुमा मानव अधिकारका विविध सवालहरू सार्वजनिक बहसमा ल्याउन मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार तथा नागरिक समाजले महत्वपूर्न भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन। जुम्लामा जातीय विभेद, बालविवाह, स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा, विपद्, विकास निर्माण तथा वातावरणीय विनाशका विषयहरूमा सरोकारवाला निकायको ध्यानाकर्षण गराउने कार्य भइरहेको छ। जुम्ला र मुगुमा मानव अधिकार रक्षकहरूले विशेषगरी दुर्गम भौगोलिक अवस्था, कमजोर सार्वजनिक सेवा, सीमित सूचना पहुँच, सामाजिक रूढीवादी सोच तथा स्थानीय तहमा प्रभावशाली समूहको दबाब जस्ता चुनौती सामना गर्नुपर्ने अवस्था छ। कतिपय मानव अधिकारका विषयमा पीडित स्वयंले उजुरी गर्न नसक्ने, घटना स्थानीयस्तरमै दबाउने वा मेलमिलापका नाममा टुंग्याउने प्रवृत्ति रहने भएकाले मानव अधिकार रक्षकले घटना सार्वजनिक गर्दा सामाजिक तथा व्यक्तिगत दबाब सिर्जना हुनसक्ने जोखिम रहन्छ। जातीय विभेद, लैङ्गिक हिंसा, बालविवाह, घरेलु हिंसा तथा सामाजिक बहिष्करणका विषय उठाउने महिला, दलित तथा अन्य समुदायका अधिकारकर्मीहरू थप संवेदनशील जोखिममा पर्न सक्ने अवस्था छ। यसैगरी मानव अधिकार रक्षकका लागि सूचनामा सहज पहुँच महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा देखिन्छ।

मानव अधिकारको अनुगमन तथा अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक कागजात, सरकारी निर्णय, बजेट, आयोजनाको प्रगति, सेवा प्रवाहसम्बन्धी विवरण तथा घटनासम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्न कठिनाइ भएमा तथ्यमा आधारित पैरवी कमजोर हुन सक्छ। जुम्ला र मुगुमा भौगोलिक विकटता तथा सञ्चार पूर्वाधारको सीमितताले पनि सूचना संकलन, डिजिटल अभिलेखीकरण र तत्काल सूचना आदानप्रदानमा थप चुनौती सिर्जना गर्न सक्छ। मानव अधिकारसम्बन्धी तथ्यमा आधारित पैरवी, निरन्तर निगरानी र समुदायसँगको सहकार्यलाई बलियो बनाउनुपर्ने आवश्यकता कर्णालीस्तरीय मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी छलफलमा समेत औंल्याइएको छ। निर्वाचनका समयमा मानव अधिकार रक्षकको भूमिका अझ संवेदनशील हुने गर्दछ। निर्वाचनको स्वच्छता, मतदाता अधिकार, बालबालिकाको प्रयोग, धम्की, हिंसा, आचारसंहिता उल्लङ्घन तथा राज्यका निकायबाट हुने व्यवहारको अनुगमनमा पत्रकार तथा मानव अधिकार रक्षकको सक्रियता आवश्यक हुन्छ।

जुम्ला र मुगुमा मानव अधिकार रक्षकहरू नागरिक र राज्य बिच पुल, निगरानीकर्ता तथा पैरवीकर्ताको भूमिकामा देखिन्छन्। उनीहरूको सक्रियताका कारण जातीय विभेद, बालविवाह, महिला हिंसा, स्वास्थ्य तथा शिक्षा सेवाको अवस्था, विकास निर्माण, वातावरणीय क्षति, विपद् तथा सुशासनका विषय सार्वजनिक बहसमा आउने गरेका छन्। तथापि, मानव अधिकार रक्षकको कामलाई सुरक्षित र प्रभावकारी बनाउन राज्यका निकायले उनीहरूलाई विरोधी वा आलोचकका रूपमा नभई विधिको शासन, जवाफदेहिता र मानव अधिकार संरक्षणका साझेदारका रूपमा स्वीकार गर्न आवश्यक छ। मानव अधिकार रक्षकविरूद्ध धम्की, दबाब, दुर्व्यवहार वा सूचनामा अवरोध भए तत्काल उजुरी दर्ता, निष्पक्ष अनुसन्धान र आवश्यक सुरक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ। साथै, स्थानीय तहमा मानव अधिकार रक्षक सञ्जाल, पत्रकार, नागरिक समाज, प्रहरी, न्यायिक समिति तथा सम्बन्धित सरकारी निकाय बिच नियमित संवाद र समन्वय संयन्त्र विकास गर्न सकेमा जुम्ला र मुगुमा मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनलाई थप प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ।कअभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि जिल्ला स्थित सुरक्षा संयन्त्र गठन गर्ने आयोगको केन्द्रिय कार्यालयको निर्देशनबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालयको कार्यक्षेत्र अन्तर्गतको जुम्ला जिल्लामा मिति २०८२ पौष ७ गते ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व रहेको ९ सदस्यीय र मुगुमा जिल्लामा मिति २०८२ मा २० गते ६० प्रतिशत महिला प्रतिनिधित्व रहेको ७ सदस्यीय जिल्ला स्थित सुरक्षा संयन्त्र गठन गरेको छ।

परिच्छेद-४

सरोकारवाला निकायहरू बिच समन्वय र सहकार्य

मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण, संवर्द्धन र कार्यान्वयन आयोगको एकल प्रयासबाट मात्र सम्भव नहुने भएकाले राज्यका निकाय, स्थानीय सरकार, राजनीतिक दल, सुरक्षा निकाय, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम, मानव अधिकार रक्षक तथा समुदाय बिच निरन्तर संवाद, सहकार्य र समन्वय आवश्यक हुन्छ। यही मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले आफ्नो कार्यक्षेत्र जुम्ला र मुगुमा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन तथा अनुसन्धानसँगै विभिन्न सरोकारवाला निकायसँग सहकार्य गर्दै आएको छ।

आयोगले मानव अधिकारका विषयलाई स्थानीय तहको नीति, योजना तथा सेवा प्रवाहसँग जोड्ने, स्थानीय स्तरमा देखिएका समस्या सम्बन्धित निकायसमक्ष पुऱ्याउने, सरोकारवाला बिच साझा धारणा निर्माण गर्ने तथा मानव अधिकारमैत्री सेवा प्रवाहका लागि आवश्यक ध्यानाकर्षण र सुझाव दिने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्दै आएको छ। विशेषतः दुर्गम भूगोल, कमजोर पूर्वाधार, स्वास्थ्य तथा शिक्षामा सीमित पहुँच, महिला तथा बालबालिकामाथि हुने हिंसा, जातीय विभेद, बालविवाह, सामाजिक बहिष्करण, विपद् तथा यातायातजन्य जोखिमजस्ता मानव अधिकारका सवाललाई सरोकारवाला निकायसँगको सहकार्यमा सम्बोधन गर्ने प्रयास हुँदै आएको छ।

४.१ कर्णाली प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूसँगको सहकार्य

कर्णाली प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहहरू मानव अधिकारको संरक्षण तथा नागरिकका आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा नागरिक, राजनीतिक अधिकारको सुनिश्चितताका प्रमुख जिम्मेवार पक्ष भएकाले आयोगले स्थानीय सरकारसँग विषयगत तथा संस्थागत रूपमा समन्वय गर्दै आएको छ।

आयोगले स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, विषयगत शाखाका कर्मचारी तथा अन्य सरोकारवालासँग मानव अधिकारको अवस्था, संवैधानिक अधिकार, स्थानीय तहको दायित्व, सेवा प्रवाह तथा मानव अधिकारमा आधारित विकासका विषयमा अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। तातोपानी गाउँपालिकामा आयोजित मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तरक्रियामा स्थानीय जनप्रतिनिधि, सुरक्षाकर्मी, सरोकारवाला निकाय तथा स्थानीय नागरिकको सहभागिता रहेको थियो। कार्यक्रममा मानव अधिकारको संवैधानिक तथा व्यावहारिक पक्ष, स्थानीय तहमा देखिएका

चुनौती र समाधानका उपायबारे छलफल गरिएको थियो। त्यसैगरी पातारासी गाउँपालिकाको लासी बजारमा आयोजित अन्तरक्रियामार्फत दुर्गम बस्तीमा मानव अधिकारको वास्तविक उपभोगको अवस्था, सेवा पहुँच, हिंसा तथा विभेदका सवाल र स्थानीय तहको भूमिकाबारे सरोकारवाला बिच छलफल गरिएको थियो।

आयोगले विषयगत मानव अधिकारका सवालमा समेत स्थानीय तहसँग सहकार्य गर्दै आएको छ। कनकासुन्दरी गाउँपालिकामा एचआईभी/एड्ससम्बन्धी मानव अधिकार तथा स्वास्थ्य अधिकारका विषयमा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। चन्दननाथ नगरपालिकासँग स्वास्थ्य अधिकारका विषयमा कार्यक्रम तथा अन्तरक्रिया गरिएको थियो। त्यसैगरी तिला गाउँपालिका र गुठीचौर गाउँपालिकामा समेत महिला हिंसा, बाल अधिकार तथा लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण र बालबालिकाको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरी स्थानीय जनप्रतिनिधि, सरोकारवाला तथा समुदायलाई सचेत गराउने कार्य गरिएको थियो।

स्थानीय तहसँगको समन्वय मार्फत स्थानीय स्तरमा देखिएका स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, सञ्चार, यातायात, सामाजिक सुरक्षा, महिला तथा बाल अधिकार, जातीय विभेद, विपद् तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाहका समस्यालाई सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षणमा लैजाने कार्यसमेत हुँदै आएको छ। यसै क्रममा सार्वजनिक सेवा प्रवाहसँग प्रत्यक्ष जोडिएका विषयमा सम्बन्धित सरकारी कार्यालयसँग समेत सहकार्य गरिएको छ। जुम्ला विमानस्थलमा यात्रुका अधिकार, सुरक्षित तथा सर्वसुलभ हवाई सेवा, टिकट वितरण, काउन्टर सञ्चालन तथा सेवा व्यवस्थापनका विषयमा नागरिक उड्डयन कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र आयोग बिच अन्तरक्रिया गरिएको थियो। यसले नागरिकले उपभोग गर्ने सेवामा मानव अधिकारको दृष्टिकोण समावेश गर्न आयोगले विषयगत सरकारी निकायसँग प्रत्यक्ष सहकार्य गर्दै आएको छ।

४.२ सुरक्षा तथा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायसँगको सहकार्य

मानव अधिकार संरक्षणमा प्रहरी, प्रशासन तथा अन्य कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायको भूमिका महत्वपूर्ण हुने भएकाले आयोगले जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सामाजिक विकास कार्यालय, जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, प्रहरी तथा अन्य सुरक्षा निकाय लगायतका कार्यालयसँग नियमित सम्पर्क, समन्वय तथा छलफल गर्दै आएको छ। मानव अधिकार उल्लंघनका उजुरी तथा घटनामा आवश्यक तथ्य तथा

सूचना सङ्कलन, पीडितको अवस्था बुझ्ने, सम्बन्धित निकायको प्रतिक्रिया लिने तथा कानूनबमोजिम अनुसन्धान र न्यायिक प्रक्रियाको अवस्थाबारे जानकारी लिने कार्यमा सुरक्षा निकायसँग समन्वय गरिएको छ। विशेषगरी महिला हिंसा, बालबालिकामाथि हुने हिंसा तथा यौन दुर्व्यवहार, हत्या, लागूऔषध, निर्वाचनसँग सम्बन्धित सुरक्षा तथा अन्य संवेदनशील घटनामा राज्यका कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायसँग सम्पर्क तथा सहकार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ।

निर्वाचनको समयमा पनि आयोगले सुरक्षा निकाय, प्रशासन, निर्वाचनसँग सम्बन्धित निकाय तथा राजनीतिक दलसँग समन्वय गरी स्वतन्त्र, निष्पक्ष, शान्तिपूर्ण तथा मानव अधिकारमैत्री निर्वाचन वातावरण निर्माणका लागि अनुगमन तथा अन्तरक्रिया गरेको छ। दुर्गम मतदान केन्द्र, मतदाता पहुँच, मौसमी बसाइँसराइ, सुरक्षा चुनौती तथा भौगोलिक कठिनाइका कारण नागरिकको मतदान अधिकार प्रभावित हुन नदिन सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउने कार्यसमेत गरिएको छ।

४.३ राजनीतिक दल तथा जनप्रतिनिधिसँगको संवाद

राजनीतिक दल तथा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू मानव अधिकार र सुशासनका महत्वपूर्ण साझेदार भएकाले आयोगले स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि तथा राजनीतिक दलहरूसँग मानव अधिकारका विषयमा संवाद गर्दै आएको छ। निर्वाचनका क्रममा राजनीतिक दल तथा उम्मेदवारहरूलाई मानव अधिकारको सम्मान, निर्वाचन आचारसंहिताको पालना, हिंसारहित राजनीतिक गतिविधि, मतदाताको स्वतन्त्र सहभागिता तथा भेदभावरहित निर्वाचन वातावरण निर्माणमा जिम्मेवार बन्न आग्रह गर्ने कार्य गरिएको थियो। दुर्गम बस्तीमा उम्मेदवार तथा राजनीतिक दलको पहुँच नपुग्दा नागरिकले आफ्ना समस्या र आवश्यकता प्रस्तुत गर्न नसक्ने अवस्थालाई समेत निर्वाचन अनुगमनका क्रममा मानव अधिकारको दृष्टिले सम्बोधन गरिएको थियो। त्यसैगरी स्थानीय जनप्रतिनिधिसँगको छलफलमार्फत स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, सडक, सञ्चार, सामाजिक सुरक्षा, महिला तथा बाल अधिकार, दलित अधिकार र विपद् व्यवस्थापनजस्ता विषयलाई स्थानीय नीति तथा बजेटमा प्राथमिकता दिन आवश्यक सुझाव तथा ध्यानाकर्षण गराइएको छ।

४.४ नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक तथा समुदायसँगको सहकार्य

नागरिक समाज मानव अधिकारको अवस्था पहिचान, सूचना प्रवाह, पीडितको आवाज उठाउने तथा राज्यका निकायलाई जवाफदेही बनाउने महत्वपूर्ण साझेदार भएकाले आयोगले मानव अधिकारकर्मी, गैरसरकारी संस्था, महिला तथा दलित अधिकारकर्मी, अपाङ्गता अधिकारकर्मी, बाल अधिकारकर्मी, नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा स्थानीय समुदायसँग निरन्तर सम्पर्क र सहकार्य गर्दै आएको छ।

दुर्गम बस्तीमा मानव अधिकारको वास्तविक अवस्था पहिचान गर्न स्थानीय नागरिक, समुदायका अगुवा तथा अधिकारकर्मीसँग प्रत्यक्ष छलफल गरिँदै आएको छ। यस्ता छलफलबाट सरकारी सेवा पहुँचको अवस्था, सामाजिक विभेद, महिला तथा बालबालिकाको सुरक्षा, स्वास्थ्य तथा शिक्षाका समस्या, खानेपानी, यातायात तथा सञ्चारको अवस्थालगायतका विषयमा स्थानीय अनुभव र तथ्य प्राप्त हुने गरेको छ।

मानव अधिकार रक्षक तथा नागरिक समाजबाट प्राप्त सूचना र गुनासोलाई आयोगको अनुगमन तथा अनुसन्धानका लागि महत्वपूर्ण आधारका रूपमा उपयोग गर्दै सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउने तथा आवश्यक अनुगमन अघि बढाउने कार्य हुँदै आएको छ। विगतमा जुम्लामा आयोगको शाखा कार्यालयको निरन्तरता, कार्यक्षेत्र तथा जनशक्तिको विषयमा स्थानीय मानव अधिकार रक्षक तथा नागरिक समाजले संस्थागत रूपमा आवाज उठाएको सन्दर्भले समेत आयोग र नागरिक समाज बिचको सम्बन्धको महत्व देखाउँछ।

४.५ सञ्चारमाध्यमसँगको सहकार्य

मानव अधिकार उल्लंघन तथा मानव अधिकारको अवस्थालाई सार्वजनिक बहसमा ल्याउन सञ्चारमाध्यमको भूमिका महत्वपूर्ण भएकाले आयोगले स्थानीय तथा राष्ट्रिय सञ्चारमाध्यमसँग सहकार्य गर्दै आएको छ। सञ्चारमाध्यमबाट प्राप्त समाचार, सूचना तथा सार्वजनिक सरोकारका विषयलाई मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरी आवश्यकताअनुसार अनुगमन तथा ध्यानाकर्षण गरिएको छ। त्यसैगरी आयोगका कार्यक्रम, मानव अधिकारसम्बन्धी गतिविधि, अनुगमनका निष्कर्ष तथा नागरिकका अधिकारसम्बन्धी सवाललाई सञ्चारमाध्यममार्फत समुदायसम्म पुऱ्याउने कार्य हुँदै आएको छ।

विशेषतः स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा, यातायात, विमानस्थल सेवा, महिला तथा बालबालिकामाथिको हिंसा, जातीय विभेद, विपद्, नागरिक सेवा पहुँच तथा दुर्गम समुदायका समस्यालाई सञ्चारमाध्यमले सार्वजनिक बहसमा ल्याउने र आयोगले त्यस्ता विषयलाई मानव अधिकारको कोणबाट ग्रहण गर्ने अभ्यासले सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाज, आयोग, राज्य निकाय बिच सूचना आदानप्रदानको सेतु निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ।

४.६ शैक्षिक संस्थासँगको सहकार्य

मानव अधिकार संस्कृतिको विकास दीर्घकालीन रूपमा विद्यालय तथा युवा पुस्ताबाट सुरू हुने भएकाले आयोगले विद्यालय तथा विद्यार्थीहरूसँग मानव अधिकार शिक्षा र सचेतनामूलक कार्यक्रममार्फत सहकार्य गर्दै आएको छ।

विद्यालय तथा शैक्षिक संस्थामा आयोजना गरिने अन्तरक्रिया, अभिमुखीकरण तथा छलफलमार्फत विद्यार्थीलाई मानव अधिकार, बाल अधिकार, समानता, भेदभावविरूद्धको अधिकार, हिंसाविरूद्धको अधिकार तथा आफ्नो अधिकारसँगै कर्तव्यका विषयमा जानकारी गराउने कार्यलाई प्राथमिकता दिइएको छ। यसले विद्यालय तहदेखि नै मानव अधिकारको संस्कृति विकास गर्न तथा बालबालिकालाई आफ्ना अधिकारबारे सचेत बनाउन सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ।

४.७ विषयगत सरकारी कार्यालय तथा सेवा प्रदायक निकायसँग सहकार्य

मानव अधिकारको प्रभावकारी उपभोग राज्यबाट प्रवाह हुने सार्वजनिक सेवाको गुणस्तर र पहुँचसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित भएकाले आयोगले स्वास्थ्य, शिक्षा, नागरिक उड्डयन, प्रशासन, सुरक्षा, स्थानीय विकास तथा अन्य सेवा प्रदायक निकायसँग विषयगत रूपमा सहकार्य गर्दै आएको छ। सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्या पहिचान गरी सम्बन्धित निकायसँग छलफल गर्ने, नागरिकका गुनासो तथा सरोकार प्रस्तुत गर्ने र सेवा प्रवाहलाई नागरिकमैत्री बनाउन आवश्यक सुधारका विषयमा ध्यानाकर्षण गराउने कार्य गरिएको छ।

परिच्छेद-५

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका उपलब्धि, चुनौती तथा समाधानका सम्भावित उपायहरू

५.१ कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको उपलब्धि

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले भौगोलिक विकटता, सीमित जनशक्ति, बजेट तथा यातायातमा कठिनाइका बाबजुद जुम्ला र मुगु जिल्लामा मानव अधिकारको संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय कार्य गरेको छ। कार्यालयले प्राप्त उजुरीहरूको अनुसन्धान तथा फछ्र्यौट, विषयगत तथा आकस्मिक मानव अधिकार अनुगमन, कारागार तथा हिरासत, निर्वाचन, स्वास्थ्य, शिक्षा, बाल अधिकार, महिला हिंसा, अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक, वातावरण तथा विकासको अधिकारलगायतका विषयमा स्थलगत अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई सुधारात्मक सिफारिस गरेको छ। त्यसैगरी विभिन्न अनुगमन तथा कार्यक्रममार्फत

आयोगको पहलमा भएका केही सफल दृष्टान्तहरु:

१. २०७९ साल देखि विभिन्न समस्या र चुनौतीका कारण कार्यालयविहीन अवस्थामा रहेको आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले व्यक्तिगत तथा संस्थागत निरन्तर पहलका साथै जनप्रतिनीधि, नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको समन्वय र सहकार्यमा चन्दननाथ मन्दिर परिसरमा रहेको एकीकृत सरकारी कार्यालय भवनको दोस्रो तलामा स्थायी रूपमा कार्यालय सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउन सफल भएको छ। मिति २०८२ कात्तिक १८ गतेदेखि कार्यालयले उक्त स्थानबाट नियमित सेवा प्रवाह गर्दै आएको छ।

२. सिंजा गाउँपालिकामा दाउरा काट्ने क्रममा रूखबाट लडेर गम्भीर घाइते भएकी एक सुत्केरी महिलाको थप उपचारका लागि सबैको समन्वयमा उपचार खर्च समेत जुटाएर हवाईजहाजबाट नेपालगन्ज पठाउने व्यवस्था मिलाइएको थियो। समयमै उपचारको पहुँच सुनिश्चित भएपछि उनको स्वास्थ्य अवस्थामा सुधार आई हाल सामान्य दैनिकीमा फर्किन सफल भएको अवस्था छ।

३. सिंजा गाउँपालिका घर भएकी २२ वर्षीया यौन हिंसा पीडित महिला (परिवर्तित नाम: पार्वती) चन्दननाथ नगरपालिकास्थित दिमा आमा घरमा आश्रय लिइरहेको अवस्थामा नागरिकता प्रमाणपत्र नहुँदा विभिन्न सेवा-सुविधाबाट वञ्चित रहेकोमा आयोगको पहलमा सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गरी नराकोट इलाका प्रशासन कार्यालयबाट नागरिकता प्रमाणपत्र बनाउन सहजीकरण गरिएको। यसबाट निजको कानुनी पहिचान तथा राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा-सुविधामा पहुँच सुनिश्चित गर्न सहयोग पुगेको छ।

दुर्गम तथा सीमान्तकृत समुदायका मानव अधिकारसम्बन्धी सवाल पहिचान गरी सरोकारवाला निकायको ध्यानाकर्षण गराइनुका साथै विद्यालय, स्थानीय तह, नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक तथा समुदायमा मानव अधिकार शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि गरिएको छ। स्थानीय प्रशासन, सुरक्षा निकाय, जनप्रतिनिधि, पत्रकार, नागरिक समाज तथा मानव अधिकार रक्षकसँगको समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ गर्दै मानव अधिकार संरक्षणका लागि स्थानीय संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउन भूमिका निर्वाह गरिएको छ। कार्यालयको पुनःस्थापना तथा एकीकृत सरकारी कार्यालय भवनमा स्थायित्व प्राप्त हुनु, सीमित स्रोतसाधनका बाबजुद कार्यक्षेत्रका दुर्गम स्थानसम्म पुगेर अनुगमन तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु र जुम्ला, मुगुको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी तथ्यमा आधारित प्रतिवेदनहरू तयार गर्नु समेत कार्यालयका महत्वपूर्ण संस्थागत उपलब्धिका रूपमा रहेका छन्।

आयोगको पहलमा भएका केही सफल दृटान्तहरुः

४. श्रीमानबाट घरेलु हिंसामा परी मानसिक स्वास्थ्य समस्या भएकी गुठीचौर गाउँपालिका मणिसाँघुकी ३७ वर्षीया देवी रोकाया (परिवर्तित नाम) को उपचारका लागि नेपाल प्रहरीको सहयोगमा उद्धार गर्नुका साथै कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा निःशुल्क उपचारका लागि पहल गरिएको। साथै, निजका लागि आवश्यक लत्ताकपडाका लागि सर्वोदय नेपालसँग समन्वय गरी सहयोग प्राप्त भएको।

५. बाबु गुमाएका र आमा पूर्ण रूपमा अपाङ्गता भएकी चन्दननाथ नगरपालिका-८, रोकायाबाडाका सहाराविहीन १२ वर्षीय विकास दमाईलाई नगरपालिकाको समन्वयमा दीर्घकालीन आश्रयसहितको बालबालिका सेवा केन्द्रमा अध्ययन-अध्यापन तथा उचित लालनपालन र स्याहारसुसारका लागि पठाइएको।

६. कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानमा उपचाररत परिचय नखुलेका तथा आफूलाई भारतीय नागरिक बताउने घाइते व्यक्तिको उपचारपश्चात आयोगको ध्यानाकर्षणमा नगरपालिकासँग समन्वय गरी मानव सेवा आश्रम, सुर्खेतमा पठाउन पहल गरिएको।

७. तिला गाउँपालिकाकी १६ वर्षीया एक बालिका भागेर बालविवाह गरी १७ वर्षको उमेरमा गर्भवती भएको घटनामा घटना बर्दिया जिल्लामा भएको हुँदा निजलाई आवश्यक परामर्श दिई मुद्दा दर्ताका लागि आवश्यक सहजीकरण गरिदिन बाँसगढी नगरपालिका, बर्दियाका उपप्रमुखसँग फोन सम्पर्क गरिएको। साथै, पीडितको आतेजाते खर्चका लागि आर्थिक सहयोग गरिदिन सर्वोदय नेपालसँग समेत सहजीकरण गरिएको।

५.१.१ उजुरी अनुसन्धान

मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा पीडितको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न कार्यालयले उजुरी ग्रहण, अनुसन्धान, आवश्यक राय–परामर्श तथा सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्दै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/०८३ मा ६ वटा उजुरी उपर अनुसन्धान सम्पन्न गरी निर्णयका लागि आयोगको केन्द्रीय कार्यालयमा पेश गरिएको छ भने ३७ भन्दा बढी पीडित तथा

सेवाग्राहीलाई आवश्यक राय परामर्श प्रदान गरिएको छ। साथै कार्यालयमा प्राप्त गुनासो तथा निवेदनलाई सम्बन्धित निकायमा पठाई आवश्यक सहजीकरण गर्दै पीडितलाई न्याय तथा सेवा प्राप्त गर्ने वातावरण निर्माणमा सहयोग पुऱ्याइएको छ।

५.१.२ मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले आफ्नो कार्यक्षेत्रअन्तर्गत जुम्ला र मुगु जिल्लामा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमनलाई प्राथमिकताका साथ सञ्चालन गर्दै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा प्राप्त सूचना, उजुरी तथा विषयगत प्राथमिकताका आधारमा विभिन्न क्षेत्रका मानव अधिकारको प्रचलन अवस्थाको स्थलगत अनुगमन, अन्तरक्रिया तथा सरोकारवाला निकायसँग समन्वय गरी प्राप्त तथ्यका आधारमा सम्बन्धित निकायलाई सुधार तथा कार्यान्वयनका लागि सुझाव तथा सिफारिस गर्ने कार्य गरिएको छ। पूर्वनिर्धारित कार्यक्रमका अतिरिक्त आकस्मिक रूपमा प्राप्त मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी सूचना तथा घटनाको समेत स्थलगत अनुगमन गरी तत्काल सुधारका लागि सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराउने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ।

आयोगको पहलमा भएका केही सफल दृष्टान्तहरु:

८. जुम्ला कारागारमा जघन्य अपराधमा हिरासतमा रहेकी आमाका आश्रित५ वर्षीय सभव एडी, मुगु जिल्ला छायाँनाथ रारा नगरपालिका-१२, लुम्साका बालकलाई नगरपालिकाको समन्वयमा अध्ययन-अध्यापनका लागि दीर्घकालीन आश्रयसहितको बालबालिका सेवा केन्द्रमा राख्न पहल गरिएको।

९. घरमा बाँधेर राखिएका गुठीचौर गाउँपालिकाका २२ वर्षीय जनक आचार्य (परिवर्तित नाम) को अनुगमन तथा पटक—पटक परामर्श गरिएकोमा हाल निजको अवस्था सामान्य रहेको र निजी क्षेत्रमा जागिरसमेत गरेको निजका बुबाले बताउनुभएको।

१०. श्रीमानलाई अज्ञात समूहले केही वर्षअघि चन्दननाथ नगरपालिकामा हत्या गरेको र हालसम्म न्याय नपाएकी, तीन सन्तानकी आमा तथा आर्थिक अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेकी गीता गिरी आचार्य (परिवर्तित नाम) का लागि जागिरको पहल गरिएको।

११. जुम्ला जिल्ला खलङ्गा, चन्दननाथ नगरपालिकामा लागूऔषध दुर्व्यसनको जोखिम बढ्दै गएको हुँदा जोखिमपूर्ण स्थानहरूमा सिसि क्यामेरा र सडकबत्ती जडान गर्ने सम्बन्धमा आयोगले मिति २०८३।०३।१२ गते ध्यानाकर्षण गराएकोमा हाल CCTV क्यामेरा जडान गर्ने कार्य सम्पन्न भएको।

नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार, बाल अधिकार, महिला अधिकार, दलित तथा सीमान्तकृत समुदायको अधिकार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, स्वास्थ्य तथा शिक्षाको अधिकार, कारागार तथा हिरासतमा रहेका व्यक्तिको मानव अधिकार, विपद् प्रभावित नागरिकको अधिकार तथा विकास र वातावरणीय अधिकारका विषयमा गरिएको अनुगमनबाट दुर्गम भौगोलिक अवस्था, कमजोर पूर्वाधार, सेवा प्रवाहमा रहेको कमी, सामाजिक विभेद, आर्थिक विपन्नता तथा सम्बन्धित निकाय बिचको समन्वय अभावले मानव अधिकारको प्रभावकारी उपभोगमा चुनौती सिर्जना गरेको देखिएको छ।

आयोगको पहलमा भएका केही सफल दृष्टान्तहरुः

१२. आयोगको आकस्मिक अनुगमन टोलीले मिति २०८३ असार ११ गते पातारासी गाउँपालिका-७, पटमाराको बस्तीमा स्थलगत अनुगमन गर्दा दयनीय तथा कष्टकर अवस्थामा जीवनयापन गरिरहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई आवश्यक सहयोगका लागि सामाजिक विकास कार्यालय जुम्लालाई मिति २०८३।०३।१६ गते ध्यानाकर्षण गराइएकोमा हाल सामाजिक विकास कार्यालयबाट सहयोग उपलब्ध भएको। साथै, आवश्यक सहयोगका लागि पातारासी गाउँपालिकालाई समेत ध्यानाकर्षण गराइएको।

१३. मिति २०८२।१०।२० गते छायाँनाथ रारा नगरपालिका–२, तालीतुम, मुगुस्थित छायाँक्षेत्र आधारभूत विद्यालयमा गरिएको आकस्मिक मानव अधिकार अवस्था अनुगमनका क्रममा बालबालिकाहरू आधारभूत शैक्षिक आवश्यकताबाट समेत वञ्चित भई खुला आकाशमुनि चिसो भुइँमा बसेर अध्ययन गर्न बाध्य भएको तथा चिसो समयमा विद्यालयले उपलब्ध गराउने दिवा खाजा न्यून रहेको विषयमा आधारभूत शैक्षिक अधिकार सुनिश्चितता तथा विद्यालयको भौतिक सुधारका लागि मिति २०८२ माघ २२ गते ध्यानाकर्षण पत्र पठाइएकोमा हाल उक्त समस्याको सम्बोधन भएको।

१४. जिल्ला कारागार जुम्लामा रहेका कैदीबन्दीका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित समस्याका विषयमा आयोगबाट सम्बन्धित निकायको ध्यानाकर्षण गराइएकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाबाट समस्या समाधान गरिएको अवस्था रहेको।

मुगु जिल्लास्थित छायाँनाथ रारा नगरपालिका–२, तालीतुमको छायाँक्षेत्र आधारभूत विद्यालयको स्थलगत अनुगमनका क्रममा चिसो मौसममा बालबालिकाहरू खुला आकाशमुनि तथा चिसो भुइँमा बसेर अध्ययन गर्नुपर्ने र आधारभूत शैक्षिक तथा भौतिक सुविधाको अभाव रहेको पाइएको थियो। बालबालिकाको शिक्षा, स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा सम्मानपूर्वक अध्ययन गर्न पाउने अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित उक्त अवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्न सम्बन्धित स्थानीय तह तथा विद्यालय प्रशासनको ध्यानाकर्षण गराइएको छ। यसबाट दुर्गम क्षेत्रमा विद्यालय पूर्वाधार तथा बालमैत्री शैक्षिक वातावरण निर्माणमा अझै विशेष प्राथमिकता आवश्यक रहेको देखिन्छ।

जुम्ला तथा मुगु जिल्लामा गरिएको निर्वाचनपूर्व मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमनबाट निर्वाचनका क्रममा नागरिकको मतदान गर्न पाउने अधिकार, राजनीतिक सहभागिता, सुरक्षा, स्वतन्त्र आवागमन तथा निष्पक्ष निर्वाचन वातावरण सुनिश्चित गर्न सुरक्षा निकाय, निर्वाचन प्रशासन तथा राजनीतिक दलहरू बिच प्रभावकारी समन्वय आवश्यक रहेको देखिएको छ। निर्वाचनका विभिन्न चरणमा देखिन सक्ने मानव अधिकारसम्बन्धी जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न सम्बन्धित निकायलाई मानव अधिकारमैत्री निर्वाचनको वातावरण निर्माण गर्न सुझाव तथा ध्यानाकर्षण गराइएको छ।

जातीय विभेद तथा छुवाछुतका सम्बन्धमा प्राप्त सूचना र स्थानीय तहमा सञ्चालित गतिविधिहरूबाट कानुनी व्यवस्था भए पनि व्यवहारमा सामाजिक सोच तथा परम्परागत विभेदका कारण समस्या पूर्ण रूपमा अन्त्य हुन नसकेको देखिएको छ। सार्वजनिक स्थलमा जातीय अपशब्द प्रयोग गरी विभेद गरेको आरोपमा आरोपित पक्राउ परेको घटनाले जातीय विभेद अझै विद्यमान रहेको र पीडितको उजुरीका आधारमा प्रहरीबाट कानुनी कारबाही अघि बढ्नु सकारात्मक पक्षका रूपमा देखिएको छ। जातीय विभेदका घटनामा कानुनी कारबाहीसँगै सामाजिक चेतना, समुदायस्तरीय संवाद र व्यवहारगत परिवर्तनलाई निरन्तरता दिनुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको अनुगमन तथा प्राप्त सूचनाबाट एकातर्फ अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधार तथा पुनर्स्थापनाका कार्यक्रमले सकारात्मक प्रभाव पारेको र अर्कोतर्फ आवश्यक उपचार, पुनर्स्थापना तथा पारिवारिक एवं संस्थागत सहयोगको अभावमा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन हुने अवस्था रहेको देखिएको छ। मुगुका सोरू गाउँपालिका र मुगुमकार्मारोङ गाउँपालिकामा अपाङ्गतामैत्री घर, शौचालय तथा र्याम्प निर्माण गरी स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना र जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दैनिक जीवन सहज र आत्मनिर्भर बनाउन सहयोग पुगेको देखिन्छ भने जुम्लाका एक युवक मानसिक स्वास्थ्य समस्यापछि लामो समयदेखि घरमै खोरमा थुनिएर बस्न बाध्य भएको घटनाले मानसिक स्वास्थ्य, पुनर्स्थापना, सम्मानपूर्वक जीवनयापन तथा सामाजिक समावेशीकरणको अधिकारको अवस्था गम्भीर रहेको देखाएको छ। यस प्रकारका घटनामा स्थानीय तह, स्वास्थ्य संस्था तथा सामाजिक संघसंस्था बिच समन्वय गरी पुनर्स्थापना तथा समुदायमा आधारित सहयोग प्रणाली विकास गर्न आवश्यक देखिन्छ।

स्वास्थ्य सेवाको अधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा दुर्गम जिल्लामा विशेषज्ञ स्वास्थ्य सेवा, आवश्यक औषधि, उपकरण, जनशक्ति तथा आकस्मिक उपचारको पहुँचमा अझै चुनौती रहेको पाइएको छ।

कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानसँग सम्बन्धित पूर्वाधार तथा सेवा विस्तारका विषयमा देखिएको ढिलाइ, स्वास्थ्य संस्थामा आवश्यक उपकरण तथा विशेषज्ञ सेवाको अभाव र बिरामीलाई थप उपचारका लागि जिल्ला बाहिर जानुपर्ने अवस्थाले दुर्गम क्षेत्रका नागरिकको स्वास्थ्य अधिकारको समान उपभोगमा समस्या रहेको देखिन्छ। स्वास्थ्य सेवामा भौगोलिक समानता कायम गर्न राज्यका तीनै तह बिच प्रभावकारी समन्वय र पर्याप्त स्रोत सुनिश्चित गर्न आवश्यक छ।

विपद् तथा प्राकृतिक जोखिमका घटनामा नागरिकको जीवन, आवास, खाद्य, स्वास्थ्य तथा सुरक्षित बसोबासको अधिकार प्रभावित भएको पाइएको छ। जुम्लामा पहिरोका कारण घरमा क्षति पुगेका परिवारहरू विस्थापित भई राहत तथा सुरक्षित स्थानमा बस्ती स्थानान्तरणको माग गर्नुपरेको अवस्थाले विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्वतयारीमा थप सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ। त्यस्तै, घर लिप्ने माटो खन्ने क्रममा ढिस्को खस्दा भएको मानवीय क्षति र दुर्गम सडकमा सवारी दुर्घटनाका घटनाले स्थानीय स्तरमा विपद् तथा दुर्घटना जोखिमको पूर्वपहिचान, सुरक्षा मापदण्ड, उद्धार तथा आपत्कालीन स्वास्थ्य सेवाको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

विकास तथा वातावरणीय अधिकारको अवस्थाका सम्बन्धमा जुम्लाका विभिन्न नदी तथा खोलाबाट गिट्टी, बालुवा लगायतका नदीजन्य पदार्थको अनियन्त्रित तथा अवैध उत्खननको विषय गम्भीर रूपमा देखिएको छ। जवा, तिला तथा हिमा नदी आसपास डोजर प्रयोग गरी गरिएको अनियन्त्रित उत्खननबाट नदीको प्राकृतिक स्वरूप, खेतीयोग्य जमिन, जैविक विविधता तथा जलचरमा असर पर्नुका साथै बाढी तथा कटानको जोखिमसमेत बढेको देखिन्छ। वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, कानुनी प्रक्रिया तथा स्थानीय मापदण्ड पालना नगरी प्राकृतिक स्रोतको दोहन हुनु स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारसँगै सुशासन र दिगो विकासको चुनौतीसमेत हो। यस सम्बन्धमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाले नदीजन्य पदार्थको उत्खनन तथा संकलन पूर्ण रूपमा बन्द गरी कानुनी कारबाहीको चेतावनी दिनु सकारात्मक सुधारात्मक कदमका रूपमा देखिएको छ। आगामी दिनमा प्राकृतिक स्रोतको उपयोगलाई कानुनी प्रक्रिया, वातावरणीय मापदण्ड तथा दिगो व्यवस्थापनसँग आबद्ध गर्दै नियमित अनुगमन आवश्यक देखिन्छ।

कर्णाली राजमार्ग, नाग्म-गमगडी सडक तथा स्थानीय सडक पूर्वाधारको अवस्थाका सम्बन्धमा गरिएको अनुगमन तथा प्राप्त सूचनाबाट विकास आयोजनाको कार्यान्वयनमा ढिलासुस्ती, ठेक्का व्यवस्थापनको कमजोरी, कमजोर अनुगमन तथा बजेट कार्यान्वयनमा समस्या रहेको देखिएको छ। लामो समयसम्म

सडक तथा पुल निर्माण सम्पन्न नहुँदा नागरिकको सुरक्षित आवागमन, स्वास्थ्य, शिक्षा, व्यापार तथा पर्यटनमा प्रत्यक्ष असर परेको छ। केही ठेक्का लामो समयसम्म अलपत्र रहेपछि सार्वजनिक खरिद ऐनअनुसार तोडिनु सम्बन्धित निकायबाट जवाफदेहिता कायम गर्ने प्रयास भए पनि विकास आयोजनाहरू निर्धारित समयमै सम्पन्न गर्न पूर्वअनुगमन, ठेक्का व्यवस्थापन र नियमित प्रगति मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिन्छ।

जुम्ला विमानस्थल विस्तारको लामो समयदेखिको अनिश्चितता पनि दुर्गम क्षेत्रका नागरिकको सार्वजनिक सेवा तथा विकासको अधिकारसँग जोडिएको विषय हो। विमानस्थल विस्तारका लागि जग्गा अधिग्रहण, धावनमार्ग विस्तार तथा टर्मिनल भवन निर्माणका योजना पटकपटक अघि बढे पनि बजेट कार्यान्वयन, जग्गा अधिग्रहण तथा सम्बन्धित निकाय बिचको समन्वय अभावका कारण आयोजना अघि बढ्न नसक्नु चिन्ताको विषय हो। दुर्गम क्षेत्रका नागरिकका लागि हवाई सेवा स्वास्थ्य उपचार, विपद् उद्धार, शिक्षा, आवागमन तथा आर्थिक गतिविधिसँग प्रत्यक्ष जोडिएको हुँदा आयोजना कार्यान्वयनमा स्पष्ट समयसीमा र नियमित अनुगमन आवश्यक देखिन्छ।

मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि आयोगले जुम्ला र मुगुमा सरोकारवाला निकाय, स्थानीय तह, सुरक्षा निकाय, नागरिक समाज, विद्यालय, अधिकारकर्मी तथा स्थानीय समुदायसँग अन्तरक्रिया तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। यस्ता कार्यक्रममार्फत नागरिकलाई आफ्नो अधिकार, राज्यका दायित्व तथा उपलब्ध गुनासो तथा उपचार संयन्त्रबारे जानकारी गराउनुका साथै स्थानीय तहमा मानव अधिकारमैत्री सेवा प्रवाह र सामाजिक उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्न जोड दिइएको छ। विशेषगरी महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायका सवाललाई स्थानीयस्तरमै पहिचान गरी समाधानतर्फ लैजान आयोगको अनुगमन तथा समन्वयकारी भूमिका महत्वपूर्ण देखिएको छ।

समग्रमा जुम्ला र मुगु जिल्लामा मानव अधिकारको अवस्था हेर्दा संवैधानिक तथा कानुनी संरक्षणको व्यवस्था भए पनि भौगोलिक विकटता, कमजोर पूर्वाधार, सेवा सुविधामा असमान पहुँच, सामाजिक विभेद, आर्थिक विपन्नता, प्राकृतिक विपद्को जोखिम, विकास आयोजनामा ढिलासुस्ती तथा राज्यका निकाय बिचको कमजोर समन्वयका कारण नागरिकले मानव अधिकारको पूर्ण उपभोग गर्न अझै चुनौती रहेको छ। तथापि, स्थानीय तह तथा सम्बन्धित निकायबाट जातीय विभेदविरुद्धका कार्यक्रम, अपाङ्गतामैत्री पूर्वाधार निर्माण, अवैध नदीजन्य उत्खनन नियन्त्रण तथा विपद् प्रभावितको राहतजस्ता सुधारात्मक

प्रयासहरू पनि भइरहेका छन्। आगामी दिनमा प्राप्त तथ्य तथा अनुगमन पश्चात सम्बन्धित निकायलाई गरिएका सिफारिसको कार्यान्वयनको नियमित अनुगमन गर्दै मानव अधिकारमैत्री सेवा प्रवाह, जवाफदेही विकास, सामाजिक समावेशीकरण, वातावरण संरक्षण तथा दुर्गम क्षेत्रका नागरिकको समान अधिकार सुनिश्चित गर्ने कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन आयोग प्रतिवद्द रहनेछ।

५.१.३ मानव अधिकार शिक्षा तथा सचेतना

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाले जुम्ला तथा मुगु जिल्लाका विद्यालय, स्थानीय तह, सरकारी निकाय, सुरक्षा निकाय, पत्रकार, नागरिक समाज, अधिकारकर्मी तथा स्थानीय समुदायलाई लक्षित गरी मानव अधिकारसम्बन्धी अभिमुखीकरण, अन्तरक्रिया तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएको छ। कार्यक्रमहरूमा बाल अधिकार, महिला अधिकार, जातीय विभेद तथा छुवाछुत, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, सामाजिक समावेशीकरण, स्वास्थ्य तथा शिक्षा अधिकार, निर्वाचनमा मानव अधिकार र मानव अधिकार रक्षकको भूमिकालगायतका विषयमा जानकारी तथा छलफल गर्दै आएको छ।

जुम्लामा विद्यालय तथा सरोकारवाला निकायसँगको अन्तरक्रियाले बाल अधिकार तथा अन्य मानव अधिकारका सवालमा चेतना अभिवृद्धि गर्न योगदान गरेको छ। अनुगमनका क्रममा देखिएका जातीय विभेद, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, बाल अधिकार तथा आधारभूत सेवामा पहुँचका समस्याले कानुनी व्यवस्थासँगै व्यवहारगत परिवर्तन र निरन्तर मानव अधिकार शिक्षा आवश्यक रहेको देखाएको छ। आगामी दिनमा दुर्गम तथा सीमान्तकृत समुदायलाई प्राथमिकता दिई स्थानीय समस्यामा आधारित सचेतना कार्यक्रम विस्तार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

५.२ प्रदेश शाखा कार्यालयका प्रमुख चुनौतीहरू

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको कार्यक्षेत्र जुम्ला र मुगु भौगोलिक रूपमा अत्यन्त विकट तथा दुर्गम क्षेत्रमा फैलिएको हुँदा मानव अधिकारको अनुगमन, अनुसन्धान तथा प्रवर्द्धनका कार्यमा व्यवहारिक कठिनाइहरू रहेका छन्। वर्षायाममा सडक हिलाम्य तथा अवरूद्ध हुने, हिउँदमा हिमपात र अत्यधिक चिसो हुने तथा कतिपय स्थानमा लामो दूरी पैदल यात्रा गर्नुपर्ने अवस्थाले आकस्मिक घटना तथा उजुरीमा तत्काल स्थलगत रूपमा पुग्न कठिन हुने गरेको छ। कार्यालयमा आफ्नै सवारी साधनको सुविधा नहुँदा भाडाका सवारी साधनमा निर्भर रहनुपर्ने

अवस्था समेत रहेको छ। जुम्ला र मुगुका सबै स्थानीय तह तथा दुर्गम बस्तीमा नियमित रूपमा पुगेर मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन गर्न पर्याप्त समय, बजेट, जनशक्ति तथा स्रोतसाधनको अभाव प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ।

कार्यालयमा सीमित जनशक्तिबाट दुई जिल्लाको विस्तृत कार्यक्षेत्र समेट्नुपर्ने भएकाले उजुरी अनुसन्धान, नियमित तथा आकस्मिक अनुगमन, प्रतिवेदन तयारी, मानव अधिकार शिक्षा र संस्थागत समन्वयका कार्यलाई अपेक्षित रूपमा विस्तार गर्न कठिनाइ रहेको छ। विशेषगरी दुर्गम तथा सीमान्तकृत समुदायका नागरिकमा मानव अधिकार, कानुनी उपचार तथा आयोगमा उजुरी गर्ने प्रक्रियाबारे पर्याप्त जानकारी नहुँदा धेरै घटना औपचारिक संयन्त्रसम्म नआउने अवस्था रहेको छ। जातीय विभेद तथा छुवाछुत, बालविवाह, महिला तथा घरेलु हिंसा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिमाथिको विभेद, बाल अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्येष्ठ नागरिकको उपेक्षाजस्ता सामाजिक समस्यामा परम्परागत सोच, सामाजिक दबाब र स्थानीयस्तरमै मिलापत्र गर्ने प्रवृत्तिले अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको प्रभावकारी सम्बोधनमा चुनौती सिर्जना गरेको छ।

त्यसैगरी स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, यातायात तथा सञ्चारजस्ता आधारभूत सेवामा रहेको कमजोरी, विकास आयोजनामा हुने ढिलाइ, वातावरणीय क्षति, नदीजन्य पदार्थको अवैध उत्खनन, बाढीपहिरो तथा अन्य विपद्का घटनाले नागरिकको मानव अधिकार उपभोगमा प्रत्यक्ष असर पारिरहेको छ। यस्ता विषयमा आयोगले अनुगमन तथा सिफारिस गरे पनि सम्बन्धित निकायबाट सिफारिसको प्रभावकारी कार्यान्वयन र नियमित अनुगमन सुनिश्चित गर्नु अर्को चुनौती रहेको छ। संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बिच पर्याप्त समन्वय नहुँदा विकास, सेवा प्रवाह, विपद् व्यवस्थापन तथा मानव अधिकार संरक्षणका विषयमा अपेक्षित सुधार ल्याउन कठिनाइ देखिएको छ।

समग्रमा, भौगोलिक विकटता, यातायातको अभाव, सीमित जनशक्ति तथा बजेट, दुर्गम समुदायसम्म पहुँचको कठिनाइ, मानव अधिकारसम्बन्धी न्यून चेतना, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेद, कमजोर सार्वजनिक सेवा, विपद् जोखिम र आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनमा देखिने कमजोरी कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्। यी चुनौतीका बाबजुद स्थानीय प्रशासन, जनप्रतिनिधि, नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार तथा अन्य सरोकारवालासँगको समन्वय र सहकार्यमा आयोगले मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका कार्यलाई निरन्तरता दिइरहेको छ।

५.३ चुनौती समाधानका सम्भावित उपायहरू

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको कार्यक्षेत्रको भौगोलिक विकटता, सीमित जनशक्ति तथा स्रोतसाधन, यातायातको कठिनाइ र जुम्ला तथा मुगु जिल्लामा देखिएका विविध मानव अधिकारका सवाललाई मध्यनजर गर्दै कार्यालयको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न निम्न उपायहरू अवलम्बन गर्न उपयुक्त देखिन्छः

- मुगु र जुम्ला जिल्लाको दुर्गम कार्यक्षेत्रलाई ध्यानमा राखी कार्यालयका लागि आवश्यक बजेट, अनुगमनका लागि सवारी साधनको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- उजुरी अनुसन्धान, अनुगमन तथा मानव अधिकार प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक जनशक्ति सुनिश्चित गर्नुपर्ने,
- जुम्ला र मुगुका सबै स्थानीय तह तथा दुर्गम बस्तीमा योजनाबद्ध रूपमा मोबाइल अनुगमन, उजुरी संकलन र मानव अधिकार शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने।
- आकस्मिक अनुगमन संयन्त्र विकास गर्नुपर्ने। यसका लागि स्थानीय प्रशासन, प्रहरी, मानव अधिकार रक्षक र पत्रकारसँग समन्वय गरी गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा तत्काल सूचना प्राप्त गर्ने र शीघ्र स्थलगत अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने।
- महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा सीमान्तकृत समुदायलाई लक्षित गरी अधिकार, कानुनी उपचार र आयोगमा उजुरी गर्ने प्रक्रियाबारे स्थानीय तहसम्म सचेतना कार्यक्रम विस्तार गर्ने।
- स्थानीय समन्वय संयन्त्र सुदृढ गर्दै १२ वटै स्थानीय तह, जिल्ला प्रशासन, प्रहरी, स्वास्थ्य तथा शिक्षा निकाय, न्यायिक समिति, नागरिक समाज र मानव अधिकार रक्षकसँग नियमित समन्वय र सूचना आदानप्रदान गर्ने।
- जातीय विभेद, छुवाछुत, बालविवाह, महिला हिंसा, घरेलु हिंसा तथा अपाङ्गता र ज्येष्ठ नागरिकमाथिको विभेदविरूद्ध समुदायस्तरमा निरन्तर सचेतना तथा अनुगमन गर्ने।
- सडक, पुल, विमानस्थल, स्वास्थ्य तथा शैक्षिक पूर्वाधारमा हुने ढिलाइ, नदीजन्य पदार्थको अवैध उत्खनन तथा वातावरणीय क्षतिका विषयमा नियमित अनुगमन गरी मानव अधिकारमैत्री विकासका लागि सिफारिस गर्ने।
- बाढी, पहिरो, हिमपात तथा अन्य विपद्का समयमा राहत, उद्धार, पुनर्स्थापना र सुरक्षित स्थानान्तरणमा मानव अधिकारको सुनिश्चितताका लागि सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्ने।
- आयोगबाट गरिएका सिफारिसको कार्यान्वयन अवस्थाको नियमित अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई जवाफदेही बनाउने र आवश्यक परे पुनः ध्यानाकर्षण तथा अनुगमन गर्ने।

- प्रत्येक स्थानीय तहमा मानव अधिकार रक्षक/सम्पर्क व्यक्ति पहिचान गरी घटना, उजुरी तथा जोखिमसम्बन्धी सूचना कार्यालयमा शीघ्र प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाउने।
- दुर्गम क्षेत्रबाट समेत उजुरी तथा सूचना प्राप्त गर्न अनलाइन, फोन तथा अन्य विद्युतीय माध्यमको प्रयोग बढाई कार्यालयसम्म प्रत्यक्ष आउनुपर्ने बाध्यता घटाउने।

५.४ प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सुझाव

५.४.१ कर्णाली प्रदेश सरकारलाई सुझाव

१. भौगोलिक विकटता विकासको बाधा मात्र नभई मानव अधिकारको पहुँचसँग जोडिएको विषयका रूपमा ग्रहण गरी दुर्गम तथा सीमान्तकृत बस्तीका लागिआवश्यकता पहिचान गरी प्राथमिकताका आधारमा विशेष नीति, योजना, बजेट र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गराउन।

२. कर्णाली राजमार्ग तथा अन्य रणनीतिक सडकहरूको स्तरोन्नति गरी सुलभ, सुरक्षित र भरपर्दो यातायात सुनिश्चित गर्नुपर्ने साथै सडक दुर्घटना न्यूनीकरणका लागि जोखिमयुक्त सडकको पहिचान, मर्मत, ट्राफिक व्यवस्थापन र आकस्मिक उद्धार प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन।

३. स्वास्थ्य संस्थामा स्वास्थ्यकर्मी, विशेषज्ञ चिकित्सक, औषधि, उपकरण तथा आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाको नियमित उपलब्धता सुनिश्चित गर्नुका साथै दुर्गम क्षेत्रमा चिकित्सक टिकाइराख्न विशेष प्रोत्साहन तथा सेवा सुविधा उपलब्ध गर्न गराउन।

४. अत्यावश्यक औषधि, खोप तथा स्वास्थ्य सामग्रीको अभावबाट नागरिकको ज्यान जोखिममा पर्न नदिन प्रदेशस्तरीय स्वास्थ्यसामग्री तथा औषधि आपूर्ति प्रणालीलाई नियमित, पारदर्शी र पूर्वानुमानमा आधारित बनाउन।

५. खाद्य संकट तथा खाद्य असुरक्षा भएका स्थानीय तहको पहिचान गरी खाद्यान्नको पर्याप्तता, पहुँचयोग्यता र गुणस्तर सुनिश्चितताामा जोड दिने र प्राकृतिक विपत्ति वा सडक अवरोधका कारण खाद्यान्न अभाव हुन नदिन दुर्गम क्षेत्रमा आवश्यक खाद्यान्नको रणनीतिक मौज्दात राख्ने व्यवस्था गर्न गराउन।

६. मुगु तथा जुम्लामा देखिएको खानेपानी संकटलाई सम्बोधन गर्न जलस्रोत संरक्षण, मुहान पुनर्भरण, लिफ्टिङ खानेपानी, वर्षातको पानी संकलन र जलवायु अनुकूलनका कार्यक्रमलाई एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्न गराउन।

७. बाढी, पहिरो, खडेरी तथा अन्य प्राकृतिक विपत्तिबाट प्रभावित नागरिकको तत्काल उद्धार, राहत तथा पुनःस्थापनाका साथै दीर्घकालीन जीविकोपार्जन पुनःस्थापना सुनिश्चित गर्न गराउन।

८. प्रदेशमा रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी बेरोजगारी, गरिबी र बाध्यात्मक बसाइँसराइ घटाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने। स्थानीय उत्पादनमा आधारित कृषि, पशुपालन, पर्यटन, जडीबुटी तथा लघु उद्यमलाई रोजगारीसँग जोड्ने विषयमा प्राथमिकता दिने।

९. भारत तथा अन्य मुलुकमा रोजगारीका लागि जाने कर्णालीका नागरिकका लागि सुरक्षित वैदेशिक रोजगारी, श्रम अधिकार, कानुनी सहायता तथा आपतकालीन उद्धारसम्बन्धी संयन्त्र विकास गर्न गराउन।

१०. जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्यका लागि दलित समुदायलाई मात्र लक्षित नगरी गैरदलित समुदाय, धार्मिक/सामाजिक अगुवा, शिक्षक, जनप्रतिनिधि तथा युवालाई समेत सामाजिक रूपान्तरणको अभियानमा सहभागी गर्न गराउन।

११. बालविवाह, बहुविवाह, घरेलु हिंसा, बलात्कार, बाल यौन दुर्व्यवहार तथा महिनावारी विभेद अन्त्य गर्न स्थानीय तहसँग समन्वय गरी रोकथाम, संरक्षण, कानुनी सहायता र पुनःस्थापनालाई एकीकृत कार्यक्रमका रूपमा अघि बढाउन।

१२. विद्यालयमा कक्षाकोठा, शौचालय, खानेपानी, पोषण तथा आवश्यक शिक्षकको अभावका कारण बालबालिकाको शिक्षा प्रभावित हुन नदिन "न्यूनतम मानव अधिकारमैत्री विद्यालय"को मापदण्ड लागू गर्न गराउन।

१३. विद्यालय छाड्ने, बालविवाह तथा बाल यौन दुर्व्यवहारको जोखिममा रहेका बालबालिकाको पहिचान गरी स्थानीय तह, विद्यालय, प्रहरी र बाल संरक्षण संयन्त्र बिच समन्वित बाल संरक्षण प्रणाली विकास गर्न गराउन।

१४. मानसिक स्वास्थ्य समस्याका कारण हुने आत्महत्या न्यूनीकरण गर्न विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था र समुदायस्तरमा मनोसामाजिक परामर्श तथा मानसिक स्वास्थ्य सेवा विस्तार गर्न गराउन।

१५. नागरिकता तथा अन्य प्रशासनिक सेवाका लागि दुर्गमका नागरिकले दुईतीन दिनसम्म यात्रा गर्नुपर्ने अवस्था अन्त्य गर्न घुम्ती सेवा तथा एकीकृत सेवा शिविर नियमित सञ्चालन गर्न गराउन।

१६. हिरासत तथा कारागारमा क्षमताभन्दा बढी कैदीबन्दी रहेको अवस्थालाई सम्बोधन गर्दै कारागारको भौतिक क्षमता विस्तार, स्वास्थ्य सेवा, सरसफाइ तथा मानवीय बसोबासको व्यवस्था सुधार गर्न गराउन।

१७. कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायमा पर्याप्त जनशक्ति, कार्यालय भवन, सवारी साधन, सञ्चार तथा आवश्यक पूर्वाधार सुनिश्चित गरी न्यायमा नागरिकको सहज पहुँच बढाउन।

१८. प्रदेशका नीति तथा कार्यक्रम निर्माण गर्दा राजधानी वा समथर भूभागमा आधारित सामान्य मापदण्ड मात्र प्रयोग नगरी कर्णालीको भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक तथा मौसमी अवस्थाअनुकूल विशेष नीति निर्माण गर्न गराउन।

१९. तीन तहका सरकार बिच कार्यक्षेत्र दोहोरिने वा जिम्मेवारी पन्छाउने अवस्था अन्त्य गरी स्वास्थ्य, शिक्षा, सडक, खानेपानी, खाद्य सुरक्षा, विपद् र सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा स्पष्ट जिम्मेवारी तथा समन्वय संयन्त्र विकास गर्न गराउन।

२०. प्रदेशका सबै विकास आयोजना तथा बजेटमा मानव अधिकार प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गरी योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्म महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायको आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिन ।

५.४.२ स्थानीय सरकारलाई सुझाव

१. प्रत्येक वडा कार्यालयबाट प्रदान गरिनुपर्ने सेवा नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न वडा सचिव तथा आवश्यक कर्मचारीको व्यवस्था गरी सेवाग्राहीलाई पालिका केन्द्रसम्म धाउनुपर्ने बाध्यता अन्त्य गर्न गराउन।

२. नागरिकता, सामाजिक सुरक्षा, अपाङ्गता परिचयपत्र, जन्मदर्ता, मृत्यु दर्ता तथा अन्य सरकारी सेवाबाट वञ्चित नागरिकको घरदैलो पहिचान तथा सेवा पहुँच अभियान सञ्चालन गर्न गराउन।

३. स्थानीय स्वास्थ्य संस्थामा आवश्यक स्वास्थ्यकर्मी, औषधि, खोप तथा उपकरणको नियमित उपलब्धता सुनिश्चित गरी आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाको पहुँच बढाउन।

४. विद्यालयको अवस्था सुधार गर्दा भवन मात्र निर्माण नगरी पर्याप्त कक्षाकोठा, शौचालय, खानेपानी, पोषण, शिक्षक तथा सुरक्षित सिकाइ वातावरण सुनिश्चित गर्न गराउन।

५. खानेपानीको अभाव भएका बस्तीको प्राथमिकता निर्धारण गरी एक घर-एक धारा, मुहान संरक्षण तथा दीर्घकालीन खानेपानी आयोजना कार्यान्वयन गर्न गराउन।

६. खडेरी, बाढी तथा पहिरोको जोखिम भएका बस्तीको नक्साङ्कन गरी स्थानीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्वतयारी योजना कार्यान्वयन गर्न गराउन।

७. बाढी तथा पहिरोबाट कृषि क्षेत्रमा भएको क्षतिमा तत्काल राहत दिनुका साथै बीउ, कृषि सामग्री, सिँचाइ, उत्पादन पुनःस्थापना तथा जीविकोपार्जन पुनःनिर्माणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गराउन।

८. स्थानीय उत्पादन तथा सीपमा आधारित रोजगारी सिर्जना गरी युवालाई बाध्यात्मक रूपमा बाहिरिनु पर्ने अवस्थालाई कम गर्न स्थानीय रोजगारी तथा स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गराउन।

९. बालविवाह, बहुविवाह, घरेलु हिंसा, बलात्कार, बाल यौन दुर्व्यवहार तथा महिनावारी विभेदविरूद्ध समुदायस्तरमै निरन्तर सामाजिक रूपान्तरण अभियान सञ्चालन गर्न गराउन।

१०. जोखिममा रहेका महिला तथा बालबालिकाका लागि स्थानीय तहमा उद्धार, सुरक्षित आवास, स्वास्थ्य उपचार, मनोसामाजिक परामर्श तथा कानुनी सहायता उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्न गराउन।

११. जातीय विभेद तथा छुवाछूत अन्त्यका लागि सहभोज वा अन्तरसंवादमा मात्र सीमित नभई दलित समुदायको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा राजनीतिक सशक्तीकरणलाई स्थानीय विकास योजनामा समेट्न।

१२. लागूऔषधको बढ्दो जोखिमलाई ध्यानमा राखी विद्यालय तथा समुदायमा न्यूनीकरण, रोकथाम, परामर्श, उपचार तथा पुनःस्थापनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न गराउन।

१३. ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा आर्थिक रूपमा विपन्न नागरिकका लागि सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण सेवाको पहुँच घरदैलोसम्म पुऱ्याउन।

१४. स्थानीय तहका विकास योजना निर्माण गर्दा महिला, दलित, बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा दुर्गम बस्तीका नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न गराउन।

१५. स्थानीय तहबाट सञ्चालित योजनाको प्रगति, लागत, लाभग्राही र सम्पन्न हुने समयसीमा सार्वजनिक गरी सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ तथा नागरिक गुनासो सुनुवाइलाई नियमित र परिणाममुखी बनाउन।

१६. स्थानीय तहमा मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रवर्द्धनसम्बन्धी सम्पर्क व्यक्ति/इकाइ तोकी मानव अधिकार उल्लंघनका घटना तथा जोखिमको नियमित अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्न गराउन।

१७. सडक दुर्घटना न्यूनीकरणका लागि स्थानीय सडकको जोखिम पहिचान, नाली तथा संरक्षण संरचना निर्माण, सडक मर्मत र दुर्घटनापछिको तत्काल उद्धार संयन्त्र तयार गर्न गराउन।

१८. सञ्चार सेवा नपुगेका बस्तीमा सम्बन्धित निकायसँग समन्वय र सहकार्य गरी मोबाइल नेटवर्क तथा इन्टरनेट पहुँच विस्तार गर्न गराउन।

१९. स्थानीय सरकारका सबै नीति, बजेट तथा कार्यक्रम निर्माण गर्दा मानव अधिकारमा आधारित विकास दृष्टिकोण (Human Rights-Based Approach) अवलम्बन गरी "सबैभन्दा पछाडि परेका नागरिकलाई पहिलो प्राथमिकता" दिने अभ्यास स्थापित गर्न गराउन।

५.४.३ मानव अधिकारकर्मी तथा नागरिक समाजलाई सुझाव

१. दुर्गम तथा सीमान्तकृत समुदायमा पुगेर प्रत्यक्षरूपमा मानव को अनुगमन, खण्डीकृत तथ्य संकलन गरी अभिलेखीकरणलाई नियमित बनाउन ।

२. सञ्चारमाध्यममा प्रकाशित समाचारलाई प्रारम्भिक सूचनाका रूपमा प्रयोग गरी घटनाको वास्तविक अवस्था, पीडितको अवस्था र राज्यको प्रतिक्रियाको फलोअप गर्न गराउन।

३. मानव अधिकार उल्लंघनका पीडितलाई उजुरी, कानुनी सहायता, स्वास्थ्य उपचार, क्षतिपूर्ति तथा पुनःस्थापनासम्म पुग्न व्यावहारिकरूपमा सहजीकरण गर्न गराउन।

४. महिला, बालबालिका, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक तथा विपन्न समुदायका आवाज नपुगेका सवाललाई सार्वजनिक बहस र नीति निर्माणको विषय बनाइ जोड दिन।

५. बालविवाह, जातीय विभेद, छुवाछुत, महिनावारी विभेद तथा लैङ्गिक हिंसाजस्ता सामाजिक समस्यामा समुदायका परम्परागत नेतृत्व, धार्मिक/सामाजिक अगुवा, शिक्षक, युवा तथा जनप्रतिनिधिलाई सहभागी गराई व्यवहार परिवर्तनमुखी अभियान सञ्चालन गर्न गराउन।

६. स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, खाद्य सुरक्षा तथा सामाजिक सुरक्षाको अवस्थाबारे नागरिकस्तरबाट सामाजिक अनुगमन गरी सम्बन्धित सरकारलाई प्रमाणमा आधारित सुझाव दिन।

७. जलवायु परिवर्तन, बाढी, पहिरो, खडेरी तथा पानीको संकटलाई मानव अधिकार र जलवायु न्यायको सवालका रूपमा उठाउँदै दीर्घकालीन नीति पैरवी गर्न गराउन।

८. मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार तथा सामाजिक अभियन्तामाथि जोखिम उत्पन्न भएमा सुरक्षा, कानुनी सहायता तथा संस्थागत सहयोगको सञ्जाल निर्माण गर्न गराउन।

९. सरकारका कार्यको निगरानी गरी समस्या पहिचान, समाधानको विकल्प, नीति पैरवी र कार्यान्वयनमा अनुगमनमा साझेदार भूमिका निर्वाह गर्न गराउन।

१०. स्थानीय तहमा हुने सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परीक्षण, बजेट छलफल तथा विकास योजना निर्माण प्रक्रियामा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता बढाउन सहजीकरण गर्न गराउन।

११. मानव अधिकारको अवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्दा पीडितको आवाज, तथ्यगत प्रमाण, सम्बन्धित सरकारी निकायको प्रतिक्रिया तथा घटनाको पछिल्लो अवस्थालाई समेत समेटेर विश्वसनीय अनुगमन प्रणाली विकास गर्न गराउन।

१२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, स्थानीय प्रशासन, प्रहरी, स्वास्थ्य संस्था, सञ्चारमाध्यम, स्थानीय तह तथा समुदाय बिच मानव अधिकार संरक्षण गर्नका लागि नागरिकहरूको निगरानी प्रणालीको थप प्रभावकारी रूपमा विकास गर्न गराउन।

अनुसूची - १

दर्ता भएका उजुरी

कार्यालयमा दर्ता भएका उजुरी

क्र. सं.	जिल्ला	उजुरी मिति	पीडितको नाम	घटना सम्बन्धी छोटकरी विवरण /बिषय	घटना विवरण (मिति)	उल्लङ्घनकर्ता	कैफियत
१.	जुम्ला	२०७७।०८।१५	जुम्ला महत गाउँ-१ *(परिवर्तित नाम)*	न्याय प्रशासन (पक्राउ पूर्जी विना घर खानतलासी	२०७७।०८।१३	जिल्ला प्रशासन मार्फत जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्ला	
२.	जुम्ला	२०६३।१२।२९	जुम्ला देपालगाउँ-१ *(परिवर्तित नाम)*	अपहण/ हत्या	२०५८ मंसिर	तत्कालिन माओवादी कार्यकर्ता	
३.	जुम्ला	२०६५।०६।२९	जुम्ला कुलालबाडा-१ *(परिवर्तित नाम)*	कुटपिट	२०६५।०४।०१	रूम भण्डारी नेपाली सेनाको जवान	
४.	दोलखा	२०७३।०५।०५	दोलाखा तामाकोशी-१ *(परिवर्तित नाम)*	मानसिक यातना	२०७३।०४।२१	द्वन्द्वबहादुर शाही	

५.	जुम्ला	२०७८।०३।२४	जुम्ला सिंजा-१ *(परिवर्तित नाम)*	जातीय विभेद	२०७८।०३।०८	जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्ला	मुद्दा दर्ता गर्न नमानेको
६.	जुम्ला	२०८०।०३।१७	जुम्ला तातोपानी-१ *(परिवर्तित नाम)*	अन्तरजातीय विवाहका कारण घरमा आगजनी	२०८०।०३।१७	माइती पक्ष हिक्मत गिरी	
७.	मुगु	२०७९।०५।०५	मुगु कोटिला-१ *(परिवर्तित नाम)*	वेपत्ता	२०७८ साल	सुक भाम	
८	मुगु	२०८०।०७।२६	मुगु छायानाथ-६ *(परिवर्तित नाम)*	यातना	२०८० कात्तिक	जिल्ला प्रहरी कार्यालय मुगु	
९	मुगु	२०८३।०२।०७	मुगु खत्याड-११ *(परिवर्तित नाम)*	हत्या	२०६७।०३।०४		
१०	जुम्ला	२०६५।०८।२९	जुम्ला देपालगाउ-१ *(परिवर्तित नाम)*	हत्या			
११	जुम्ला	२०६५।०४।०९	जुम्ला मालिकाठाटा-१ *(परिवर्तित नाम)*	यातना	२०६५।०२।२६-ऐ. ८ सम्म लगातार	नेपाल प्रहरी	
१२	मुगु	२०८०।०३।२५	मुगु छायानाथ-४ *(परिवर्तित नाम)*	कुटपिट तथा यातना	२०८०।०२।२५	जिल्ला प्रहरी कार्यालय मुगु	

अनुसूची २

अनुसन्धान सम्पन्न भएका उजुरीहरू

सि. नं.	उजूरी नं.	उजूरी मिति	पीडितको नाम	पीडितको ठेगाना	मानव अधिकारको बिषय	खर्च रकम
मिति २०८२।१२।०९ देखि २०८२।१२।१३ गतेसम्म कार्यालय प्रमुख कल्पना नेपाल आचार्य, मानव अधिकार अधिकृत राजेन्द्र प्रसाद न्यौपाने र ना.सु. राज कुमार बि.क. सम्मिलित टोलिले अनुसन्धान गरेको थियो।						
१	२२२	२०७७।०८।१५	जुम्ला महत गाउँ-१ *(परिवर्तित नाम)*	चन्दननाथ न.पा.-७, जुम्ला(महत गाउँ)	न्याय प्रशासन (पक्राउ पूर्जी विना घर खानतलासी	रू. २४,७७०/-
२	५५	२०६३।१२।२९	जुम्ला देपालगाउँ-१ *(परिवर्तित नाम)*	गुठीचौर गा.पा.-५, जुम्ला (साविकको देपालगाउँ गा.वि.स.-८)	अपहरण/हत्या	
३	८४	२२०६५।०६।२९	जुम्ला कुलालबाडा-१ *(परिवर्तित नाम)*	चन्दननाथ न.पा.-१, कुलालबाडा (साविकको चन्दननाथ गा.वि.स.-२)	कुटपिट	
४	१८४	२०७३।०५।०५	दोलाखा तामाकोशी-१ *(परिवर्तित नाम)*	तामाकोशी गा.पा.-४, दोलखा	मानसिक यातना	
५	२३२	२०७८।०३।२४	जुम्ला सिंजा-१ *(परिवर्तित नाम)*	सिंजा गा.पा.-६, जुम्ला	जातिय विभेद	

६	२३४	२०८०।०३।१७	जुम्ला तातोपानी-१ *(परिवर्तित नाम)*	तातोपानी गा.पा.-४, जुम्ला	अन्तरजातीय विवाहका कारण घरमा आगजनी	

अनुसूची ३

मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था अनुगमन

क्र.सं.	अनुगमन गरिएको जिल्ला/स्थान	मिति	प्राप्त महत्वपूर्ण तथ्यहरू	अनुगमन टोलीको नामावली	खर्च रकम	कै.
१	जुम्ला जिल्ला (कारागार कार्यालय जुम्ला)	२०८२।०६।२७ गते	जुम्ला जिल्ला कारागारमा १२० जना पुरूष र ८० जना महिलाको क्षमता भएकोमा ७५ जना पुरूष र ५ जना महिला कैदीबन्दी तथा १ जना आश्रित नाबालक मात्र रहेका कारण भौतिक संरचना, क्षमता र बसोबासको हिसाबले भौतिक संरचनाको अवस्था सन्तोषजनक पाइयो। विस्तृत रूपमा प्रतिवेदनमा राखि पेश गरिएको छ।	कल्पना नेपाल (आचार्य), कार्यालय प्रमुख राज कुमार बि.क., नायब सुब्बा	-	
२	जुम्ला जिल्ला (गुठीचौर गाउँपालिका-५, कुम्डी)	२०८२।०८।१२ र १३ गते	**गुठीचौर गाउँपालिका जुम्लामा मानव अधिकार अवस्थाको आकस्मिक अनुगमन** **सम्पादित मुख्य कामः** १. लैंगिक हिंसा विरूद्धको विश्वव्यापी १६ दिने अभियान अन्तरगत गुठिचौर गाउँपालिका	कल्पना नेपाल (आचार्य),	रू.२४,५५०/-	

			वडा नं. ५ कुम्डीका स्थानीय बासीहरूसँग अन्तरक्रिया तथा वस्तुस्थितिका बारेमा छलफल तथा अन्तरक्रिया। २. गुठिचौर गाउँपालिका मणीसागु गडीगाउमा घर परिवारबाट हिंसामा परि मानसिक स्वास्थ्य समस्या भएकी दुइ सन्तानकी ३५ बर्षकी महिलाको उद्धार। **सिकाइ तथा उपलब्धी** लैङ्गिक हिंसा अझै पनि समुदायमा विद्यमान छ, विशेषगरी घर-परिवारभित्र हुने मानसिक, शारीरिक तथा आर्थिक हिंसा। समुदायका धेरै सदस्यहरूलाई हिंसा पहिचान गर्ने, उजुरी गर्ने र कानूनी सहायता खोज्ने प्रक्रिया अस्पष्ट रहेको । स्थानीय तहको भूमिका महत्वपूर्ण भए पनि सबैले सेवा, राहत, मनो-सामाजिक परामर्श तथा सम्पर्क कसरी पाउने भन्नेबारे पर्याप्त जानकारी पाएका छैनन्। हिंसा रोकथाममा पुरूष, महिला, शिक्षक, स्वास्थ्यकर्मी तथा स्थानीय अगुवाहरूको साझा भूमिका आवश्यक ।	कार्यालय प्रमुख राज कुमार बि.क., नायब सुब्बा		

			अन्तरक्रियामा सहभागीहरू खुल्न थालेका छन्, जसले समुदायमा संवाद र विश्वसनीयता बढ्दै गएको संकेत गर्छ। **हिंसाबाट प्रभावित महिलाको उद्धारबाट प्राप्त सिकाइः** घरभित्रै भएका हिंसाले महिला मात्र होइन उनका सन्तानको मानसिक-सामाजिक विकासमा गम्भीर असर पर्ने। मानसिक समस्याको प्रारम्भिक लक्षण पहिचान नहुँदा पीडित लामो समयसम्म जोखिममा बस्न बाध्य। उद्धार तथा सहयोगमा स्थानीय सरकार, स्वास्थ्य संस्था, महिला नेटवर्क तथा सुरक्षाकर्मी बिच समन्वय अनिवार्य। उद्धारको समयमा मानसिक स्वास्थ्य परामर्श, सुरक्षित आश्रय, कानुनी परामर्श तथा सामाजिक पुनर्स्थापन बराबरी महत्वपूर्ण। **सुझाबः** समुदायमा नियमित सचेतना र अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, हिंसा पहिचान, उजुरी र सेवा प्राप्त गर्ने स्पष्ट जानकारी प्रसार गर्नु, पुरूष, महिला, युवा सबैको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्नु, पीडितका लागि मनो-सामाजिक			

			परामर्श, सुरक्षित आश्रय र कानुनी सेवा सजिलै उपलब्ध गराउनु, उद्धारपछि महिला र सन्तानको निरन्तर अनुगमन र समर्थन व्यवस्था मिलाउनु, स्थानीय तह, स्वास्थ्य संस्था र सुरक्षाकर्मी बिच सुदृढ समन्वय कायम गर्नु, आवश्यक परे आर्थिक सीप र पुनर्स्थापनाका कार्यक्रम जोड्नु।			
३	कनकासुन्दरी गाउँपालिका, जुम्ला	२०८२/०८/१५ र १६ गते	**कनकासुन्दरी गाउँपालिकामा मानव अधिकार अवस्थाको आकस्मिक अनुगमन** **सम्पादित मुख्य कामः** १. लैंगिक हिंसा विरूद्दको विश्वव्यापी १६ दिने अभियान अन्तरगत विश्व एड्स दिवस डिसेम्बर १, २०२५ विशेष कनका सुन्दरी गाउँपालिकामा विविध सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन। २. कनकासुन्दरी गाउँपालिकाका जनप्रतिनिधि, कर्मचारी र सरोकारवालाहरूसँग समसामायिक मानव अधिकारको अवस्था बारे छलफल तथा अन्तरक्रिया। **सिकाइ तथा उपलब्धीः** लैङ्गिक हिंसा सबै समुदायमाथि पर्ने समस्या भएकाले सबैको सहकार्य आवश्यक।	कल्पना नेपाल (आचार्य), कार्यालय प्रमुख	रू.१०,१५०।-	

			महिलामाथि हुने हिंसा विकासको अवरोध हो भन्ने बुझाइ मजबुत। यौनजन्य हिंसा, घरेलु हिंसा र छुईप्रथा जस्ता हानिकारक चलन अझै विद्यमान रहेको सिकाइ। स्थानीय तह र मानवअधिकार आयोग बिच सहकार्य बढ्यो। एड्स/एचआईभी तथा लैंगिक हिंसा सम्बन्धी जनचेतना समुदायमा विस्तार। **सुझावः** स्थानीय तहले लैंगिक हिंसा तथा हानिकारक प्रथाविरूद्ध निरन्तर जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने। विद्यालय, महिला समूह र समुदायसँग मिलेर व्यवहार परिवर्तनमुखी कार्यक्रम गर्न आवश्यक। पीडितहरूका लागि निःशुल्क कानुनी, मनोसामाजिक तथा स्वास्थ्य सहयोग पहुँचयोग्य बनाउने। हिंसा सम्बन्धी घटनाहरूलाई गोपनीय तर प्रभावकारी रूपमा उजुरी दर्ता र अनुगमन गर्ने व्यवस्था सुदृढ गर्नुपर्ने। छुईप्रथा, बालविवाह जस्ता कुसंस्कार अन्त्यका लागि			

			स्थानीय नियम–कानुन कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नु पर्ने। एड्स/एचआईभी सम्बन्धी सही जानकारी, परीक्षण तथा उपचार सेवा सरल र सुलभ बनाउने।			
४	मुगु	२०८२।१०। १७ गतेदेखि ऐ. २० गतेसम्म	मतदानपूर्वको अनुगमन तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणको संयन्त्र गठन	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख जिवन बुढा, सलेप	५१,१००।-	
५	कनकासुन्दरी गा.पा., हिमा गा.पा. र तिला गा.पा. जुम्ला	२०८२।१०। २६ र २७ गते	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०८२ विशेष अनुगमन	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख	रू. २२००।-	
६	गुठिचौर गाउँपालिका-चोत्रा	२०८२।११। ५ र ६ गते	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०८२ विशेष अनुगमन	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख राज कुमार बि.क., ना.सू.	रू. ५२२५।-	
७	तिला गाउँपलिका र तातोपानी गाउँपालिका, जुम्ला	२०८२।११। ९ र १० गते	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०८२ विशेष अनुगमन	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख	रू. २२००।-	
८	मुगु र जुम्ला	२०८२।११। १८ गतेदेखि ऐ. २१ गतेसमम	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन, २०८२ विशेष अनुगमन	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख	रू.७०,४४५।-	

				राज कुमार बि.क., ना.सु. कल्पना महतारा, सुरक्षा गार्ड		
९	पातारासी गाउँपालिका जुम्ला	२०८३।०१। १६ र १७ गते	**मानव अधिकारकासवालमा अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम सञ्चालनः** • पातारासी गाउँपालिकाको लासी बजारमा स्थानीय सरोकारवाला, जनप्रतिनिधि तथा समुदायको सहभागितामा मानव अधिकारको परिचय, मूल्य मान्यता तथा कार्यान्वयनबारे प्रशिक्षण प्रदान। • स्थानीय स्तरमा मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धी सुझाव तथा जिज्ञासा संकलन । • जन्मदर्ता, नागरिकता लगायत प्रशासनिक सेवासम्बन्धी प्रश्नहरूको समाधानका लागि संवाद। • महिला हिंसा, बालविवाह, स्वास्थ्य सेवा पहुँच, बाल अधिकार लगायत विषयमा छलफल। पातारासी गाउँपालिकामा गरिएको अन्तरक्रियाबाट महिला हिंसा, बालविवाह, स्वास्थ्य सेवा पहुँच, नागरिकता	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख राज कुमार बि.क., ना.सु.	रू. २७,६७०।-	

			तथा जन्मदर्ता, बाल अधिकार र सेवा प्रवाहसम्बन्धी विभिन्न मानव अधिकार चुनौतीहरू अझै विद्यमान रहेको देखियो। विशेषगरी महिलाहरूमा कानुनी सचेतनाको कमी, सामाजिक दबाब तथा आर्थिक निर्भरताका कारण न्यायमा पहुँच कमजोर रहेको पाइयो। दुर्गम भूगोल, स्वास्थ्य संस्थामा जनशक्ति अभाव तथा चेतनाको कमीका कारण सुरक्षित मातृत्व र स्वास्थ्य अधिकार प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। नागरिकता र जन्मदर्ता प्रक्रियामा रहेका कठिनाइले शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षामा असर पारेको देखियो। त्यस्तै, बालबालिकालाई अध्ययनका लागि अभिभावकबाट टाढा पठाउने प्रवृत्तिले बाल अधिकार र भावनात्मक सुरक्षामा चुनौती सिर्जना गरेको पाइयो। मानव अधिकारप्रति चेतना बढ्दै गए पनि कर्तव्यबोध, जवाफदेहिता तथा प्रभावकारी सेवा प्रवाहमा अझै सुधार आवश्यक रहेको निष्कर्ष प्राप्त भयो।			
१०	तातोपानी गाउवपालिका, जुम्ला	२०८३।०२।०७ गते	आयोगको २६ औं स्थापना दिवस (जेष्ठ १३) को सन्दर्भमा मानव अधिकारका सवालमा			

			स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरू,कर्मचारीहरू,मानव अधिकारकर्मी,संचारकर्मीहरू र सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूको अध्यक्षता, जिल्ला समन्वय समिति जुम्लाका प्रमुख श्री गौरीनन्द आचार्यज्यूको प्रमुख आतिथ्यता, तातोपानी गाउँपालिकाका अध्यक्ष श्री नन्दप्रसाद चौलागाईंज्यूको विशिष्ट आतिथ्यतामा सम्पन्न कार्यक्रममा तातोपानी गाउँपालिकाका उपाध्यक्ष श्री रेवती रावलज्यू, आठबीस नगरपालिका राकमकर्णाली दैलेखका पूर्व नगर उप प्रमुख श्री दीपा बोहराज्यू, वडाअध्यक्षज्यूहरू, तातोपानी गाउँपालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतज्यू, शाखाप्रमुखहरूज्यूहरू, राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू, सुरक्षा निकायका प्रतिनिधिहरू, आमा समूह, किशोरी समूह, बाल क्लब, पालिका अन्तर्गत किडाक, युनडिपी, सेफ द	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख	रू. २९,८५०।—	

			चिल्ड्रेन, सर्वोदय नेपाल लगायतका संस्थाहरूको प्रतिनिधिहरू, सामाजिक नागरिक अभियन्ताहरू, मानव अधिकार रक्षक, पत्रकार लगायत सरोकारवाला निकाय तथा स्थानीयवासी गरी ६७ जनाको सहभागिता रहेको थियो। कार्यक्रममा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाकी प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्युले मानव अधिकारको परिचय, पृष्ठभूमि, सिद्धान्त, संवैधानिक अधिकार, कार्यादेश, आयोगले आ.व. २०८१/८२ मा गरेको सिफारिस कार्यान्वयनको अवस्था, आयोगले गर्दै आएको अनुसन्धान, अनुगमन तथा अन्य संवर्धनात्मक गतिविधिहरू साथै जुम्ला र मुगु जिल्लामा आयोगको अनुगमनबाट प्राप्त मानव अधिकारको अवस्था, चुनौती र समाधानका उपायबारे प्रस्तुतीकरण गर्नुभएको थियो। साथै आगामी दिनहरूमा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, संवर्धन तथा कार्यान्वयन सुनिश्चितताका लागि सर्वपक्षीय समन्वय र सहकार्य गर्ने सामुहिक प्रतिबद्धतासहित कार्यक्रम सम्पन्न भएको थियो।			

११	पातारासी गा.पा.-७, पटमारा र गुठिचौर गा.पा. ९त्रिभुवन मा.वि.)	२०८३।०३। ११ गतेदेखि १३ गतेसम्म	कार्यक्रमबाट सहभागी विद्यार्थीहरूले बाल अधिकारका आधारभूत सिद्धान्त, बाल अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था, बाल हिंसा, दुर्व्यवहार, बालविवाह, बालश्रम तथा अन्य अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा जानकारी प्राप्त गरेका छन्। साथै, आफ्ना अधिकारसँगै कर्तव्यप्रति समेत जिम्मेवार बन्नुपर्ने सन्देश प्राप्त गरेका छन्। प्रशिक्षणले विद्यार्थीहरूमा बाल अधिकार उल्लङ्घनका घटनाप्रति सचेत भई आवश्यक पर्दा सम्बन्धित निकायमा जानकारी गराउने तथा सुरक्षित विद्यालय र समुदाय निर्माणमा सक्रिय सहभागिता जनाउने प्रेरणा प्रदान गरेको छ। यसका अतिरिक्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका, कार्यक्षेत्र तथा उजुरी व्यवस्थापन प्रक्रियाबारे समेत सहभागीहरू जानकार भएका छन्।	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख कल्पना महतारा, सुरक्षा गार्ड	रू. २६,२१०।-	
१२	चन्दननाथ नगरपालिका-८, धुपीढुस्का, भैरव मा.वि.	२०८३।०३। १५ गते	कार्यक्रमबाट सहभागी विद्यार्थीहरूले मानव अधिकार तथा बाल अधिकारका आधारभूत सिद्धान्त, संविधान तथा कानुनले सुनिश्चित गरेका अधिकार, बाल संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था तथा आयोगको	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख	रू. १२,९००।-	

			भूमिका र कार्यक्षेत्रबारे जानकारी प्राप्त गरेका छन्। साथै, जुम्लामा देखिएका लागुऔषध दुर्व्यसन र बालविवाहजस्ता सामाजिक समस्याका कारण, त्यसले बालबालिका तथा समाजमा पार्ने नकारात्मक प्रभाव र यस्ता समस्याको न्यूनीकरणका लागि विद्यार्थी, अभिभावक, विद्यालय तथा समुदायको साझा जिम्मेवारीबारे सचेतना अभिवृद्धि भएको छ। प्रशिक्षणले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो अधिकारको संरक्षणका साथै सामाजिक विकृति तथा अधिकार उल्लङ्घनका घटनाप्रति सचेत भई सकारात्मक व्यवहार अपनाउन र आवश्यकताबमोजिम सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्न प्रेरित गरेको छ।			
	आयोगको सुर्खेत कार्यालयबाट ३ वटा र आयोगको केन्द्रिय कार्यालयबाट २ उजुरी केही महिना अगाडी मात्र प्राप्त भई बाँकी ६ वटा अनुसन्धान गर्न बाँकी रहेको					

अनुसूची ४
अन्य संघसंस्थासँग भएको सहकार्य

क्र.स.	कार्यक्रम	मिति	स्थान	सहकार्य

१	लैङ्गिक हिंसा विरूद्दको विश्वव्यापी १६ दिने अभियान उद्धाटन तथा प्रभातफेरी कार्यक्रम	मिति २०८२ मंशिर ९ गते (२५ नोभेम्बर, २०२५)	खलंगा जुम्ला	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ न.पा., जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्ला, सामाजिक विकास कार्यालय जुम्ला, जनस्वास्थ्य कार्यालय जुम्ला, गैसस जुम्ला, पत्राकार महासंघ जुम्ला, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान लगायत
२	विश्व एड्स दिवस २०२५	मिति २०८२ मंसिर १५ गते (१ डिसेम्बर, २०२५)	कनकासुन्दरी गाउँपालिका	कनकासुन्दरी गाउँपालिका
३	अन्तर्राष्ट्रिय अपाङ्गता दिवस २०२५	मिति २०८२ मंसिर १७ गते (३ डिसेम्बर, २०२५)	खलंगा, जुम्ला	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ न.पा., जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्ला, सामाजिक विकास कार्यालय जुम्ला, जनस्वास्थ्य कार्यालय जुम्ला, गैसस जुम्ला, पत्राकार महासंघ जुम्ला, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान लगायत
४	स्वयंसेवक दिवस २०२५	मिति २०८२ मंसिर १९ गते (५ डिसेम्बर, २०२५	खलंगा जुम्ला	
५	मर्यादित महिनावारी दिवस २०२५	२०८२ मंसिर २१ गते (८ डिसेम्बर, २०२५)	खलंगा जुम्ला	
६	भ्रष्टाचार विरूद्दको अन्तर्राष्टिय दिवस २०२५	२०८२ मंसिर ९ गते (९ डिसेम्बर, २०२५)	जिल्ला प्रशासन कार्यालयजुम्लाको सभाहल	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ नगरपलिका
७	जुम्लामा सुरक्षित, नियमित, भरपर्दो, प्रभावकारी र सर्वसुलभ हवाई यातायात विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम	२०८२ पौष ६ गते	जुम्ला नागरिक उड्डयन कार्यालय	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला र जुम्ला नागरिक उड्डयन कार्यालय
८	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ (फागुन २१) विशेष निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट पातारासी गाउँपालिकामा अनुगमन	मिति २०८२ माघ १६	पातारासी गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला, निर्वाचन कार्यालय जुम्ला, सुरक्षा निकाय

९	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ (फागुन २१) विशेष निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट तिला गाउँपालिकामा अनुगमन	मिति २०८२ माघ २६	तिला गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला, निर्वाचन कार्यालय जुम्ला, सुरक्षा निकाय
१०	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ (फागुन २१) विशेष निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट हिमा र कनकासुन्दरी गाउँपालिकामा अनुगमन	मिति २०८२ माघ २८	हिमा र कनकासुन्दरी गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन	कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्ला, आन्तरिक राजश्व कार्यालय जुम्ला
११	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ (फागुन २१) विशेष निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट गुठीचौर गाउँपालिकामा अनुगमन	मिति २०८२ फागुन ५	गुठीचौर गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन	कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्ला
१२	प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ (फागुन २१) विशेष निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट तातोपानी गाउँपालिकामा अनुगमन	मिति २०८२ फागुन १०	तातोपानी गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन	कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्ला

अनुसूची ५
अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रम तथा तालिमहरूमा श्रोतव्यक्तिको रूपमा सहभागी भएको विवरण

क्र.स.	कार्यक्रम	आयोजक	मिति	स्थान	कैफियत
१	बाल अधिकर संरक्षण र सम्बद्धनमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय साथै मानव अधिकार आयेगको भुमिका	किर्डाक नेपाल, जुम्ला	मिति २०८२ कात्तिक ३० गते	तातोपानी गाउँपालिका, जुम्ला	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२	स्थानीय तहमा बाल सरक्षण प्रणाली सुदढीकरण बालकोष संचालन तथा सी पि आई एम एस सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम	चन्दननाथ नगरपालिका (युनिसेफको सहयोगमा)	२०८२ मंसिर ८ गते	चन्दननाथ नगरपलिका, जुम्ला	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
३	युवा किशोरीहरूलाई शिक्षा, लैङ्गिक समानतामा अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि सम्बद्ध स्थानीय निकायहरूका बिच समन्वयात्मक छलफल कार्यक्रम	सर्वोदय नेपाल जुम्ला	२०८२ मंसिर ११ गते	गुठीचौर गाउँपालिका वडा नं. १ मणिसाँगु	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
४	मानव अधिकार शिक्षा र आत्महत्या न्युनिकरण	कर्णाली मा.वि. जुम्ला	२०८२ मंसिर १२ गते	कर्णाली मा.वि. जुम्ला	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
५	घरेलु हिसां तथा नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्थासम्बन्धी विषयमा	सोसेक नेपाल, जुम्ला	२०८२ मंसिर २१ गते	चन्दननाथ नगरपालिका वडा नं. १	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

	अन्तरकिर्या तथा छलफल कार्यक्रम				
६	बाल अधिकार संरक्षण र संवर्धनका विषय र यस सम्बन्धमा आयोगको भूमिकाका	सामाजिक विकास कार्यालय जुम्ला	२०८३ असार १० गते	तिला गाउँपालिका	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
७	एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	राष्ट्रिय प्राज्ञिक विधार्थी परिषद नेपाल	२०८३ असार १८ गते	चन्दननाथ माध्यमिक विद्दयालय, जुम्ला	कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
८	तीन दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	तातोपानी गाउँपालिका	२०८३ असार १८ गते		कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

अनुसूची ६

अन्य संघसंस्थाले आयोजना गरेको कार्यक्रममा सहभागिता

क्र.सं.	बैठक/कार्यक्रम	संस्थाको नाम	मिति	आयोगको तर्फवाट सहभागिता
१.	स्वागत तथा फेरी भेटौला कार्यक्रम	कर्मचारी मिलन केन्द्र जुम्ला	२०८२।०६।२९	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२.	प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यूको विदाई कार्यक्रम	कर्मचारी मिलन केन्द्र जुम्ला	२०८२।०७।११	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
३.	स्थानीय तहमा बाल सरक्षण प्रणाली सुदढीकरण बालकोष संचालन तथा सी पि आई एम एस सम्बन्धि अभिमुखीकरण कार्यक्रम	चन्दननाथ नगरपालिका (युनिसेफको सहयोगमा)	२०८२।०८।०७	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
४.	११ औ उद्योग दिवस प्रभातफेरी कार्यक्रम	उद्योग तथा उपभोक्ता तथा हित संरक्षण कार्यालय जुम्ला	२०८२।०८।०९	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
५.	हिसां पीडित महिला तथा बालबालिकालाई न्यानो कपडा वितरण कार्यकम	सर्वोदय नेपाल जुम्ला	२०८२।०८।१०	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
६	विश्व एड्स दिवस २०२५	मिति २०८२ मंसिर १५ गते (१ डिसेम्बर, २०२५)	जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय जुम्ला	श्री राजकुमार वि के नायब सुब्बा

७	लैङ्गिक हिंसा विरूद्दको १६ दिने अभियान रेडियो कार्यक्रम	कर्णाली एफ एम	२०८२।०८।११	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
८	नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक समिक्षा कार्यक्रम	ईन्सेक जुम्ला	२०८२।०९।०३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
९	प्रतिनिधि सभा निर्वाचन २०८२ फाल्गुन २१ विशेष छलफल कार्यक्रम	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला	२०८२।०९।०३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१०	पाँचौ राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक दिवस विशेष छलफल कार्यक्रम	जिल्ला जेष्ठ नागरिक संघ जुम्ला	२०८२।०९।११	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
११	जुम्ला जिल्लास्थित बहुमुखी क्यापसमा संकाय थप तथा शैक्षिक सुदृढीकरणासम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम मा सहभागी	बहुमुखी क्याम्पस जुम्ला	२०८३।०९।१३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१२	प्रतिनिधिसभा नर्वाचन २०८२ मा राजनीतिक दल, उम्मेदवार, कर्मचारी तथा सचारकर्मीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसहिता सम्बन्धी सर्वदलीय र सर्वपक्षीय छलफल कार्यक्रम	निर्वाचन कार्यालय जुम्ला	२०८२।१०।१४	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

१३	महाशिवरात्री महोत्सव स्नेह मिलन कार्यक्रम	ब्रहमकुमारी इश्वरीय विश्व विद्यालय जुम्ला	२०८२।११।०३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१४	प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन २०८२ मा निर्वाचन आचारसहिताको कार्यान्वयनको हालसम्मको अवस्थासम्बन्धी सर्वदलिय र सर्वपक्षिय छलफल कार्यक्रम	मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय	२०८२।११।११	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१५	आर्थिक गणना सम्बन्धी छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम	तथ्याक समन्वय कार्यालय जुम्ला	२०८२।१२।०३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१६	कार्यालय प्रमुखहरूको मासिक रूपमा हुने नियमित बैठक	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जुम्ला	२०८२।१२।१८	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१७	जुम्ला बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तह (एलएल.बी) (तीन बर्षे) कार्यक्रम बिस्तारका लागि जुम्लास्थित सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रम	जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस	२०८३।०१।१६	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
१८	वडा स्तरमा ज्येष्ठ नागरिकहरूसँग स्नेहमिल तथा भेटघाट कार्यक्रम	चन्दननाथ नगरपालिका वडा नं. ५ को कार्यालय	२०८३।०१।१९	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

१९	ज्येष्ठ नागरिक संघ जुम्लाको छैटौं साधरण सभा	ज्येष्ठ नागरिक संघ जुम्ला	२०८३।०१।२०	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२०	जुम्ला जिल्लाका सरकारी कार्यालयहरूको छलफल तथा मासिक प्रगति विवरणको समिक्षा	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला	२०८३।०२।०४	श्री राजकुमार बि.क., नायब सुब्बा
२१	जडिबुटी संरक्षण, सम्बर्द्धन, प्रशोधन र बजारीकरण सम्बन्धी कार्यशाला गोष्ठी	जिल्ला आयुर्वेदी अस्पताल जुम्ला	२०८३।०३।०९	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२२	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २६ औं स्थापना दिवस	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, केन्द्रिय कार्यालय	२०८३।०२।१३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२३	चन्दननाथ नगरपालिका वडा न १ लाई बालविवाह मुक्त, छाउपडी मुक्त घोषणा गर्ने अभियानका लागि नगर रयाली कार्यक्रम	चन्दननाथ नगरपालिका वडा नं. १	२०८३।०३।०२	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२४	कार्यालय प्रमुखहरूको मासिक रूपमा हुने नियमित बैठक	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जुम्ला	२०८३।०३।०३	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२५	जिल्लास्तरीय विपद सिकाई अन्तरक्रिया बहस कार्यक्रम	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जुम्ला	२०८३।०३।०५	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२६	किर्डाक नेपालको २७ औं बार्षिककोत्सवको अवसरमा आयोजित	किर्डाक नेपाल	२०८३।०३।०७	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

	सामाजिक परिक्षण कार्यक्रम			
२७	जिल्ला समन्वय समिति जुम्लाको नवौं जिल्ला सभा	जिल्ला समन्वय समिति जुम्ला	२०८३।०३।१९	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख
२८	जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीको स्वागत कार्यक्रम	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जुम्ला	२०८३।०३।२६	श्री कल्पना नेपाल आचार्य, कार्यालय प्रमुख

अनुसूची ७

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जुम्लाबाट प्राप्त विवरण

आ.व. २०८२।०८३ सालमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्लामा दर्ता भएका शीर्षकगत मुद्दा दर्ता संख्याः

सि.नं.	मुद्दा शीर्षक	फछ्र्यौट	पेण्डिङ	चालु	जम्मा
१	कर्तव्य ज्यान	३	०	०	३
२	ज्यान मार्ने उद्योग	६	१		७
३	भवितव्य ज्यान		१७		१७
४	फुटकर ज्यान		६		६
५	आत्म हत्या गर्न दुरूस्साहन गरेको	३			३
६	विष खाएर		३		३
७	झुण्डिएर		१७		१७
८	नकबजनी चोरी	१			१
९	साधरण चोरी	२			२
१०	जूवा खेल्न वा सट्टाबाजी गर्न नहुने	१			१
११	ठगी	५			५
१२	लागु औषध	१६	०	३	१९
१३	अपहरणमा वा शरीर बन्धक सम्बन्धी कसुर			१	१
१४	अभद्र व्यवहार	१०	१		११
१५	आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रव सम्बन्धी कसुर	२			२
१६	जातीय छुवाछुत	२			२
१७	मा.बे.बि. तथा ओसारपसार	१	१		२
१८	बहु बिबाह	५			५
१९	जवरजस्ती करणी	७	१		८

२०	जवरजस्ती करणी उध्योग	१			१
२१	सवारी ज्यान	२	१		३
२२	सवारी अंगभगं		१		१
२३	सवारीबाट भ.त.		१		१
२४	विधुतीय कसुर तथा साईवर अपराध		१		१
२५	बैंकिङ कसुर	२०	४		२४
२६	राष्ट्रिय परिचय पत्र तथा पञ्जिकरण ऐन विपरित कसुर (झुट्टा विवरण गरी विवाह दर्ता गरेको)	१			१
२७	लिखत सम्बन्धी		१		१
	जुम्मा	८८	५६	४	१४८

आ.व. २०८२।०८३ सालमा दर्ता भएका निवेदन समख्या

फछ्र्यौट निवेदन संख्या	फछ्र्यौट हुन बाँकी निवेदन संख्या	जम्मा संख्या
५१२	३	५१५

अनुसूची ८

कारागार कार्यालय जुम्लाबाट प्राप्त विवरण

कारागार कार्यालय जुम्लाको आ.व. २०८२।८३ को विवरण

क्र.स.	मुद्दाको प्रकार	कैदी	थुनुवा	जम्मा
१	जवरजस्ती करणी	२४	१	२५
२	लागुऔषध	१२	३	१५
३	कर्तव्य ज्यान	१६	१	१७
४	सवारि ज्यान	१	१	२
५	बहु बिबाह	१	०	१
६	ज्यान मार्ने उध्योग	४	०	४
७	डाँका चोरी	३	०	३
८	नकवजनी चोरी	१	०	१
९	वन्यजन्तु	१	०	१
१०	हातहतियार	२	०	२
११	आगलागी	१	०	१
१२	जवरजस्ती करणी उद्योग	३	०	३
१३	आत्महत्या दुरूस्साहन	१	०	१
१४	मानव बेचबिखन	०	२	२
	जम्मा	७०	८	७८

अनुसूची ९

कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान जुम्लाबाट प्राप्त विवरण

लैङ्गिक हिंसाबाट प्रभावित व्यक्तिको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य सेवामा पहुँच:

लैंगिक हिंसा पिडित संख्या

लिंग	संख्या
पुरुष	४ जना
महिला	६० जना
तेस्रो लिङ्गी	-
जम्मा संख्या	६४ जना

उमेर समूह

उमेर समूह	संख्या
१० वर्ष मुनि	० जना
१० देखी १९ वर्ष सम्म	२१ जना
२० देखी ३९ वर्ष सम्म	३२ जना
४० देखी माथी	११ जना
जम्मा संख्या	६४ जना

हिंसाको प्रकार

हिंसाको प्रकार	संख्या
बलात्कार	० जना
यौन जन्य दुर्व्यवहार	८ जना
शारीरिक दुर्व्यवहार	२१ जना
बाल विवाह र जबरजस्ती विवाह	-
स्रोत साधन र अधिकार बाट बञ्चित	-
मानसिक दुर्व्यवहार	३५ जना
[illegible]	० जना
अन्य	-
जम्मा संख्या	६४ जना

जातजाती

जातजातीको प्रकार	संख्या
दलित	२६ जना
जनजाती	८ जना
मधेशी	-
मुस्लीम	-
ब्राम्हण क्षेत्री	२८ जना
अन्य	-
जम्मा संख्या	६४ जना

घटनाको पृष्टभूमि

घटनाको पृष्टभूमि	संख्या
बहुविवाह	[illegible]
दाइजो	[illegible]
बोक्सीको आरोप	[illegible]
घरेलु हिंसा	[illegible]
छाउपडी	-
[illegible]	-
[illegible]	[illegible]
[illegible]	-
अन्य	[illegible]
जम्मा संख्या	६४ जना

दोषी

Relative	3
ब्वाइफ्रेन्ड	13
श्रीमान्	30
श्रीमती	4
छिमेकी	4
अज्ञात	0
परिवार	8
अन्य	2
जम्मा	64

अस्पताल भ्रमण

पहिलो भ्रमण	५२
पुन: परीक्षण	१२

शारीरिक परीक्षण

शरीर परीक्षण	संख्या
शरीर परीक्षण भयेको	६४
नभयेको	७

क्षेत्र

[illegible]	संख्या
[illegible]	१४
गुठिचौर	३
सिंजा	३
पातारासी	११
तातोपानी	११
तिला गुफा	-
हिमा	३
कालिकोट	-
कनकासुन्दरी	१
जम्मा	[illegible]

अनुसूची १०

कार्यालयको भौतिक श्रोत साधन

क्र. सं.	सामग्रीको नाम	सङ्ख्या	अवस्था	कैफियत
१	मोटरसाइकल	१	लिलाम गर्नुपर्ने	
२	डेस्कटप कम्प्यूटर	८	३ चालु अवस्थामा रहेको, २ मर्मत गर्नुपर्ने, ३ लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने	
३	मोनिटर	३	मर्मत गर्नुपर्ने	
४	ल्याटप	२	मर्मत गर्नुपर्ने	
५	Firewall	१	चालु अवस्थामा रहेको	
६	प्रिन्टर	२	१ चालु अवस्थामा रहेको, १ मर्मत गर्नुपर्ने	
७	फोटोकपी मेसिन	३	१ चालु अवस्थामा रहेको, २ मर्मत गर्नुपर्ने	
८	टेलिभिजन	१	चालु अवस्थामा रहेको	
९	डिजिटल क्यामेरा (Digital Camera)	६	१ चालु अवस्थामा रहेको, ५ मर्मत गर्नुपर्ने	

१०	मोबाइल	२	१ चालु अवस्थामा रहेको, १ लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने	
११	कन्फरेन्स क्यामेरा	१	चालु अवस्थामा रहेको	
१२	फ्याक्स मेसिन	१	लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने	
१३	प्रोजेक्टर	२	चालु अवस्थामा रहेको	
१४	हिटर	४	१ चालु अवस्थामा रहेको, ३ मर्मत गर्नुपर्ने	
१५	यु पि एस	८	मर्मत गर्नुनपर्ने	
१६	ब्याट्री (Battery BDC)	५	मर्मत गर्नुपर्ने	
१७	सोलार प्यानल	२	चालु अवस्थामा रहेको	
१८	स्टेबिलाइजेर	५	२ चालु अवस्थामा रहेको, ३ मर्मत गर्नुपर्ने	
१९	इन्भर्टर	२	२ चालु अवस्थामा रहेको	
२०	ग्यास हिटर	४	चालु अवस्था रहेको	
२१	टेबल	९	चालु अवस्ता रहेको	
२२	कुर्चि	१५	मर्मत गर्नुपर्ने	
२३	दराज	४	चालु अवस्थामा	
२४	सोफासेट	२	चालु अवस्थामा	
२५	रिभल्भिङ चेयर	८	१ चालु अवस्थामा रहेको, ७ लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने	
२६	सुरक्षा गार्ड पोष्ट	१	लिलाम गर्नुपर्ने	
२७	खाट पलङ लोबेड	१	चालु अवस्थामा रहेको	
२८	र्याक	१	चालु अव्सथामा रहेको	
२९	काठको दराज	२	चालु अवस्थामा रहेको	
३०	स्टीलको दराज	३	चालु अवस्थामा रहेको	
३१	पीन बोर्ड	१	चालु अवस्थामा रहेको	
३२	क्याबिनेट/काउन्टर	१	मर्मत गर्नुपर्ने	
३३	अन्य फर्निचर (बुक र्याक)	२	चालु अवस्थामा रहेको	

३४	किचन र्याक	१	चालु हवस्थामा रहेको	
३५	साइन बोर्ड	१	चालु अवस्थामा रहेको	
३६	हाजिरी मेशिन	१	चालु अवस्थाम रहेको	
३७	ग्यास सिलिन्डर	३	चालु अवस्थामा रहेको	
३८	सेनिटरि प्याड भेन्डिङ मेशिन	१	चालु अवस्थामा रहेको	

अनुसूची ११ आर्थिक विवरण

म.ले.प. फाराम नं २१०

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

कार्यालय कोड नं [illegible]

खर्चको फाँटवारी

बजेट उपशीर्षक नम्बर: [illegible]

आयोजना/कार्यक्रम नाम: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (प्रशासनिक खर्च समेत)

आर्थिक वर्ष: [illegible]

महिना: असार

खर्च/वित्तीय संकेत नम्बर / नाम	प्राथमिक तह: स्रोत व्यहोर्ने निकाय	प्राथमिक तह: भुक्तानी विधि	द्वितीय तह: स्रोत व्यहोर्ने निकाय	द्वितीय तह: भुक्तानी विधि	अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकासा	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेश्की	पेश्की बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
21111 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
21121 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
21131 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
21132 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
21212 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
21213 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
22111 [illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

Printed By: null

Printed Date: [illegible] PM

खर्च/वित्तीय (केत नम्बर / नाम	प्राथमिक तह		द्वितीय तह		अन्तिम बजेट	यस महिना सम्मको निकासा	गत महिना सम्मको खर्च	यस महिनाको खर्च	यस महिना सम्मको खर्च	पेस्की	पेस्की बाहेक खर्च रकम	बाँकी बजेट
	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि	स्रोत व्यहोर्ने निकाय	भुक्तानी विधि								
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]					[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	1100001-नेपाल सरकार	21-नगद			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	जम्मा				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

स्रोतगत जम्मा

1100001-नेपाल सरकार		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	21-नगद	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	जम्मा	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

तयार गर्ने :
नाम:
पद:
मिति:

पेश गर्ने :
नाम:
पद :
मिति :

प्रमाणित गर्ने:
नाम:
पद:
मिति:

कार्यालय प्रमुख

अनुसूची १२ कार्यरत कर्मचारीको विवरण

क्र.स	नाम, थर	पद	शाखा	Email Id
I.	कल्पना नेपाल आचार्य	मानव अधिकार अधिकृत/ कार्यालय प्रमुख	कार्यालय प्रमुख	kalpana.nepal@nhrcnepal.org
२.	राज कुमार बि.क.	नायब सुव्बा	प्रशासन तथा भण्डार शाखा	raj.bk@nhrcnepal.org
३.	कल्पना महतारा	सुरक्षा गार्ड	प्रशासन शाखा	

सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपालको संविधान

२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८

३. मानव अधिकारसम्बन्धी जान्नै पर्ने कुराहरू

४. मानव अधिकार आयोग लुम्बिनी प्रदेश कार्यालयको बार्षिक गतिविधि पुस्तिका आ.व. २०८२ /८३

५. मानव अधिकार आयोगको बार्षिक प्रतिवेदनहरू

६. विभिन्न सरोकारवाला निकायका तथ्यहरू

गतिविधिका झलक

१. मिति २०८२।०६।२७ गते जुम्ला सदरमुकामस्थित कारागार कार्यालयको मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट अनुगमन।

२. नोभेम्बर २५ देखि डिसेम्बर १० सम्म लैङ्गिक हिंसा विरूद्धको १६ दिने अभियान "प्रविधिको सहि प्रयोग गरौं: "लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गरौं" "Unite to End Digital Violence Against All Women and Girls" भन्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नारासहित राष्टिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको आयोजना र सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूको समन्वयमा माननीय प्रदेश सभासद देवेन्द्र बहादुर शाहीज्यूको प्रमुख आतिथ्यता, श्रीमान जिल्ला प्रमुख अधिकारीज्यूको विशिष्ट आतिथ्यताका साथै सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय तथा सरोकारवालाहरूको उपस्थितिमा उद्घाटन कार्यक्रम सम्पन्न।

मितिः २०८२ साल मंसिर ९ गते (नोभेम्बर २५, २०२५)

३. मिति २०८२ मंसिर ११ गते सर्वोदय नेपाल, जुम्लाको आयोजनामा गुठिचौर गाउँपालिका, मणिसाँघु जुम्लामा "युवा किशोरीहरूलाई शिक्षा, लैङ्गिक समानतामा अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि सम्बद्ध स्थानीय निकायहरूका बिच समन्वयात्मक छलफल कार्यक्रम" मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल (आचार्य) ज्यूले श्रोत व्यक्तिको रूपमा सहजिकरण गर्नुहुदैं।

४. मिति २०८२ मंसिर १५ गते लैंगिक हिंसा विरूद्धको १६ दिने अभियान अन्तर्गत डिसेम्बर १ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला र कनकासुन्दरी गाउँपालिकाको स्वास्थ्य शाखाको सहकार्यमा सम्पन्न कार्यक्रममा सहभागिता।

५. मिति २०८२ मंसिर १३ गते लैंगिक हिंसा विरूद्धको १६ दिने अभियान अन्तर्गत मंसिर १३ गते गुठिचौर गाउँपालिका वडा नं. ५ कुम्डीमा सचेतनामूलक कार्यक्रम तथा सरोकारवालाहरूसँग मानव अधिकारको वस्तुस्थितिका बारेमा अन्तरक्रिया/छलफल।

६. मिति २०८२ मंसिर १७ गते (डिसेम्बर ३, २०२५) मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ नगरपालिका, सरोकारवाला निकाय तथा यस क्षेत्रमा क्रियाशील विभिन्न संघ संस्थाको समन्वय/सहकार्यमा "अपाङ्गता समावेशी समाजको प्रवर्द्धनः सामाजिक उन्नतिको संवर्द्धन" भन्ने राष्ट्रिय नारासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको ३४ औं अन्तर्राष्ट्रिय दिवसमा सम्पन्न कार्यक्रम।

७. मिति २०८२ मंसिर १९ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ नगरपालिका स्वास्थ्य शाखा तथा विभिन्न सरकारी गैरसरकारी संघसंस्थाको समन्वय तथा सहकार्यमा "स्वस्थ समुदायको निर्माण, महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविकाको योगदान" भन्ने नारासहित राष्ट्रिय महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका दिवस जुम्लामा विविध कार्यक्रम सहित सम्पन्न।

८. मिति २०८२ मंसिर २१ गते सोसेक नेपाल, जुम्लाको आयोजनामा चन्दननाथ नगरपालिका वडा न. १ जुम्लामा लैङ्गिक हिंसा विरूद्धको १६ दिने अभियानको सन्दर्भमा "घरेलु हिंसाः कानुनी सचेतना तथा सिफारिस प्रणाली सम्बन्धि छलफलकार्यक्रम"मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल (आचार्य) ज्यूले श्रोत व्यक्तिको रूपमा सहजिकरणसहित सम्पन्न कार्यक्रम।

९. मिति २०८२ मंसिर २२ गते (डिसेम्बर ८, २०२५) आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला, सामाजिक विकास कार्यालय जुम्ला, चन्दननाथ नगरपालिका तथा विभिन्न सरोकारवाला संस्थाको संयुक्त आयोजनामा ७० औं अन्तर्राष्ट्रिय मर्यादित महिनावारी दिवस सरोकारवाला बिच महिनावारीसँग सम्बन्धित हिंसा, कानुनी व्यवस्था सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम।

१०. युवा सँग एक भएर भ्रष्टाचार विरूद्ध लडौं, भोलिको इमानदार समाज निर्माण गरौं" भन्ने नारासहित डिसेम्बर ९ (मंसिर २३ गते) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा जुम्लाको आयोजनामा र जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्ला तथा चन्दननाथ नगरपालिकाको समन्वय तथा सहजीकरणमा सम्पन्न भ्रष्टाचार विरूद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस।

११. मिति २०८२ मंसिर २४ गते (१० डिसेम्बर, २०२५) "मानव अधिकार, हामी सबैको अपरिहार्य आधार" ("Human Rights, Our Everyday Essentials") भन्ने मूल नारासहित जुम्ला सदरमुकाम खंलगामा सम्पन्न ७७ औं अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवस।

१२. मिति २०८२ पौष ६ गते जुम्ला नागरिक उड्डयन कार्यालयको आयोजना तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्ला र जिल्ला प्रशासन कार्यलय जुम्लाको सहकार्य/समन्वयमा सरोकारवालाहरूको उपस्थितिमा सम्पन्न "जुम्लामा सुरक्षित, नियमित, भरपर्दो, प्रभावकारी र सर्वसुलभ हवाई यातायात विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम" ।

१३. मिति २०८२ पौष ७ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको संयोजकत्वमा पत्रकार महासंघ, नेपाल बार, गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज, ईन्सेक तथा संचारकर्मीको गरी ९ सदस्य अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि सुरक्षा संयन्त्र गठनपछिको पहिलो बैठक।

१४. मिति २०८२ माघ १६ गते मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय जुम्लाका मुख्य निर्वाचन अधिकृतज्यूसँग जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यू, सुरक्षा निकायका प्रमुखज्यूहरू लगायत सरोकारवालाहरूको उपस्थितिमा निर्वाचन पुर्वको अनुगमनको रूजुसुचीका आधारमा सोधपुछ।

१५. मिति २०८२ माघ १६ गते पातारासी गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको (श्री शंकर माध्यमिक विद्यालय, श्री ऋणमोक्ष माध्यमिक विद्यालय, श्री मालिका माध्यमिक विद्यालय लगायत ५ केन्द्र) मुख्य निर्वाचन अधिकृतको कार्यालय जुम्लाका मुख्य निर्वाचन अधिकृतज्यू, जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यू, सुरक्षा निकायका प्रमुखज्यूहरू, निर्वाचन कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यू तथा कर्मचारी र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यूको संयुक्त टोलीद्वारा मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सम्पन्न निर्वाचन पुर्व अनुगमन।

१६. मिति २०८२ माघ १९ गते मुगु जिल्लामा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ लाई शान्तिपूर्ण, मर्यादित, स्वच्छ, निष्पक्ष, विश्वसनीय एवम् मितव्ययी बनाउने विषयमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मुगुका प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यू, छायाँनाथ रारा नगरपालिका, मुगुका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतज्यू लगायत सरोकारवालाहरूसँग छलफल तथा मतदान केन्द्रहरूको अवलोकन तथा अनुगमन।

१७. मिति २०८२।१०।२० गते आकस्मिक मानव अधिकार अवस्था अनुगमनका लागि खटिएको अनुगमन टोलीले छाँयानाथ रारा नगरपालिका २ तालीतुम मुगु स्थित श्री छायाँक्षेत्र आधारभूत विद्यालयमा गरेको स्थलगत अनुगमन।

१८. मिति २०८२ माघ १९ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको संयोजकत्वमा मुगु जिल्लामा गठित अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि सुरक्षा संयन्त्रको सामुहिक तस्विर।

१९. मिति २०८२ माघ २६ गते तिला गाउँपालिका जुम्लाका विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यू, सुरक्षा निकायका प्रमुखज्यूहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यु र निर्वाचन कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यूसहितको संयुक्त टोलीद्वारा मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सम्पन्न निर्वाचन पुर्व अनुगमन।

२०. मिति २०८२ माघ २८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी/अनुगमन अधिकृतज्यू, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुख/अनुगमन अधिकृतज्यू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यू, आन्तरिक राजश्व कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यूसहितको संयुक्त टोलीद्वारा निर्वाचनलाई स्वच्छ, स्वतन्त्र, भयरहित, मर्यादित र विश्वसनीय बनाउन निर्वाचन आयोगद्वारा स्विकृत निर्वाचन आचारसंहिता, ०८२ को पालनाको सम्बन्धमा जुम्ला जिल्लाका सिंजा गाउपालिका, हिमा गाउँपालिका, कनकासुन्दरी गाउँपालिका, नरकोट इलाका प्रशासन कार्यालयलगायत विभिन्न स्थानहरूको स्थलगत अबलोकन सम्पन्न।

२१. मिति २०८२ फागुन ५ गते गुठिचौर गाउँपालिका-१, चोत्रा स्थित मतदान केन्द्रसहित समुदाय स्थरमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्युसहितको टोलीद्वारा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट तथा निर्वाचन आचासंहिता, २०८२ को पालनाको अवस्था सम्बन्धमा निर्वाचन पुर्वको अनुगमन सम्पन्न।

२२. मिति २०८२ फागुन १० गते तातोपानी गाउँपालिका मतदान केन्द्रहरूको कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्यू र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुखज्युसहितको टोलीद्वारा प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट तथा निर्वाचन आचासंहिता, २०८२ को पालनाको अवस्था सम्बन्धमा निर्वाचन पुर्वको अनुगमन।

२३. मिति २०८२ फागुन १९ गते प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को सन्दर्भमा जुम्ला जिल्लाका सिंजा गाउँपालिका र कनकासुन्दरी गाउँपालिकाका विभिन्न मतदानकेन्द्रहरूको निर्वाचन पूर्वको अवस्थाबारे मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट सम्पन्न अनुगमन।

२४. मिति २०८२ फागुन १९ र २० गते प्रतिनिधिसभा सदस्य निर्वाचन, २०८२ को सन्दर्भमा आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूसहितको अनुगमन टोलीले निर्वाचन पूर्वको मानव अधिकार अवस्था सम्बन्धमा मुगु जिल्लाका मुख्य निर्वाचन अधिकृतज्यू, प्रमुख जिल्ला अधिकारीज्यू, जिल्ला सुरक्षा समितिका पदाधिकारीहरू लगायतसँग भेटघाट गरी निर्वाचन र मानव अधिकारको विषयमा छलफल तथा विभिन्न मतदान केन्द्रहरूको स्थलगत अवलोकन।

२५. मिति २०८२ फागुन २१ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाबाट खटिएको कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूसहितको अनुगमन टोलीद्वारा मुगु जिल्ला क्षेत्र नं.१ अन्तर्गतका छायाँनाथ रारा नगरपालिकाका श्री कर्णाली मा.वि, टोप्ला र श्री नेपाल राष्ट्रिय आ.वि., ङ्यारी लगायका मतदानकेन्द्रहरूको अनुगमन।

२६. मिति २०८२ फागुन २१ गते प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन २०८२ को आयोगद्वारा जुम्ला जिल्ला क्षेत्र नं.१ अन्तर्गतका कनकासुन्दरी गाउँपालिका, पातारासी गाउँपालिका र चन्दननाथ नगरपालिका अन्तर्गतका मतदान केन्द्रहरूको अनुगमन।

२७. मिति २०८३ वैशाख १६ गते जुम्ला बहुमुखी क्याम्पसले आयोजना गरेको "जुम्ला बहुमुखी क्याम्पसमा स्नातक तह (एलएल.बी) (तीन बर्षे) कार्यक्रम बिस्तारका लागि जुम्लास्थित सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रिया कार्यक्रम" मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल (आचार्य) ज्यूको सहभागिता।

२८. मिति २०८३ वैशाख १७ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको आयोजनामा पातारासी गाउँपालिकामा सम्पन्न मानव अधिकारका सवालमा सरोकारवाला निकायहरूसँग अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम।

२९. मिति २०८३ जेष्ठ ७ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको आयोजनामा तथा तातोपानी गाउँपालिकाको समन्वयमा सम्पन्न आयोगको २६ औं स्थापना दिवस (जेष्ठ १३) को सन्दर्भमा मानव अधिकारका सवालमा स्थानीय तहमा सरोकारवालाहरूसँग अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम।

३०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय अध्यक्ष श्री तप बहादुर मगरज्यूको नेतृत्वमा सचिव श्री मुरारिप्रसाद खरेलज्यू, समन्वय विभाग प्रमुख सहसचिव श्री सम्झना शर्माज्यू, मानव अधिकार अधिकृत श्री डेगराज भट्टराईज्यू, आयोगको कर्णाली प्रदेश कार्यालय सुर्खेतका मानव अधिकार अधिकृत श्री राजेन्द्र प्रसाद न्यौपानेज्यूसहितको उच्चस्तरीय निरीक्षण टोली र आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लामा कार्यरत कार्यालय प्रमुखसहित कर्मचारीहरू।

मिति २०८३ जेष्ठ २६ गते

३१. मिति २०८३ जेष्ठ २७ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लामा आयोगका माननीय अध्यक्ष श्री तप बहादुर मगरज्यू, सचिव श्री मुरारिप्रसाद खरेलज्यू, समन्वय विभाग प्रमुख सहसचिव श्री सम्झना शर्माज्यूसितको उपस्थितिमा चन्दननाथ नगरपालिकाका जनप्रतिनिधि, मानव अधिकार रक्षकहरू तथा सरोकारवालासँग जिल्लाको समग्र मानव अधिकार अवस्थाबारे छलफल कार्यक्रम।

३२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको आयोजनामा सम्पन्न कर्णाली प्रदेशको समग्र मानव अधिकारको सवालमा अन्तरक्रिया तथा छलफल कार्यक्रम।

मिति २०८३ जेष्ठ २८ गते

कार्यक्रममा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय अध्यक्ष श्रीमान् तपबहादुर मगरज्यू, आयोगका श्रीमान् सचिव मुरारिप्रसाद खरेलज्यू, उच्च अदालत सुर्खेत जुम्ला इजलाशका माननीय न्यायाधीशद्वय श्रीमान् यम बहादुर बुढामगरज्यू, उच्च अदालत सुर्खेत जुम्ला इजलाशका माननीय न्यायाधीश श्रीमान् जितेन्द्र बहादुर थपलियाज्यू, जिल्ला समन्वय समिति जुम्लाका प्रमुख श्री गौरीनन्द आचार्यज्यू, जुम्ला जिल्लाका माननीय जिल्ला न्यायाधीश श्रीमान् आनन्दराज पन्तज्यू, आयोगका सहसचिव श्री संझना शर्माज्यू, जुम्ला जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारी श्री दिपक पौडेलज्यू, तथा विभिन्न वडाका वडाध्यक्षज्यूहरू, जुम्ला जिल्ला स्थित सरकारी कार्यालयका प्रमुख/प्रतिनिधिहरू, सुरक्षा निकायका प्रमुख/प्रतिनिधि, नेपाल पत्रकार महासंघ जुम्ला, गैरसरकारी संस्था महासंघ जुम्ला, नागरिक समाज, मानव अधिकारकर्मी संघसंस्था, ज्येष्ठ नागरिक संघ, संचारकर्मी लगायत सरोकारवालाहरूको उपस्थिति रहेको थियो।

३३. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय अध्यक्ष श्रीमान् तप बहादुर मगरज्यूबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्लाको समुद्घाटन सु-सम्पन्न।
मिति २०८३ जेष्ठ २९ गते
समुद्घाटन समारोहमा आयोगका सचिव श्रीमान् मुरारिप्रसाद खरेलज्यू, आयोगको समन्वय विभाग प्रमुख सहसचिव श्री सम्झना शर्माज्यू, आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यू, आयोगका मानव अधिकार अधिकृतद्वय श्री राजेन्द्र प्रसाद न्यौपानेज्यू, डेगराज भट्टराईज्यू लगायत आयोगका कर्मचारीको उपस्थिति रहेको थियो।

३४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका माननीय अध्यक्ष श्री तपबहादुर मगरज्यू, आयोगका सचिव श्री मुरारिप्रसाद खरेलज्यू तथा सहसचिव श्री सम्झना शर्माज्यू, आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाका प्रमुखज्यू लगायतको उपस्थितिमा मिति २०८३ साल जेठ ३० गते मुगु जिल्लाको गमगढीमा सम्पन्न मानव अधिकारका समसामयिक सवालहरू सम्बन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम।

३५. मिति २०८३ असार १० गते सामाजिक विकास कार्यालय जुम्लाको आयोजना तथा आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको समन्वयमा जुम्ला जिल्ला तिला गाउँपालिका वडा नं. १ स्थित सिता माध्यमिक विद्यालय रारालिही र तिला गाउँपालिका वडा नं. ३ स्थित सरस्वती माध्यमिक विद्यालय कुडारीका कक्षा ८, ९, र १० का विद्यार्थीहरूलाई बाल अधिकार संरक्षण र संवर्धनका विषय र यस सम्बन्धमा आयोगको भूमिकाका बारेमा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूले प्रशिक्षण दिनुहदै।

३६. मिति २०८३ असार ११ गते सामाजिक विकास कार्यालय जुम्लाको आयोजना र आयोगको कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय जुम्लाको समन्वयमा पातारासी गाउँपालिका वडा नं. ७ पटमारामा स्थानीय महिला दिदीबहिनीको उपस्थितिमा सम्पन्न आकस्मिक अनुगमन तथा छलफल कार्यक्रम।

३७. मिति २०८३ असार १२ गते आयोगको आयोजनामा गुठिचौर गाउँपालिका-५ झारज्वाला स्थित त्रिभुवन माध्यमिक विद्यालयका कक्षा ८, ९, र १० का विद्यार्थीहरूलाई बाल अधिकार संरक्षण र संवर्धनका विषय र यस सम्बन्धमा आयोगको भूमिकाका बारेमा कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूले प्रशिक्षण दिनुहुदै।

३८. मिति २०८३ असार १५ गते चन्दननाथ नगरपालिका-८, धुपीढुस्का स्थित भैरव माध्यमिक विद्यालयका कक्षा ८ र १० का विद्यार्थीहरूलाई समग्र मानव अधिकारको सवाल तथ बाल अधिकार संरक्षण र संवर्धनका विषयमा कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूले प्रशिक्षण दिनुहुदै।

३९. मिति २०८३ असार ११ गते पातारासी गाउँपालिका वडा नं. ७ पटमारामा कार्यालय प्रमुख श्री कल्पना नेपाल (आचार्य) ज्यूको नेतृत्वमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको अवस्थाका बारेमा आकस्मिक

४०. मिति २०८३ असार १८ गते राष्ट्रिय प्राज्ञिक विधार्थी परिषद नेपालको आयोजनामा सम्पन्न एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रममा कार्यालय जुम्लाका प्रमुख श्री कल्पना नेपाल आचार्यज्यूले चन्दननाथ माध्यमिक विद्यालय, रत्नचुलेश्वर माध्यमिक विद्यालय, जनता माध्यमिक विद्यालय, कर्णाली माध्यमिक विद्यालय, जुम्ला बहुमुखी क्याम्पस, कर्णाली स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानका विधार्थीहरूलाई बाल अधिकारका विषय, यस सम्बन्धमा भएका कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था, नैतिकता र अनुशासन, आयोगको भूमिका लगायत विषयमा प्रशिक्षण दिनुहुदै।

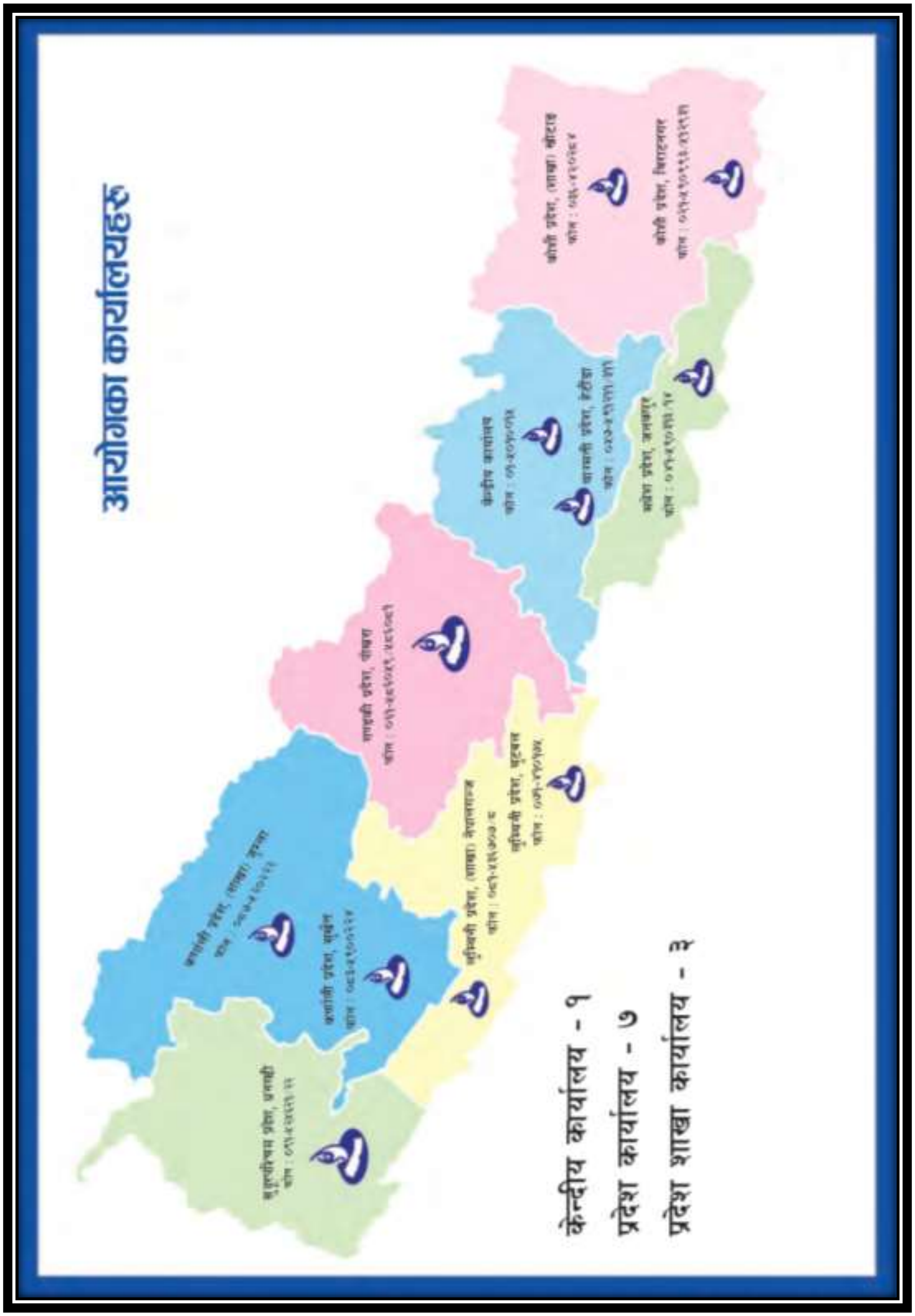
आयोगका कार्यालयहरु
केन्द्रीय कार्यालय - १
प्रदेश कार्यालय - ७
प्रदेश शाखा कार्यालय - ३

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरूको सम्पर्क ठेगना

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर

फोनः ०१-५०१००१५, (हटलाइनः ०१-५०१००००)

फ्याक्सः ०१-५५४७९७३, पोष्ट बक्स नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

ई-मेलः nhrc@nhrcnepal.org

प्रदेश कार्यालयहरुः

कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर

फोन : ०२१-४६१९३१, ४६१०९३

फ्याक्स : ०२१-४६११००

ई-मेल : nhrcbrt@nhrcnepal.org

मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

फोन १०४१/५९०३१३/१४

फ्याक्सः ०४१-५९०३१५

ई-मेलः nhrcjnk@nhrcnepal.org

बाग्मती प्रदेश कार्यालय, हेटौंडा

फोन : ०५७-५९१२११/३११

ई-मेलः nhrcsnp@nhrcnepal.org

गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

फोन : ०६१-५८६०५९/५८६०८१

फ्याक्सः ०६१-५३५८७५

ई-मेलः nhrcpkr@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, दाङ

फोनः

फ्याक्सः

ई-मेलः nhrcbtl@nhrcnepal.org

सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

फोनः ०९१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्सः ०९१-५२५६२३

ई-मेलः nhrcdhn@nhrcnepal.org

प्रदेश शाखा कार्यालयहरुः

कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, खोटाङ

फोन:०३६-४२०२८४

ई-मेलः nhrckht@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

फोनः ०८१-५३६७०७, ५३६७०८

ई-मेल : nhrcnpj@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

फोन : ०८७-५२०२२२

ई-मेलः nhrcjum@nhrcnepal.org